

A. or. 4653⁶

Mammata

THE KAVYA PRAKASA,
OR
A TREATISE ON SANSKRITA RHETORIC,

BY
MAMMATA BHATTA,

WITH
EXPLANATORY AND ILLUSTRATIVE NOTES.

BY
MAHESA CHANDRA NYAYARATNA,
Professor of Rhetoric in the Calcutta Sanskrit College.

—
BY ORDER OF
E. B. COWELL, Esq., M. A.

~~~~~
CALCUTTA :
PRINTED AT THE KAVYA PRAKASA PRESS.

1866.

272 - 5

काव्यप्रकाशः ।

अलङ्कारसन्दर्भः ।

मम्मटभट्ट-विरचितः ।

कलिकाता-संस्कृतविद्यालयालङ्कारशास्त्राध्यापक-

श्रीमहेशचन्द्रन्यावरत्न-

सङ्कलित-तात्पर्यविवरणान्वितः ।

तेन च

संशोधितः

श्रीमद् ई० वि० काठएल साहेवस्य

अनुमत्या

कलिकाता-राजधान्यां

काव्यप्रकाशवन्ने मुद्रितः ।

संवत् १८२३ ।

खुटान्दः १८६६ ।

PREFACE.

OF all the Hindu treatises on Rhetoric there is none which can be compared for originality and vigour with the *Kāvya Prakāśā*. Unfortunately its style is so terse that it is not unfrequently very obscure, and hence it is one of those books which lose half their value, if they are printed without a commentary. But in order that a commentary should be useful, it must be easier than the text which it is to explain;—this is by no means the case with the one which I have seen, the *Kāvya Prakāśādarśā* of Mahāśwara.

My friend and teacher, Pandit Mohan Chandra Nyāratna, undertook, at my request, to prepare a commentary suitable for the students of the Sanskrit College; and I had hoped to have read the sheets with him as they were printed. Before the work, however, was half done, I was obliged from ill-health to leave India; but he has carried on the printing during my absence; and I feel confident that his commentary will contain all that can be required to understand the original text.

EDW. B. COWELL.

LONDON, }
The 28th June, 1866. }

विज्ञापनम् ।

काव्यप्रकाशोऽयमलङ्कारशास्त्रेष्वेकतमो निबन्धः । यस्मिन्
खल्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालङ्कारादीना-
मवधारणे च शक्तिरुन्मिषति, तदलङ्कारशास्त्रम् । यथा
न व्याकरणम् भाषायां व्युत्पत्त्यै अपेक्ष्यते, तथा अलङ्कार-
शास्त्रमपि काव्ये नैपुण्यायेति(१) एतदप्यवश्यमभ्येतव्यश्रेण्या-
मन्तर्भावमर्हति ।

यस्तु, अलङ्कारशास्त्रमशीलतया नोपदेशार्हमित्यर्वाचीना-
नां भ्रमः, तत्र केचन नवीना अलङ्कारनिबन्धकृतएव मूलम्,

---

(१) न केवलमलङ्कारशास्त्रं विना काव्ये नैपुण्यमेव न भवति, अपितु
यावद्दोषादोषदृष्टिरपि न जायते । यो हि अलङ्कारशास्त्रं न जानाति केवलं
व्याकरणकोषादिकञ्च जानाति, स कथं जानीयात् 'चिन्तारत्नमिव क्षुतोऽसि
करतः' इति 'गुणैरनर्घैः प्रयुक्तो रत्नैरिव महार्णवः' इति चानयोः तुल्येऽपि
उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे पूर्वं दृष्टं न परमिति ? एवं लघनकाञ्ची-
वर्णावतंसपदयोरविशिष्टेऽपि पौनःपत्ये पूर्वं दृष्टं परमदृष्टमिति ? यथाच
पूर्वयोर्दृष्टत्वं न परयोः, तथा ऋमेण ३६३ पृष्ठायां १८४ पृष्ठायाञ्च प्रकाशकता
प्रतिपादितम् ।

ते हि काव्यमात्रनिरूपणाय प्रहृतेऽप्यलङ्कारशास्त्रे, प्रसङ्गात्
सविस्तरं शृङ्गाररसमपि निर्णिनुः, उदाजहृच्च प्रायशः
शृङ्गारविषयकाण्येव काव्यानीति । वामनदण्डिप्रभृतीना-
न्तूर्णानामालङ्कारिकाणां नैतादृशी रीतिः । तैर्हि
अलङ्कारनिबन्धेषु शृङ्गाररसादयो न निरूपिताः, नापि चातौ-
वाकीलानि उदाहरणानि प्रदर्शितानि । वस्तुतः प्रायः
संस्कृतकवीनामेव मङ्गान् दोषः, यत् सर्वत्रैव शृङ्गार-
रसमेव व्यवहर्तुमीहन्ते स्म, किमधिकम्, मङ्गलमाचरन्तोऽपि
देवविषयकमपि शृङ्गाररसमवर्णयन्(२), आनयंश्चाप्रासङ्गिके-
ष्वपि विषयेषु (चन्ततः दृष्टान्तविधयापि) शृङ्गाररसम्(३) ।

अलङ्कारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति निर्णेतुं
न शक्यमस्माभिः । परन्तु, प्रसिद्धेषु सर्वेष्वेव अलङ्कार-
सन्दर्भेषु कालिदासकालेख्ये कालिदासादुत्तरकाल-
मेवास्य बाङ्गल्येन चर्चाऽञ्जनीति सम्भाव्यते ।

सत्यप्यस्मिन् दोषगुणादीनामपि निरूपणीयत्वे अल-
ङ्कारनाम्नैव व्यपदेशबीजं वयं तत्त्वतो न विद्मः । परन्तु,
अलङ्घ्यतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्तिनिष्पन्नो यमकोपमादिबोधको

(२) दृश्यतम्, 'वदन्तामि पञ्च कुचयोः प्रतिविम्बितानि ददा दशाननरुमा-
गमनध्वमेण । भयोऽपि शैलपरिवर्त्तभवेन गाढमालिङ्गितो गिरिजया गिरिभ्यः
मुनात्' इति 'मानापनोदनविनोदनते गिरिगे .....' इत्यादि च ।

(३) दृश्यताम्, 'चकोर्म्यम् चतुराद्यन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनाशवन्तीर्न निपुणाः सुदृष्टो रतनर्मणि' इति ॥

नायमलङ्कारशब्दः, किन्तु अलङ्कृतिरलङ्कार इतिभावव्युत्पन्नो
दोषापगमगुणालङ्कारसम्बलनकृतसौन्दर्यपरः, तत्प्रतिपाद-
कत्वादेव अस्यालङ्कारनाम्ना व्यपदेश इत्युक्तावयामः ।
अत्र साधकश्च वामनसन्दर्भमत्र उदाहरामः, “काव्यं
ग्राह्यमलङ्कारात् । १ । ..... । सौन्दर्यमलङ्कारः । २ । अल-
ङ्कृतिरलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दो यमकोपमा-
दिषु वर्तते । स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम् । ३ ।
स खलु अलङ्कारो दोषहानात् गुणालङ्कारयोरादानाच्च
सम्पाद्यः कवेः” इति ।

अलङ्कारनिबन्धाश्च बहवो विद्यन्ते, तेषु अस्मादवलोकित-
ानां शौद्धोदनिसूत्र-वाभट्टालङ्कार-वामनसूत्रवृत्ति-दण्डि-कृत-
काव्यादर्श-भोजदेवकृतसरस्वतीकण्ठाभरण-महिमभट्टकृत-
व्यक्तिविवेकाभिनवगुप्तकृतालोचनप्रथ्यानाम्(४) अधस्तनः, पी-
यूषवर्धकृतचन्द्रालोकायदीक्षितकृतचित्तमीमांसा-तत्कृतकुव-
लयामन्द-विश्वनाथकृतसाहित्यदर्पण-गोविन्दठकुरकृत-काव्य-
प्रदीप-जगन्नाथकृतरसगङ्गाधर-केशवमिश्रकृतालङ्कारशेखर-
प्रभाकरकृतालङ्काररहस्यानामूर्ध्वतमोऽयं काव्यप्रकाशः ।

(४) व्यक्तिविवेकालोचनग्रन्थौ अत्र खण्डितावेव सन्ति न तौ सम्पूर्ण-
वृत्तौ । भट्टनोक्त्यादीनां निबन्धा नास्माभिरधिगता इति नात्र तेषामुल्लेखः
कृतः । दशरूपादयश्च अभिनेयकाव्यमात्रप्रतिपादकाः, रसतरङ्गिणीप्रभ-
तयश्च रसादिप्रतिपादकाः, नैते अलङ्कारनाम्ना व्यपदेशमर्हन्तीति न ते-
ऽप्यत्रोद्धृष्टाः ।

सर्वेषामेवालङ्कारशास्त्राणां काव्यमेव प्रतिपाद्यमिति तदुपयोगितया सर्वत्रैव (कुवलयानन्दं विहाय, तत्रालङ्कार एव निरूपितः) दोषगुणारलङ्काराः (५) निरूपिताः, रसादयस्तु क्वचित् निरूपिताः क्वचिच्च न। तथाहि वामटा-लङ्कारादौ रसो निरूपितः, वामनवृत्त्यादौ न। वामन-वृत्तौ काव्यसमयशब्दशुद्धी (६) निरूपिते अन्यत्र न। वामटा-लङ्कारे काव्यकरणप्रणाली लिखिता, नान्यत्र। चन्द्रालोके काव्यधर्मो लक्षणं (७) न्यरूपि नान्यत्र। काव्यप्रकाशादौ अभिधालक्षणाव्यञ्जनारूपाः शब्दवृत्तयः (८) निरूपिताः, न

(५) रीतिरपि सर्वत्र निरूपिता, किन्तु क्वचित् स्वातन्त्र्येण क्वचित् गुणालङ्कारयोरनारिति तस्याः न स्वातन्त्र्ययोद्धेयः कृतः।

(६) 'नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं भावेण' इत्यादिनियतः काव्यसमयः। स च मन्मटादिमते अनवीजतत्त्वदोषाभावादौ पर्यवस्यति। 'रुद्रादित्येकगोधो ज्येष्ठः' इत्यादित्रैयाकरणसिद्धान्तः शब्दशुद्धिः। सा च व्याकरणशास्त्र-विषयतया मन्मटादिभिरुपेक्षिता।

(७) 'अल्पाक्षरा विचित्रार्थव्यातिरिक्तसंस्कृतिः।

उपादानेनानुगतः शूरः सौरिरयं पुनः' इत्यादिरूपम्।

अक्षरसंस्कृतिर्नाम मन्मटान्त वामनादिमते व्यासरूपे अर्थगुणे व्योजयि अन्त-भूतम्। मन्मटमते वैचित्र्यमात्रं तत् न स्वतन्त्राभिधानार्हम्।

(८) शब्दवृत्तीनां विचारोदतिप्रार्थनेषु वामनवामटदण्डभोजदेवादि-विमल्लेषु न दृश्यते। तेषामधस्तनैरेव एव विचारः प्रार्थति।

वाभट्टालङ्कारादौ । साहित्यदर्पणे ह्यथकाव्यनाटकादिन्यरूपि, नान्यत्र कुत्रचित् । एवमन्येदपि ज्ञेयम् । दोषगुणालङ्काराश्च सर्वे एव न सर्वत्र समानाः, वामनभोजादिमते अलङ्कारदोषाः स्वतन्त्राः सन्ति, विधेयाविमर्शनामानः केचन दोषाः स्वतन्त्रा न सन्ति । मम्मटादिमते तद्वैपरीत्यम् । दण्डिमते दोषा दशैव, भोजमते पदवाक्यवाक्यार्थगताः दोषाः प्रत्येकं षोडश, अन्यमते चान्यसंख्यकाः । वामनमते गुणाः शब्दगता अर्थगताश्च प्रत्येकं दश । भोजमते चतुर्विंशतिः, एवं दोषाभावरूपा वैशेषिकनामानो वदधः । मम्मटादिमते न शब्दार्थगताः गुणाः किन्तु रसगतास्त्रयएव । दण्डिभोजादिमते प्रहेलिकादयः अलङ्काराः न वक्तव्यादयः, वामनमम्मटादिमते तु वैपरीत्यम् ।

एवं काव्यलक्षणेऽपि परस्परं मतद्वैधं विद्यते, गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनमतम् । अदोषावित्यधिकविशेषणयुक्तौ तौ इति मम्मटमतम् । एवमेव प्रभाकरमतम् । निर्दोषं गुणालङ्काररसवत् काव्यमिति भोजमतम् । गुणालङ्काररतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसन्दर्भः काव्यमिति वाभट्टमतम् । निर्दोषं गुणालङ्कारलक्षणरीतिवृत्तिमतं वाक्यं काव्यमिति पीयूषवर्धमतम् । रसादिमहाक्यं काव्यमिति शौचोदनिमतम् । एवमेव विश्वनाथादिमतम् । इष्टार्थोपेता पदावली काव्यमिति दण्डिममतम् । 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इति जगन्नाथमतम् । अग्राहकं वाक्यं

काव्यमिति महिममदृतम् । रसालङ्कारयुक्तं सुखविशेष-
साधनं वा काव्यमिति केशवमित्रमतम् । एवमन्यमतेऽप्यन्य-
विधम्(८) ।

अलङ्कारनिबन्धानां रचनाप्रणाल्योऽपि विविधाः । वा-
मनसूत्रादौ दोषगुणालङ्काराः क्रमेण निरूपिताः । काव्या-
दर्शादौ तु प्रथमं गुणः ततोऽलङ्कारः ततश्च दोष इति, (किन्तु
सर्वत्रैव प्रथमं काव्यलक्षणमभ्यधायि) । वामनेन दर्शनशास्त्र-
सूत्ररीत्या सूत्राणि प्रणीय(१०) तेषां वृत्तिरकारि, उदाहृत-
श्चान्यकृतं काव्यम् । वामटदण्डप्रभृतिभिः पद्येनैव लक्षण-
मुदाहरणं लक्षणसमन्वयविचारादिवच्च सर्व्वं भादर्शि(११) ।

(८) 'काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारयुक्तयोः शब्दार्थयोर्वर्त्तते' इति वामन-
वृत्तिः । 'निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतं रसान्वितं कविः कुर्वन्
कीर्त्तिं प्रीतिश्च विन्दति' इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् । 'लाघुशब्दार्थसन्दर्भं
गुणालङ्कारभूषितं स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्त्तये' इति वामटा-
लङ्कारः । 'निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषिता । अलङ्काररसानेक-
वृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक्' इति चन्द्रालोकः । 'काव्यं रसादिमत् पाक्यं
युतं सुखविशेषकत्' इति शौद्रोदनिसूत्रम् । 'शरीरं तावदिदार्ढ्यवच्छिन्ना
पदावली' इति आध्यादर्शः । 'आदिपदेन अलङ्कारपरिग्रहः, तथाच
तदुभयान्यतरवत्त्वं सुखविशेषसाधनत्वं वा लक्षणम्' इति अलङ्कारधेयः ।

(१०) सूत्रं वामनकृतमन्यकृतं चेति वामनवृत्तितो न ज्ञायते, किन्तु
'यत्तु वामनेन उक्तम् रीतिरात्मा काव्यस्येति' इति साहित्यदर्पणादिदर्शनात्
वामनकृतं सूत्रमिति व्यवहियते । रीतिरात्मा काव्यस्येति हि सूत्रम् ।

(११) प्रसादवत् प्रसिद्धार्थम् (लक्षणम्) इन्दोरिन्दीवरद्वयम् । लक्षणं
लक्ष्मीं ततोर्त्तिं (उदाहरणम्) प्रतीतिसुभगं वचः (समन्वयः) इतिदण्डी ।

एषैव पीयूषवर्षादीनां रीतिः । भोजदेवादिभिः लक्षणादिकं पद्येन, विचारादिकं गद्येनाकारि । मम्मटादिभिर्वक्तव्यविषयः कारिकया संचेपेण प्रदर्श्य वृत्त्या विस्तारितः, उदाहारि च अन्यप्रणीतमेव काव्यम् । जगन्नादादिभिस्तु उदाहरणादन्यत् सर्वं गद्येनालेखि, व्यरचि च पद्येन सर्वमेव नूतनमुदाहरणम् (१२) । इत्येवं बहुशो विभिन्नरूपत्वेऽप्यलङ्कारनिबन्धानां मुख्यफलांशे प्रायस्तुल्यतैव, यस्य-कस्यचिदेव हि निबन्धस्य पाठात् स्थूलतः काव्यतत्त्वावगतिर्भवत्येवेति ।

प्राचीनतराणां वामनवाभट्टदण्डिभोजदेवादीनां निबन्धाः अतीव प्रसन्नाः प्रायो विचारविहीनाश्च, स्थूलतः प्रकृतविषयप्रतिपादनार्थमेव हि ते प्रवृत्ताः, इति तदंशे तेषां निर्निवादएवोत्कर्षः । युक्त्या स्वोक्तिमुपपादयतां सूक्ष्मञ्च विषयमाविष्कुर्वतां पुनर्मम्मटादीनां कठिना अपि निबन्धाः प्रतिपाद्यांशे नितराम् उत्कर्षमाश्रयन्ते ।

प्राचीनेषु अलङ्कारनिबन्धेषु (अस्मदवलोकितेषु) वामनवृत्तिरेव उत्कृष्टा, तस्यां हि कापि कापि स्वोक्तौ समीचीना युक्तिरङ्गाविता, (शब्दशुद्धिं विना) अप्रासङ्गिकविषयो नावर्णि, नापि च शृङ्गाररसः, यदनुपङ्गात् अश्लीलतादोषस्य सम्भवः, अतएव नास्ति तत्राश्लीलता-दोषः, नापि चेयं

(१२) 'निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाटल निहितं न परस्य किञ्चित् । किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः कस्तूरिकाजमनशक्तिभृता मृगेश्वर' इति रसगङ्गाधरः ।

वृत्तिरतीव विस्तृता । प्रसिद्धेषु तावदलङ्कारनिबन्धेषु
बालानां प्रथमपाठोपयोगिनी एषैवेति मन्यामहे ।

नवीनेषु निबन्धेषु रसगङ्गाधरएव प्रधानम् । अत्र हि
नैकोऽपि विषयः (प्रायः) निर्युक्तिक उक्तः, प्रत्युत सर्व एव ते
अतीव सूक्ष्मासुसन्धानेन निर्णीताः, (नवीनत्वेऽपि) नातीवा-
हीनतादोषः, नापि च रचनायाः काठिन्यं, (यच्च क्वापि क्वापि
काठिन्यं दृश्यते, तत् प्रतिपाद्यविषयाणां दोषः, न अन्य-
कर्तुः) । यानि नवीनानि उदाहरणानि प्रणीतानि, तानि
अतीव मनोहरणानि (ततश्च अस्यावलोकने प्रसङ्गाद्भिनवका-
व्यावर्गतिरपि भवति) । इत्येवमस्य बहवो गुणाः विद्यन्ते,
केवलमेको दोषः, यदनेकत्र नैयायिकसमयानुसारितकेण
दूषणभूषणादिकरणमिति (१३) । फलतः अलङ्कारशास्त्रे
व्युत्पित्सूनामेतदध्ययनमतीवावश्यकम् ।

काव्यप्रकाशोऽपि नापलुप्तः, अत्र हि अक्षीलायैः कोऽपि
(दर्पण इव) न प्रतिपादितः, (केवलमुदाहरणान्येव कानि-
चिदक्षीलानि), नापि च रचनायाः अलङ्काराणाञ्च (दर्पण
इव) निरर्थमचमत्कारिणः बहवः भेदाः प्रदर्शिताः, वामन-
वासटाद्यनालोचिता व्यञ्जना वृत्तिः व्यङ्ग्यार्थश्च सोपपत्ति

(१३) 'अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थवोव्यासक्तं, प्रत्येकपथ्याप्तं
वा ?' इत्यादि । एतच्च नालङ्कारशास्त्रीयविचारार्हम् यदुक्तम् 'कठोर-
तार्किकासापैरलङ्कारपरिष्कृया । वासीकुठारकुहालैर्नाशभरणरञ्जम्'
इति ।

सविस्तरश्च न्यरूपि । दोषाश्च वामनदण्डिवाभटभोजदेवादि-
 लतानेकनिबन्धानपेक्ष्य अत्र समीचीनतया निरूपिताः,
 वामनोक्तदशगुणानां स्वाभिमतगुणदोषाभावयोरन्तर्भावाय
 सुष्ठु सुक्तिकौशलं प्रादर्शि । प्रायशः उत्कृष्टा एवालङ्कारा
 निरूपिताः, अनेकत्र लिपेः सारवत्तापि विद्यते । इत्येवमत्र
 यथा बहवो गुणा विद्यन्ते, तथा दोषा अपि केचन ।
 तथाहि काव्यानुपयोगी, सङ्केतः कुत्र नृह्यते? गौर्वाङ्गीक
 इत्यत्र कुत्र लक्षणा? इत्यादेर्विचारः, अनुप्रासोपमादीनल-
 ङ्कारान् अनिरूप्यैव तद्वटितध्वनिप्रभेदप्रदर्शनम्, यो हि अनु-
 प्रासोपमादिकं न जानाति, स कसं तन्मूलकं ध्वनिप्रभेदमव-
 बुध्येत, अन्योदाहरणसम्भवेऽपि चङ्कारोदाहरणप्रदर्शनेन
 निरर्थमल्लीलीकरणम्, तथा उपमालङ्कारस्य (वैयाकरणरी-
 त्या) क्यञ्चक्यङ्कादिभेदेन अचमत्कारितया विभजनम् । सन्नेव-
 मादयो दोषाः बहुनिबन्धसाधारणाः, किन्त्वयमेको महान्
 दोषः, यत् कस्यचित्कस्यचिदंशस्य(१४) अभिप्रायो दुरधिगम
 इति, यं ह्यतधियोऽपि ह्यतिनस्तत्त्वतोऽधिगन्तुं नार्हन्ति ।
 किमधिकम् एकेन यदंशस्य(१५) योऽभिप्रायोऽवधारि, अन्येन
 तदंशस्यैव तद्विपरीतइति । अतएवास्य बहुग्रीकाः विद्यन्ते ।
 (सम्भावयामः) काव्यप्रकाशस्य पण्डितसमाजे समादरणीय-
 तायां काठिन्यमप्येको हेतुः, प्रायो हि पण्डिताः समीचीन-

(१४) 'अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च' (१५ पृष्ठा) इत्यादेः ।

(१५) श्लेषविचारादेः (२४० पृष्ठा) ।

विषयमपि प्रसादगुणवन्तं सन्दर्भं नाद्रियन्ते, निःसारमपि दुर्बोधमेव बलमन्यन्ते । आस्तां काठिन्यं, तथाप्येषोऽप्यवश्यं पाक्षो ग्रन्थः, साहित्यदर्पणद्वयेन सारवन्तयोत्कृष्टस्यैव ग्रन्थमङ्गीकुर्मः ।

काव्यप्रकाशस्य द्वयंशौ कारिका वृत्तिरिति, 'भरतमुनि-
प्रणीता कारिका या अलङ्कारसूत्रनाम्ना व्यवहियते । मम्मट-
प्रणीता तु वृत्तिः सैव काव्यप्रकाशनामभाक्' इति वङ्गीयानां
प्रवादः । एतमेव प्रवादमवलम्ब्य काव्यप्रकाशादर्शनामटीका-
कृता महेश्वरेणालेखि, 'सुकुमारान् राजकुमारान् स्वादु-
प्रवृत्तिद्वारा गङ्गे तर्कादिशास्त्रं प्रवर्त्तयितुमग्निपुराणा-
दिभ्य उद्धृत्य काव्यरसास्वादकारणमलङ्कारशास्त्रं भरतमुनिः
कारिकाभिः संचिप्य प्रणिनाय । ..... मम्मटस्तु ताः कारि-
काः सोदाहरणं व्याख्यातुं कारिकाग्रन्थादिभूतां नियति-
कृतनियमरहितामिति आदिकारिकां व्याख्यातुमुपन्यस्यति
ग्रन्थारम्भे इति, इति ।

अविचारविजृम्भित एवार्थं प्रवादः, यदि कारिकाकृदेव
भरतमुनिः स्यात् तदा चतुर्थोऽङ्कासे [३८ पृष्ठे] कारिकया
उक्तस्यार्थस्य प्रमाणतया 'उक्तं हि भरतेन' इत्यादिना
भरतोक्तिरुद्धता न स्यात् । कः खल्वगुम्यक्तस्तदुक्तावेव
तदुक्तिं प्रमाणतया उपन्यस्यति । अपि च नाट्यसूत्रकृदेव (१६)

(१६) 'नं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय प्रकृष्टा कृतवान्, यत्सम्बद्धमभि-
नयं भरतस्यकार' इतिदशरूपम् । ४० ।

भरतः प्रसङ्गात् रसादिविषयकाण्यपि सूत्राण्येव प्रणिनाय,
नल्लङ्कारसूत्राण्यपि । अतएव नाट्याचार्यतयैव तस्य
प्रसिद्धिः(१७) । अलङ्कारसूत्रतया प्रसिद्धं द्वयमेवाधिगत-
मस्माभिः, एकं शौद्धोदनिहतम्, अपरं वामनहतम्(१८) ।
किन्तु शौद्धोदनिसूत्रोक्तकाव्यलक्षणविलक्षणं काव्यलक्षण-
माविष्कुर्वन् वामनसूत्रञ्च [२१४ पृष्ठा] दूषयन् मम्मटो
नामयोः प्रामाण्यमङ्गीकारः ।

ततश्च 'वृत्तिरुच्यममृत एव कारिकासपि प्रणिनाय' इति
पाश्चात्यानां प्रवाद एव साधीयान् । कारिकया अनुक्ताया
अपि वृत्त्युपदर्शितमालोपमायाः वृष्टान्ततामुद्भावयन्ती
'माला तु पूर्ववत्' [२८२ पृष्ठा] इति कारिकैवास्त्य प्रवादस्य
प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, एका हि 'पूर्ववत्' इत्यनेन मालो-
पमायाः पूर्वोक्तां व्यनक्ति, न च मालोपमा कारिकया पूर्व-
मुक्ता, किन्तु वृत्त्येवेति । अतानुक्ताणि च भङ्गानि अन्य-
कृत्तिखनानि सन्ति । तस्माच्च "वस्तु येनास्वभ्युदितेन .....

---

(१७) '..... भरतमखादिकृतिनं नाट्याचार्यं नमस्कृत्यः' इति
नाट्यप्रकाशः ।

(१८) 'अलङ्कारविद्यायाः सूत्रकारो भगवान् शौद्धोदनिः .....
काव्यस्य स्वरूपमाह काव्यं रसादिमत् वाक्यम्' इति अलङ्कारशेखरः ।
'..... नाट्यालङ्कारसूत्राणां स्वर्गो वृत्तिर्विधीयते' इति वामन-
वृत्तिः ।

इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिकेति मम्मटभट्टैरुक्तम्, तत्र विचार्यते, अत्र विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुष-
वृत्तान्तः किं प्रस्तुतः, आहोस्विदप्रस्तुतः ? आद्ये समासो-
क्तेर्विषय एव नास्ति, 'परोक्तिर्भेदकैः स्तिष्टैः समासोक्तिः'
इति समासोक्तेर्लक्षणस्य तैरेवोक्तत्वात्" इति रसगङ्गाधरः ।
'प्रथमं कारणं विवक्षुः सावतरणिकः(१८) कारिकाभाष,
'अस्य कारणभाष शक्तिर्निपुणता ..... इति' इति निदर्श-
नम्(२०) । 'दुरितशान्तये ग्रन्थकृतसंस्तौति, नियतिलत
इति' इति—काव्यप्रदीपव्याख्यानवसरे 'ग्रन्थकृत् मम्मटः'

(१८) अवतरणिका तु इतिरूपा, तथाच येनैव इतिरुपादि तेनैव
कारिकेत्यायाति, इतिरुक्तं मम्मटः ।

(२०) अत्रन्ते निदर्शनपदं ग्रन्थकृतो नामानुल्लेखात् कोऽसौ निदर्शन-
कृत् ? इति वयं न आनीमः, हन्साहेवस्तु वाचवदन्ताविज्ञापने (१६ पृष्ठा)
'पण्डिताः किंवदन्यनुसारिणः असमीक्ष्यकारिणश्चेति कथयन् अनुपदमेव
'निदर्शनं श्रितिकण्ठकृतम्' इति कथमवधूय त्रिंशेति वयं न आनीमः ।
निदर्शनकारो हि स्वनामानुल्लिख्य 'प्रथम्य सारदा काव्यप्रकाशो बोध-
सिद्धये । पदार्थविहृतिद्वारा श्रितिकण्ठस्य दर्शयते' इति प्रतिज्ञाय श्रिति-
कण्ठस्य (शिवस्य) आगमप्रसिद्धान् षट्त्रिंशत्तत्परूपान् पदार्थान् प्रदर्श्य
काव्यप्रकाशं व्याचष्ट्यौ । प्रथमोल्लाससमाप्तौ च 'इति श्रीकाव्यप्रकाशे
श्रितिकण्ठविबोधने काव्योद्देशदर्शनं प्रथमम्' इति निवेद्य । अन्तेऽपि च
स्वनाम नोल्लिखेत् । कथं वा हन्साहेवोक्तिमात्रादेव व्याकरणमवसानन्तः
प्रतिज्ञाश्लोकस्य—'श्रितिकण्ठस्य'-इत्यत्र षष्ठीविभक्तिः कर्तरि विहितेति
स्वीकुर्मः ।

इति उद्द्योतः । 'तच्च तददोषौ शब्दार्थौ .....' इति प्रकाशकारेण(२१) उक्तम्' इति रसप्रदीपः ।

सत्यं मम्मट एव कारिकाकृतं, किन्तु नासौ सर्वा अभिनवाः कारिकाश्चकार, कचिदविकलां कचिच्च अंशतो विकलां कृत्वा अन्यकृतिमपि (तत्तत्कृतिना नामान्यनुम्लिख्यैव), स्वकृतावन्तर्भावयामास, तथाहि रसतरङ्गिण्यां भानुदेवधृतं 'चङ्कारहास्य .....' इति भरतसूत्रं 'रतिर्हासश्च .....' इति च तत्सूत्रं, वामनवृत्तिस्थं 'कर्णावतंसादिपदे .....' इति श्लोकश्च अविकलमेव [यथाक्रमं पू२ पृष्ठायां, पू७ पृष्ठायां, १८४ पृष्ठायाञ्च] स्वकृतेः कारिकायाः अन्तश्चिद्येप, तथा 'प्रयान्ति रसरूपताम्' इत्यन्त्यमंशं 'समाख्यातास्तु नामतः' इत्यन्यथाकृत्य व्यभिचारिभावविभाजकानि 'निर्व्वेदग्लानि ....' इत्यादीनि भानुदेवधृतानि भरतसूत्राण्यपि [पू७ पृष्ठा] इति ।

मम्मटेन वामनप्रदर्शिता एव शब्दार्थगुणा अलङ्कारदोषाश्च उद्द्योत दूषिताः । काव्यस्य स्वरूपं कारणञ्च वामनोक्तप्रतिष्ठतिरूपमेव(२२) प्रदर्शितमिति (सम्भावयामः)

(२१) वृत्तेः प्रकाशरूपत्वे सर्वेषामैकमन्त्रेण न तत्प्रामाण्यत्वाय यतामहे ।

(२२) तददोषौ शब्दार्थौ सगुण्यविति स्वरूपाभिधायिका कारिका, 'काव्यं पाद्यमलङ्कारात् । स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम्' इति वामनसूत्रद्वयमनुवदति । तथा शक्तिर्निपुणतेति कारणाभिधायिका कारिका, 'लोको विद्या प्रकीर्णश्च कव्याङ्गानि । लोको लोकवृत्तम् । लोकः स्याद्वरजकुमात्मा तस्य वर्त्तनं वृत्तिरिति' इत्यादिभ्यः, 'कवित्वबीजं प्रतिभानं । कवित्वस्य बीजं प्रति-

मम्मटस्य काव्यप्रकाशनिर्माणाख्यमवलम्बनीयेषु निबन्धेषु
एकतमो वामननिबन्ध इति ।

काव्यप्रकाशस्य उल्लासाभिधेयाः दश विभागाः । तत्र
प्रथमे विभागे क्रमेण काव्यस्य फलं कारणं स्वरूपम् उत्तम-
मध्यमाधमरूप-त्रिविधप्रभेदश्च न्यरूपि । द्वितीये शब्दार्थ-
विभागः, चार्थी व्यञ्जना, वाचकशब्दः, मतभेदेन सङ्केतितार्थः,
लक्षणा, लक्षणामूला व्यञ्जना, अभिधामूला च सा । तृतीये
अर्थस्य व्यञ्जकता । चतुर्थे ध्वनिकाव्यप्रभेदाः रसमावादयः ।
पञ्चमे मध्यमकाव्यप्रभेदाः व्यञ्जनादृप्तिसंस्थापनयुक्तिश्च ।
षष्ठे अधमकाव्यप्रभेदयोः स्वरूपम् । सप्तमे दोषाः, कुतश्चित्
तेषामदोषता च । अष्टमे गुणालङ्कारयोर्लक्षणम्, तयो
गुणाः, वामनोक्तदशगुणानाञ्च स्तोत्रेष्वन्तर्भावः । नवमे
रीतिसहितशब्दालङ्काराः । दशमे अर्थालङ्काराः वामनो-
क्तानामलङ्कारदोषाणां स्तोत्रेष्वन्तर्भावश्च न्यरूपि ।

काव्यप्रकाशकृतो मम्मटस्येतिवृत्तं न किमप्यासादित-
मस्माभिः, केवलं निदर्शयन्त्यात्(२३) एतद्वगम्यते, यत्
मानं ज्ञानान्तरागतसंस्कारः, वस्त्वात् विना काव्यं न निष्पद्यते, निष्पन्नं वा
ह्लासायतनं स्यात् इत्यनं वामनसन्दर्भमनुवदति । वामटसु 'प्रतिभा-
कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् । अशोत्पत्तिकदम्बासः एवं काव्य-
भवस्थितिः' इति प्राह ।

(२३) ..... 'इति शिवभागमप्रसिद्धा नवविंशतस्तदीकाशपितसकल-
मनपटनः प्रकटितसत्त्वरूपविदानन्धन. सजानककुलको मम्मटनामा
दैशिकवरः' इति ।

शैवोऽयमासीदिति(२४) । मन्मटः कं देशं जन्मना अल-
ञ्चकारेति निर्णयप्रवृत्तः, कदाचित् 'काश्मीरदेशीयः' इति
सम्भावयामः, यदस्य मन्मटेतिनाम देशान्तरासुलभेन
काश्मीरेतिहासराजतरङ्गिणी—सप्तमतरङ्ग-१०४१ श्लोकाद्युल्लि-
खितधम्मटेत्यादिनाम्नः सादृश्यमनुभवति । कदाचित्तु मिथि-
लार्तिप्रसिद्धेन भट्टेत्युपनाम्ना 'मैथिलः' इति । किन्तु तत्त्वतः
किमपि निर्णेतुं न शक्नुमः । एवं कदा अनेन काव्यप्रकाशो
निरमायीत्यपि दुर्निरूप्यम् ।

कश्चित्तु रत्नावलीनाटिकासमयावधारणपरम् अध्यापकव-
रस्य कोरेस् हिम्यान् उदलसन् साहेबस्य सिद्धान्तं संस्मरन्
काव्यप्रकाशे रत्नावलीसुहृतामालोक्य खृष्टीयात् १११३ परि-
मिताब्दात् उत्तरकालमेव सन्दर्भो मन्मटेन निरमायीति
निरधारयत् । अध्यापकवर उदलसन्साहेबोहि कङ्कण-
कृते राजतरङ्गिणीनामनि काश्मीरेतिहासनिबन्धे, वर्धनपतेः

‘सोऽशेषदेशभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः ।

कृतस्तविद्यानिधिः प्राप ख्यार्तिं देशान्तरेष्वपि’ ॥

(७मर्द११ श्लोकः)

इतिविशेषणं पश्यन्नेव (सम्भावयामः) रत्नावलीप्रस्ताव-

---

(२४) वस्तुतः मन्मटः शैव एवेति निश्चयो नास्ति । निर्दर्शनकृतास्तु अत्र
शैवागमप्रदर्शनार्थमेव मन्मटस्य शैवत्वमारोप्य, इतिशैवागमप्रसिद्धेयत्वादि
विशेषणं दत्तमिति सम्भावयामः ।

मायां, श्रीहर्षो निपुणः कविरिति श्लोकस्थितस्य श्रीहर्षपदस्य
श्रिया (श्रीयुक्तः) हर्षः (हर्षनामा) इति व्युत्पत्तिं मनसि कल्प-
यन् काश्मीराधिपतेर्हर्षस्यैव कृतीरत्नावलीति समादधे (२६) ।
निश्चिकाय च काश्मीरेतिहासदर्शनेन, खू० १११३ संख्यकाब्दे
हर्षः काश्मीरराजसिंहासनमारुरोहेति ।

परन्तु राजतरङ्गिण्यां सविस्तरं वर्णितेऽपि हर्षदेवचरिते
रत्नावल्या अनुल्लेखात्, श्रीहर्षेति समुद्दिष्टपदस्यैव (न तु
हर्षेति तावन्मात्रस्य) रत्नावलीकल्पनामतया ग्रन्थकृद्भिः (२५)
उक्तत्वाच्च, न केवलं साधारणविशेषणमवलम्ब्य रत्नावली
हर्षकृतिरित्यङ्गीकर्तुमुत्सहामहे ।

वस्तुतः काश्मीराधिपतेर्हर्षदेवस्य पूर्वमपि रत्नावली आसी-
दित्यनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते, ततः स कथं तां निबध्नन् ?

(२५) IN HIS HINDU THEATRE.

(२६) 'श्रीहर्षादेर्भावकादीनामिबधनम्' इति काव्यप्रकाशांशव्याख्याना-
वसरे, 'श्रीहर्षो राजा । भावकेन रत्नावलीं नाटिकां तद्वाम्ना कृत्वा बहुधनं
लब्धम्' इति प्रकाशादयं महेश्वरः । 'भावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना
रत्नावलीं कृत्वा बहुधनं लब्धवान्' इति चद्देगाते नागेशभट्टः । 'श्रीहर्षाख्यस्य
राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा भावकाख्यकविर्बहुधनं लब्धवान् इति
प्रसिद्धम्' इति प्रकाशप्रभावां वैद्यनाथः । तथा 'भावकनामा कविः स्वकृतां
रत्नावलीं नाम नाटिकां विक्रीय श्रीहर्षनाम्नो नृपात् बहुधनं प्राप्तेति पुरा-
णवृत्तम्' इति प्रकाशतिनके जयरामः ।

मासवाधिपतिर्भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणो(२७) बज्रशो
रत्नावलीम् दधार। भोजदेवश्च २-दिनोत्तर- ७-मासाधिक-
५५-मितवर्षान्येव(२८) राज्यम् प्रत्यपालयत्। यदा च हर्ष-
देवपितामहोऽनन्तदेवः कश्मीरं प्रतिपासयामास, तदैव
भोजो मासवम्(२९)। अनन्तदेवश्च खृ० १०६५ मितान्दस्या-
भ्यन्तरे राजा आसीदिति(३०) भोजदेवस्यापि स एव राज्य-
काल इति निर्णयिते। इममेव किञ्चिन्मूनाधिकं भोजदेव-

(२७) मासवाधिपतेर्भोजदेवस्य कतिः सरस्वतीकण्ठाभरणमिति
उद्गत्सन्साहेपोऽपि चेने, नाप्यत्र कस्यापि वैमर्शं दृश्यते। निश्चितश्च
पद्मकविसाधैव।

(२८) 'पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्त मासा दिनवयम्।

भोजराजेन भोजवयम् सगौडं दक्षिणापथम्' इति भोजप्रबन्धः।

एवमेव भोजपरितादवः, ततश्च नात्मांशे भोजप्रबन्धस्याप्रामाण्यग्रहा
कार्यम्।

(२९) 'मासवाधिपतिर्भोजः प्रहितैः रत्नसङ्घैः।

सकारवत् येन कुण्डभोजनं कटकेभरे ॥'

इति अनन्तदेवेतिहस्तवर्षनावसरे कङ्कणराजतरङ्गिणीसप्तमतरङ्गस्य
१२० श्लोकः।

(३०) अनन्तदेवो हि अनन्तरं प्रतिपादयिष्यमानात् हर्षदेवराज्य-
कालात् खृ० १०६१-मितान्दात् २६-मितवर्षपूर्वं कश्मीरव्यपतिरासीदिति।
एतच्च क० रा० त० ७ त० पाठात् किंवा ७ तरङ्गस्य १२५ मितश्लोकावधि-
२३५ मितश्लोकपर्यन्तादेवं ७२४ मितश्लोकाश्चावगम्यते।

राज्यकालतया सर्व्व एव (इंलख्डीयानिंलख्डीयाः) इतिहास-
वेत्तारो मेनिरे(३१)। सरलसन्साहेवेन दशकुमारविज्ञा-
पने, '१०००-मितवर्षाभ्यन्तर एव भोजराज्यकालः' इति
जनश्रुतिमवसत्त्वर दण्डाचार्य्यस्य समयोऽवधारि। ततश्च
उदलसन्साहेवनिर्णीतात् इर्षदेवस्य राज्याधिकारसमयात्
१११३-मितान्दात् पूर्व्वमेव राज्यमधिकुर्व्वता भोजदेवेन
धृततया रत्नावली (इर्षदेवात्) प्राचीनेति प्रतिभाति।

अपिच धनिकापरनामा धनस्त्रयो दशरूपमिदन्ते
बहुशो रत्नावलीमुदाजहार। धनस्त्रयश्च सुस्त्रपतेः सभ्य
प्राप्तीत्(३२)। सुस्त्रश्च भोजदेवस्य पूर्व्वं भास्वराजसिंहा-
सनमलञ्चकार(३३)। अतएव इतिहासवेत्तारः ख्रु० १०२०-
मितान्दाभ्यन्तर एव सुस्त्रस्य राज्यकाल इति निर्णयस्य-

(३१) See Asiatic Society's Journal of 1863, Vol. xxxii.,
Page 91.

(३२) विष्णोः सुतेनापि धनस्त्रवेन विद्वान्नोरगनिबन्धहेतुः।

* व्याशिष्कृतं मुद्गमहीशगोष्ठिवैदग्ध्याभावा दशरूपमेतत्' इति दश-
रूपधेर्वाचः।

(३३) भोजप्रबन्धभोजचरितादिषु एवमेव लिखितमस्ति, इतिहास-
विदामध्येतत् सम्मतम्। सरलसन्साहेवस्यापि मातृ विप्रनिपत्तिः। सर-
लतोककटाभरणधृतात् 'धौजन्वाण्युनिधे बुधमिव शुभाप्रकार धर्म्यहुम ००००
यीमशुश्रु किमिन्धुं जनमुपमष्टं दशा नार्हसि' इति श्लोकादपि अवधार्य्यते,
यत् भोजदेवात् पूर्व्वं मुद्ग प्राप्तीदिति।

क्रुः(३४) । ततश्च सुञ्जराचराज्यकाले कर्षदेवस्य जन्मापि नासीत् किन्तु तत्कालीरत्नावली आसीदित्यतीव कौतुकम् ।

यदिच 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' इत्येव काव्य-
प्रकाशपाठः(३५) स्यात् तस्यच 'श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना
रत्नावलीं कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लेभे' इत्येवार्थः स्यात्,
एवं अरकविकारिनिमित्तप्रस्तावनया, 'प्रथितयशसां धावक-

(३४) एतच्च हिन्दुनाटकाभिधानपरे सन्दर्भे भवभूतिसमयावधारणा-
वेत्यायाम् उल्लेखानुसारेणोक्त्यापि संवदति ।

(३५) 'काव्यप्रकाशनिर्द्ध्येने श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' इति पाठः ।
वासवदत्तायिज्ञापने श्रीमता हल्साहेवेन एवमेव पाठं सूचीकृत्य युक्त्यन्तर-
मर्द्ध्येनेन 'रत्नावली वाणजता' इति निरधारि । वस्तुतस्तु अर्द्ध्यिता युक्तवः
संशयमेवोत्थापयितुं शक्नोते, न तु निर्ययमिति । एषा हि तस्य बलवती
शुक्तिः, यत् रत्नावलीस्यः 'दीपात्००००' इति श्लोकः वाणजते कर्षपरिते-
ऽप्यस्तीति उभयोरेक एव कवयितेति । अत्रेदं भ्रमः, अविशेषेण स्वकाव्यमर्थं
प्रतिपादयन्वा अन्यकतेरपि स्वकतावननर्भाषणम् संस्कृतकाव्यकृततामप्यनुम-
तम् । इतो हि विभिन्नकविविरचितयोरपि शिवपुराणकुमारसम्भवयोः
'तदिच्छामि विभो०००००' इत्यादिश्लोकः एकरूप एवेति एवमन्यत्रापि ।
अथ हल्साहेवेन श्लोक्तिं समर्थयितुं 'अहो प्रभावो वाग्देव्या वन्मातङ्ग
दिवाकरः । श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो वाणमयूरयोः' इति सङ्गृध
पङ्क्तिस्थश्लोकात् 'वाणः श्रीहर्षस्यान्यतमः सभ्य आसीत्' इति निर्णीतम्,
तदपि न जानीमः, यद्यन्तु उक्तश्लोकात् वाणमयूरयोस्तुल्यः (न तु सहितः)
मातङ्गदिवाकरः श्रीहर्षस्य मभ्योऽभवदित्येवावगच्छामः ।

सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालि-
दासस्य कृतौ किंकृतो बद्धमानः' इत्येव पाठः(३६) स्यात्,
तदुक्त एव च भावकः रत्नावलीकारः स्यात् ; तदा हर्षदेवो
दूरे आसां, कालिदासविक्रमादित्यादेरपि पूर्वं (समकालं
वा) रत्नावली निरमायीत्यसंशयं बह्वुमुत्सहामहे ।

कथञ्च अध्यापकवरेण उद्भूतसन्साहेबेन कश्मीरेति-
हासदर्शनात्, '१११३-मितान्दे हर्षदेवो कश्मीरराजसिंहा-
सनमावरोह' इति निरधारि, तदपि वयं न जानीमः ।
वयस्तु कल्लणकृत-कश्मीरेतिहास-राजतरङ्गिण्यनुसारेण
'हर्षदेवो खृ० १०६१-मितन्दावुत्तरं १०६७-मितान्दाञ्च
पूर्वं कश्मीरराज्यमधिपकार' इत्येव निरूपयामः । तथाहि
कल्लणनामा कविः १०७०-मितशकान्दे ११४६ मिते खृष्टान्दे
२४-चतुर्विंशे लौकिकान्दे(३७), राजतरङ्गिणीभारभमानः
२५ पञ्चविंशलौकिकान्दीयमपि(३८) जयसिंहराजवृत्तान्तं

---

(३६) 'अत्यन्तसंस्कृतविद्यालवस्यहसकलिखितपुस्तकद्वये 'भावकः' इत्यत्र
'भासकः' इति पाठोऽस्ति ।

(३७) 'लौकिकेऽन्दे चतुर्विंशे शककालस्य साम्प्रतम् ।

सप्तत्यात्यधिकं जातं सहस्रं १०७० परिवत्सराः' इति रा०
त० १ त० ५०२ श्लोकः ।

(३८) 'तावत्तेवाप्रराज्यस्य पञ्चविंशतिवत्सरे' इति रा० त० टम
त० ३५०५ श्लोकः ।

वर्षयन् जयसिंहनृपतिराज्यकाले(३८) एव तां समापया-
मास । अतएव २४ चतुर्विंशलौकिकान्दशब्देन, यस्याः १००
शतान्दयाः ६५ पञ्चषष्टान्दादुत्तरं ७१ एकसप्ततितमान्दमध्ये
वर्षदेवो कश्मीराधिपत्यमाससाद, तदनन्तर-१०० शतान्दयाः
२४ चतुर्विंशान्दो ग्राह्यः(४०) । ततश्च वर्षदेवराज्यारम्भकाल-
राजतरङ्गिणीनिर्मितिकालयोरन्तरा ५२ द्विपञ्चाशत् वर्षानि
गतानीति सिद्ध्यति, ततश्च इमं राजतरङ्गिणीनिर्मिति-
समयं ५२ द्विपञ्चाशता जीनीकृत्य यः समय आयाति,
तस्मात् पूर्वं, यच्च तं समयं, ५८ अष्टापञ्चाशता जीनीकृत्य
समय आयाति, तस्मादनन्तरं वर्षदेवराज्यारम्भकाल इति
निर्णीयते, तद्यैव च यथोक्तसङ्ख्या सम्पनीयते इत्यलमत्रा-
धिकावेशेन । .

(३८) 'सुतः सुस्मरुभूभर्तुः समान्तरप्रतिमक्षमः ।

नन्दयन् मेदिनीमास्ते जयसिंहमहीपतिः' इति रा० त० टम
त० १५५० शेषश्लोकः ।

(४०) एतच्च राजतरङ्गिणीदर्शनात् किंवा तस्याः समन्तरङ्गस्य
१२७ । २२२ । २६३ । ४५७ । ५८८ । ६७७ । ७२४ । १०४१ ।
१२२१ । १२६६-श्लोकानाम् एवं समन्तरङ्गस्य १४४ । ६१६ । ६६८ ।
८२१ । ८४६ । १०५५ । ११५६ । १३५० । १६४५ । २१८६ ।
२३१० । २७४२ । ३२८० । ३५०५-श्लोकानाञ्च दर्शनादपि स्फुटं
प्रतीयते ।

‘मन्मटेन कदा काव्यप्रकाशो निरमायि?’ इति प्रश्नस्यो-
त्तरतया खृ० १३३५ मितादन्दात् पूर्वमेव निरमायीत्येता-
वन्मात्रमवधृत्य उच्यते, यतः उक्तमितान्दकाशीनेन माध-
वाचार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रस्तावे ‘तदुक्तं
काव्यप्रकाशे’ इत्यादिना काव्यप्रकाशोऽधारि(४१) इति ।

एवं यदि काव्यप्रकाश-(३१८ पृष्ठा)-धृत— ‘..... भोज-
नपतेस्तत्यागलीलायितम्’ इति श्लोकोक्तभोजएव पूर्वोक्त-
मासवाधिपतिरासीदिति स्यात्, एवं काव्यप्रकाशधृतानि
भोजप्रबन्धीयानि ‘यदेतत् चन्द्रान्तर् .....’ इत्यादीनि
पद्यानि मासवाधिपतिभोजराजसमकालीनकवेः भोजप्रबन्ध-
रचयितुरेव वा स्युः, तदा पूर्वोक्तात् भोजराज्यकालात्
१०६५-मितादन्दात् परमेव काव्यप्रकाशो निरमायीत्यपि वक्तुं
शक्यते । भोजराजसम्बन्धिनामेषां पद्यानां भोजदेवात्
पूर्वमसम्भवादिति(४२) ।

आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । काव्यप्रकाशस्यास्य
गुडाभिप्रायमाकलय्य अतत्त्वभूतपूर्वसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण
महता श्रीमता इ० वि० काठएलसाहेबेन कठिनतरेषु

(४१) १३३५-मितान्दे माधवाचार्य आसीदित्यत्र सर्वेषामैकमत्य-
मस्ति ।

(४२) सम्भाषणस्येतदेव तत्त्वम् । तथापि भोजप्रबन्धस्य निःसारतया
तत्रत्यपद्यानामन्यत आहृतत्वसम्भावनायां संशयमेवमुक्तम् ।

केषुचित् केषुचित् स्थानेषु प्रदीपाद्यनुसारेण संक्षेपतस्ता-
त्पर्यमात्रप्रकाशनपुरःसरं काव्यप्रकाशमुद्रणायाऽहमन्वरुध्ये ।
तदनुरोधवशंवदेन च भया तथैवात्ततीयं, पुस्तकचतुष्टयम्
(एकं पूर्वमुद्रितम्, द्वितीयं हस्तलिखितं संस्कृतविद्यालय-
स्थम्, तृतीयं श्रीमतां तारानाथतर्कवाचस्पतीनां हस्तलिखि-
तम्, चतुर्थं क्रीतं काशीप्रदेशीयम्) अवलोक्यास्य मुद्रणम-
कारि । तथापि सर्वतः काठिन्यानपगमसालोच्य विज्ञाप्य च
श्रीमन्तम् ६० वि० काउएल्साहेवं, सर्वत्रैव विवरणसहे
स्थाने शब्दार्थविवरणसहाभिप्रायप्रकाशनायाऽहमयते । न
जाने किं फलमजनि ।

अस्मिन् तात्पर्यविवरणाभिधे व्याख्याने क्वचित् पूर्वेषां
व्याख्याकृतां सन्दर्भा अविकला एवोक्ताः, क्वचिच्च शब्दान्त-
रेण तेषामभिप्रायाः अनूदिताः । यत्र च तेषां व्याख्यानं
मास्त्रभ्यमरोचत, तत्रैव स्वाभिप्रायेण व्याख्याऽकारि । प्रायः
पूर्वेषां व्याख्यानं न्यायादिभाषया लिखितमिति बालानां
दुर्वोधम् ; भया तु बालानाम् बोधोपयोगिकरणार्थमेव
विशेषो यत्नोऽकारि ।

अस्य सदसद्विवेचने संशोधने च अज्येष्ठतैर्मद्गुरुणामन्य-
तमैरदेवगुरुभिरप्यनेकभूदेवगुरुभिः श्रीमद्विस्तारानाथतर्क-
वाचस्पतिभिराद्योपान्तमलोकि समशोधितं, ततश्च तैः सवि-
शेषमुग्रहीतोऽस्मीति ।

एतच्चतीव दुःखाकरोति, यद् यस्य महात्मनः प्रयत्नात्
इदं सम्पन्नम्, सोऽयं श्रीमान् इ० वि० काञ्चनसाहेबो-
ऽधुना च न मासीति ।

उत्साहवारि परितोऽर्पयतः प्रयत्नात्
यस्यासमङ्कुरित एष तरुः फलाय ।
सोऽयं चिराय निजदेशनिवासमिच्छन्
हा हन्त ! सम्प्रति जहाविममेव देशम् ॥

श्रीमद्देशचन्द्रशर्मा ।

कलिकाता-संस्कृतविद्यालयः ।
संवत् १८२३ । खूटान्दः १८४६ ।

निर्देशानुसारि सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
प्रथमस्य उल्लासस्य			द्वितीयस्य उल्लासस्य		
काव्यप्रयोजनकारण-			शब्दार्थनिर्णये		
स्वरूपविशेषनिर्णये			तात्पर्यम्		
तात्पर्यम्			तत्र द्वितीयोल्लासारम्भः	७	१
तत्र प्रथमोल्लासारम्भः	१	१	शब्दभेदाः	७	२
सङ्गनाचरणम्	१	१	अर्थभेदाः	७	४
काव्यस्य प्रयोजनम्	२	२	तात्पर्यार्थः	७	६
„ कारणम्	१	६	अर्थव्यञ्जकता	८	१
„ स्वरूपम्	४	२	वाचकशब्दः	६	८
उत्तम-(ध्वनि)-काव्यम्	५	२	वाच्यार्थनिर्णयः	६	१२
मध्यम-(गुणीभूतव्यङ्ग्य)-			अभिधाविचारः	१०	१
काव्यम्	५	१५	लक्षणा	१२	६
अधम-(चित्)काव्यम्	६	६	उपादानलक्षणा	१६	८
प्रथमोल्लाससमाप्तिः	६	१६	लक्षणा-लक्षणा	१२	८
			आद्योपाद्योपत्तिस्थले च		
			लक्षणा	१४	४
			लक्षणायां प्रयोजनप्रतीतिः	१५	४

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
सारीपा लक्षणा	१६	१
साध्यवसाना	१६	५
गौणी	१७	१
गुणा	१७	१
गौर्वाहीक इत्यत्र लक्ष्यार्थ- निर्णयः	१७	५
लक्षणायाः वृद्धित्वम्	१८	८
गूढव्यङ्ग्यम्	२०	२
लक्षणायाः त्रैविध्यम्	२०	१२
शास्त्रविक्रयन्दः	२०	१४
लक्षणाभूतव्यङ्ग्यनाम्यव- स्थापनम्	२१	२
अभिधानूक्ता व्यङ्ग्यता	२४	८
संयोगादिनैकार्थनिवमनम्	२५	१
व्यङ्ग्यशब्दः	२६	१०
शब्दस्य व्यङ्ग्यकतावामर्थस्य सङ्कारिता	२६	१२
द्वितीयोक्ताससमाप्तिः	२६	१५

तृतीयस्य उक्तासस्य अर्थव्यङ्ग्यकतायां तात्पर्यम्

तत्र तृतीयोक्तासारम्भः	२७	१
आधी व्यङ्ग्यता	२७	४
वक्तादीनां वैशिष्ट्ये व्यङ्ग्यनस्योदा- हरणम्	२८	२

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
अर्थव्यङ्ग्यकतायां शब्दस्य साहाय्यम्	२२	१
तृतीयोक्ताससमाप्तिः	२२	६
—		
चतुर्थस्य उक्तासस्य रसादिनिरूपणस- हितध्वनिकाव्यप्रभे- दनिरूपणो तात्- पर्यम्		
तत्र चतुर्थोक्तासारम्भः	२४	१
अविवक्षितवाच्यध्वनिः	२४	५
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य- ध्वनिः	२४	६
अत्यन्ततिरस्कृतकृतवाच्य- ध्वनिः	२४	६
विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः	२६	८
असंख्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः	२७	७
विभाषानुभावव्यभिचारिणः	२८	७
रसस्वरूपम्	२८	१३
रसनिष्पत्तिः मृदुलो-		
ल्लादिसम्भता	२८	२
" श्रीशङ्खसम्भता	४०	१
" मृदुनावकसम्भता	४२	६
" कभिनवगुप्तसम्भता	४४	१
रसविभागः	५२	४
सम्भोगः	५२	८

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
रसनामुदाहरणानि	५३	१
विप्रलम्भः	५३	११
स्याविभाषाः	५७	६
व्यभिचारिभाषाः	४७	१२
शान्तरसः	५६	१
भावः	५६	८
रसामासभाषाभाषा	६१	२
भावस्य शान्तिरुदयः		
सन्धिः शबलता च	६२	८
भावशान्तिवादीनां कश्चित्		
प्राधान्यम्	६४	६
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः	६५	१
शब्दशक्त्युत्पन्नध्वनिः	६५	८
शब्दशक्त्युत्पन्नस्वरध्वने-		
रुदाहरणम्	६६	१
शब्दशक्त्युत्पन्नध्वने-		
रुदाहरणम्	६८	३
व्यर्थशक्त्युत्पन्नध्वनिविभागः	६९	३
व्यर्थशक्त्युत्पन्नध्वनिप्रभेदानाम्		
उदाहरणानि	७०	३
शब्दार्थोभयशक्त्युत्प-		
ध्वनिः	७५	११
शब्दशक्त्युत्पन्नार्थशक्त्युत्पन्नध्वनीनां		
पदगतत्वम्	७७	६
व्यर्थशक्त्युत्पन्नध्वनीनां प्रवन्ध-		
गतत्वम्	८६	१

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
रसादेः पदैकदेशरचनावर्ण-		
गतत्वम्	८७	१
रसादेः प्रवन्धगतत्वम्	८४	८
ध्वनेः शुद्धभेदसङ्गठनम्	८५	१
ध्वनेः संकटिसङ्गठनम्	८५	३
ध्वनेः संकटिसङ्गठनाधीना		
संस्था	८६	१
ध्वनेर्भेदसङ्गठनः	८७	१
चतुर्थोक्तावसमाप्तिः	८८	३

पञ्चमस्य उक्तावसस्य
शुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यभेद
प्रदर्शनव्यङ्ग्यनाट्यसि-
संस्थापनसहितध्वनि-
शुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य-
सङ्कीर्णभेदगिर्यये.

तात्पर्यम्

तत्त्व. पञ्चमोक्तावसस्यः	१००	१
शुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य-		
प्रभेदाः	१००	२
अगूढव्यङ्ग्यम्.	१००	७
अपराङ्मयव्यङ्ग्यम्	१०१	१२
व. व्यसिद्धव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यम्	१०७	५
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	१०६	१०
सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	१०७	५

विषयः शृङ्गायाः पङ्क्तिः

काकाविप्रवृत्तम् १०७ १०

असुन्दरवृत्तम् १०७ १७

गुणीभूतवृत्तस्य ध्वनिवत्
प्रमेदः १०८ ५

वस्तुव्यङ्गासङ्कारस्य न एवम्-
भूतव्यङ्गाता १०८ ६

ध्वनिगुणोभूतव्यङ्गायोः
सङ्करः १०९ १

प्रकारान्तरेण ध्वनेस्त्वैवि-
ध्यम् ११० ३

व्यङ्गनादितिसंस्थापनम् ११० ६

पञ्चमोक्तासमाप्तिः १२७ १२

षष्ठस्य उल्लासस्य

अधम- (चित्)-काव्य-

निर्णये तात्पर्यम्

तत्र षष्ठोक्तासारम् १२८ २

शब्दचित्रार्थचित्रयोः
स्वरूपम् १२८ २

शब्दार्थचित्रयोः क्रमेण
उदाहरणे १२८ ४

शब्दार्थचित्रयोः बहु-
भेदता १२९ १३

षष्ठोक्तासमापनम् १२९ १५

विषयः शृङ्गायाः पङ्क्तिः

सप्तमस्य उल्लासस्य

काव्यदोषनिर्णये

तात्पर्यम्

तत्र सप्तमोक्तासारम् १३० १

दोषवचनम् १३० २

पददोषविभागः १३१ १

श्रुतिकटुता १३१ ८

श्रुतसंस्कारः १३१ १२

अप्रयुक्तत्वम् १३२ ८

असमर्थत्वम् १३२ १३

निवृत्तार्थत्वम् १३३ ३

अनुचितार्थता १३३ ८

निरर्थकता १३३ १४

अवाचकता १३३ १७

अश्लीलता १३५ १

सन्दिग्धता १३५ १४

अप्रतीतत्वम् १३६ २

आव्ययत्वम् १३६ ६

नेवार्थत्वम् १३६ ८

छिद्यत्वम् १३७ २

विधेयाविमर्षः १३७ २

विरुद्धमतिकारिता १३८ ५

पददोषाणां केषाञ्चित् वाक्य-

पदांशगत्वम् १४० ६

वाक्यगतपददोषाणामुदा-

हरणानि १४० ८

विषयः शृङ्गायाः पङ्क्तौ

सत्त्वद्वयोः साक्षात्कृतनिरा-

काङ्क्षताविचारः १४५ १

पदांशगतदोषाणामुदा-

हरणानि १४८ १३

अप्रयुक्ततादीनामसामर्थ्यरूपत्वेऽपि

व्यगुक्तिवीजम् १५२ १२

वाक्यदोषाः १५३ १

प्रतिकूलवर्ण्यता १५३ ११

व्यग्रहविसर्गता १५४ १०

सम्भावश्लीलता १५५ १३

विसम्भिः १५४ १३

कृतवृत्तता १५६ ३

न्यूनपदत्वम् १५८ १

अधिकपदत्वम् १५८ ७

कथितपदत्वम् १५८ ८

पतप्रकर्षः १५८ १३

समाप्तपुनरास्तता १६० ३

अङ्गीन्तरैकवाक्यता १६० ८

अभवन्नतयोगः १६१ १

अनभिहितवाच्यता १६१ ११

अस्थानस्यपदता १६५ १०

अस्थानस्यसमासता १६६ ४

सङ्कीर्णता १६६ १०

गर्भितता १६६ १७

विरुद्धमतिकारिता १६७ १०

प्रसिद्धिहृतता १६७ १३

भग्नप्रक्रमता १६८ २

विषयः शृङ्गायाः पङ्क्तौ

उद्देश्यप्रतिनिर्देशभाव-

स्यते कथितपदस्य

सुश्रुता १६८ ८

अक्रमता १७१ १४

अमतपरार्थता १७२ १०

अव्ययोपः १७३ १

अपुष्टार्थता १७३ १६

कटार्थता १७४ १

व्याहृतार्थत्वम् १७५ १

पुनरुक्तत्वम् १७५ ८

उत्क्रमत्वम् १७५ १५

प्राप्त्यार्थता १७६ १

सन्निवृत्त्यार्थता १७६ ६

निर्हेतुता १७६ १३

प्रसिद्धिविरोधः १७६ १४

प्रसिद्धिविरोधस्य कविसमया-

सिद्धत्वे न दोषः १७७ ५

विद्याविरोधः १७७ ११

अनवीकृतता १७८ ११

सन्निवृत्तेनियमः १७८ ४

अनियमे सन्निवृत्तः १७८ १०

विशेषेऽविशेषः १८० १

अविशेषे विशेषः १८० ६

साक्षात्कृतता १८१ १

अपदयुक्तता १८१ ७

सहचरभिन्नता १८२ १

प्रकाशितविरुद्धता १८२ ७

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
विध्ययुक्तता	१८२	२	न्यूनपदत्वं गुणः	१८२	१
अनुवादायुक्तता	१८३	४	न्यूनपदत्वं न गुणो न		
त्वक्पुनःस्वीकृतत्वम्	१८३	२	दोषः	१८२	६
अश्लोकार्थता	१८४	१	अधिकपदत्वं गुणः	१८२	१३
कर्णवितंसादिपदे न घोन-			कथितपदत्वं गुणः	१८३	८
रक्त्यदोषः	१८४	६	यतत्प्रकर्षः गुणः	१८४	५
कर्णवितंसादन्यस्यसे घोन-			समाप्रपुनरागतत्वं न		
रक्त्यदोषः	१८५	१४	दोषो न गुणः	१८४	६
विशेषणदानार्थं क्वचित्			अस्मानस्यसम.तः		
घोनरक्त्यम् न			गुणः	१८४	८
दोषः	१८६	४	गर्भितत्वं गुणः	१८४	१०
प्रसिद्धिपक्षे मिर्हेतोरङ्-			रसदोषाः	१८५	५
हता	१८६	६	अभिपारिणः स्वप्नदवाच्य-		
अनुकरणे सर्वेषामदोषता			त्वम्	१८६	५
	१८७	१	रसस्य स्वप्नदवाच्यत्वम्	१८६	१४
दोषाणाम् क्वचिददोषता			स्वादिनः स्वप्नदवाच्य-		
गुणता वा	१८७	५	त्वम्	१८७	५
कटार्थतायाः गुणता	१८७	८	अनुभावस्य कटकल्पना	१८७	१३
कटता न दोषो न			विभावस्य कटकल्पना	१८८	५
गुणः	१८८	१४	प्रतिकूलविभावादि-		
अप्रयुक्तनिहत.र्षयोरङ्कटता			परिस्पृहः	१८८	११
	१८९	३	पुनःपुनर्दीप्तिः	१८९	१
अश्लोक्तत्वं गुणः	१८९	२	अकारणं प्रधानम्	१८९	२
सन्दिग्धत्वस्य गुणता	१९०	१०	अकारणं श्लेदः	१८९	४
अप्रतीतता गुणः	१९१	१	अकृत्यातिविसृतिः	१८९	६
आम्यत्वं गुणः	१९१	११	अद्विभोऽननुसन्ध्यामम्	१९१	७

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

प्रकृतिविपर्ययः २०० १

चनकस्याभिधानम् २०१ ६

अभिचारिणः स्वपदवाच्यत्व-

मदोषः २०२ ५

विरुद्धरससञ्चारिभावादीनां

माध्यतयोक्तिरूपः २०३ १

विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्व

निर्देशप्रकारः २०५ १

विरुद्धयोरपि रसयोः

अविरोधः २०६ ४

अष्टमोक्षासमापनम् २०८ १०

अष्टमस्य उल्लासस्य

गुणासङ्कारभेद-

सहितगुणनिरूपणे

तात्पर्यम्

तत्र अष्टमोक्षासमारम्भः २१० १

गुणसङ्क्षणम् २१० २

गुणानां रसधर्मात्मम् २१० ४

असङ्कारसङ्क्षणम् २११ ६

गुणासङ्कारयोः प्रभेदः २१३ ८

वामनादुक्तगुणासङ्कारनिरूपण-

स्वरूपम् २१४ ३

गुणविभागः २१५ ३

माधुर्यगुणसङ्क्षणम् २१५ ६

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

कोजोगुणसङ्क्षणम् २१६ ५

प्रसादगुणसङ्क्षणम् २१७ १

वामनादुक्तदशशब्द-

गुणास्वीकारः २१७ ८

वामनादुक्तदशविधशब्द-

गुणानां सङ्क्षणानि

वस्तिंश्च यस्यान्तर्भावः

यस्य चादोषरूपरूपता २१७ ८

वामनादुक्तदशविधार्थ-

गुणानां वस्तिंश्च यस्या-

न्तर्भावः यस्य च

अदोषता २१८ ८

माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः २२१ ६

कोजोगुणस्य व्यञ्जकाः २२२ ४

प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः २२२ ११

रचनायाः कश्चित्

वैपरीत्यम् २२३ ७

अष्टमोक्षासमाप्तिः २२४ १२

नवमस्य उल्लासस्य

रीतिसहितशब्दा-

सङ्कारनिर्णये

तात्पर्यम्

तत्र नवमोक्षासमारम्भः २२५ १

वक्रोक्तिः २२५ ३

विषयः	लुट्टायाः	पङ्क्तौ
अनुप्रासः	२२६	८
वृत्तिः	२२७	४
छेकानुप्रासः	२२७	७
ह्रस्वानुप्रासः	२२८	१
उपनागरिका रीतिः	२२८	४
परुषा रीतिः	२२८	५
कोमला रीतिः	२२८	७
उपनागरिकाम्रधतीनां		
यथाक्रमं वैदर्भीगौड़ी-		
पाश्चात्तीति नाम	२२८	१
काटानुप्रासः	२२८	५
यमकम्	२३०	१३
श्लेषः शब्दगतः	२३५	१०
श्लेषस्य नवमो भेदः	२३८	५
श्लेषविचारः	२४०	३
दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थ-		
गतत्वे नियामकम्	२४१	३
वित्रालङ्कारः	२४८	८
खड्गबन्धः	२४८	३
सुरजबन्धः	२५०	१
पद्मबन्धः	२५२	१
सर्जतोभद्रम्	२५३	१
पुनरुक्तवदामासः	२५४	३
नवमोल्लाससमाप्तिः	२५६	७

विषयः लुट्टायाः पङ्क्तौ
 दशमस्य उल्लासस्य
 अलङ्कारदोषनिर्णय-
 सहितार्थालङ्कारनि-
 र्णये तात्पर्यम् ।

तत्र दशमोल्लासारम्भः	२१७	१
उपमा	२५७	१
पूर्वोपमा सुप्तोपमा च	२५८	१
चौती उपमा	२६०	१
व्याघ्री उपमा	२६१	१
उपमाविचारः	२६३	७
धर्मलोपे उपमा	२६६	४
उपमानलोपे उपमा	२६७	७
इवादिलोपे उपमा	२६८	१
धर्मवाद्युभवलोपे		
उपमा	२७०	१
धर्मोपमानलोपे उपमा	२७१	१
उपमेयेवादिलोपे		
उपमा	२७१	८
धर्मोपमानेवादिलोपे		
उपमा	२७२	४
उपमायाः पञ्चविंशति-		
विधत्वम्	२७३	३
मालोपमा	२७५	४
रसनोपमा	२७४	१
अनन्वयः	२७४	१०

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
उपमेयोपमा	२७६	१
उत्प्रेक्षा	२७६	१
समन्देशः	२७७	१
रूपकम्	२७८	११
समसावस्तुविधिरूपकम्	२८०	१
एकदेशविधिरूपकम्	२८१	६
साङ्गरूपकम्	२८२	८
निरुपकम्	२८२	११
मासारूपकम्	२८३	१
परम्परितरूपकम्	२८३	८
रसगौरवरूपकम्	२८६	८
अपह्नुतिः	२८६	८
श्लेषः अर्धगतः	२८८	५
समासोक्तिः	२८८	२
निदर्शना	२८८	१०
मासानिदर्शना	२८०	१६
निदर्शना अन्यरूपा	२८०	१७
अप्रस्तुतमहंसा	२८१	७
अप्रस्तुतमहंसाभेदाः	२८१	१०
अतिशयोक्तिः	२८६	५
प्रतिबन्धूपमा	२८८	१
दृष्टान्तः	२८८	१
दीपकम्	२८८	११
मासादीपकम्	२०१	१
तुल्यदोमिता	३०१	८
अतिरेकः	३०२	१

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
उपमानस्याधिक्ये न		
अतिरेकः	३०२	३
अतिरेकस्य भेदाः	३०३	१
मासाअतिरेकः	३०४	७
आक्षेपः	३०५	१०
विभावना	३०६	१२
विशेषोक्तिः	३०७	४
वचनसङ्ग्रहम्	३०८	१
अर्थान्तरन्यासः	३०८	७
विरोधः	३०८	७
विरोधविभागः	३०८	१०
समावोक्तिः	३१२	५
आजस्तुतिः	३१२	१२
कहोक्तिः	३१३	१०
मिनोक्तिः	३१४	१
परिहृतिः	३१४	८
माविकम्	३१५	६
काव्यसिद्धम्	३१५	१३
पर्यायोक्तम्	३१६	१६
उदात्तम्	३१८	४
उदात्तम् अन्यविधम्	३१८	१
समुच्चयः	३१८	७
समुच्चयः अन्यविधः	३२१	१
पर्यायः	३२२	८
पर्यायः अन्यविधः	३२३	८
अनुमानम्	३२४	८

विषयः	शृङ्गायाः	पङ्क्तौ
परिकरः	३२५	३
व्यालोक्तिः	३२५	१२
परिसङ्गः	३२६	८
कारणमाला	३२७	११
अन्योन्यम्	३२८	८
उत्तरम्	३२८	५
उत्तरस्यान्यस्मिन्नसङ्कारे		
मान्तभावसम्भवः	३३०	१
सूच्यम्	३३०	११
सारः	३३१	१५
असङ्गतिः	३३२	१
विरोधादसङ्गतेर्भेदः	३३२	८
समाधिः	३३३	४
समम्	३३३	८
विषमः	३३४	११
अधिकम्	३३६	६
प्रत्यगीकम्	३३७	८
मीलितम्	३३८	३
एकावली	३३८	४
स्वरणम्	३४०	८
भ्रान्तिमान्	३४१	४
प्रतीपम्	३४२	८
सामान्यम्	३४४	१०
विशेषः	३४६	३
तद्गुणः	३४७	१२
अतद्गुणः	३४८	८

विषयः	शृङ्गायाः	पङ्क्तौ
व्याघातः	३४८	८
संघट्टिः	३४८	१५
अङ्गाङ्गिभावसङ्करः	३५१	१
सन्देहसङ्करः	३५५	१
सन्देहसङ्करस्यसन्नि-		
धैवः	३५६	१
एकान्तवानुप्रवेशसङ्क-		
रः	३५७	१३
असङ्काराणां शब्दार्थगतत्व-		
निबन्धः	३५८	३
असङ्कारदोषाः दृष्टम् न		
सन्ति	३६०	४
अनुप्रासदोषाः, तेषामुक्तेऽन्त-		
र्भावश्च	३६०	५
वचकदोषः, तस्य उक्तेऽन्त-		
र्भावश्च	३६१	१०
उपमादोषाः तेषामुक्तेऽन्त-		
र्भावश्च	३६२	१
उपमावां कश्चित् लिङ्गवचनादि-		
भेदस्यादृष्टता	३६३	१०
कालादिभेदे उपमावाः दृष्टता-		
व्यवस्थापनम्	३६४	६
उपमावागपरौ दोषौ तयोक्तौ-		
दन्तर्भावश्च	३६६	८
उत्प्रेक्षादोषः तस्य उक्तेऽन्त-		
र्भावश्च	३६७	१३

विषयः   पृष्ठायाः पक्षौ

अर्थान्तरन्यासदोषः ३६७ १३

समासोक्तिदोषः तस्य उक्तो-

उक्तर्भावस्य ३६८ ६

विषयः   पृष्ठायाः पक्षौ

अप्रस्तुतप्रशंसामाः दोषः तस्य

उक्तोक्तर्भावस्य ३६९ ८

दशमोक्त्यासमापनम् ३७० ५

काव्यप्रकाशसमापनम् ३७० ६

काव्यप्रकाशस्य वर्णानुसारि निर्घण्टपत्रम् ।

—०—

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
अ		
अकारण्ये अदः दो०	१२२	४
अकारण्ये प्रथमम् दो०	१२२	२
अकमता दो०	१७१	१४
अतुल्यकृमम्	२०	८
"	१००	७
अकृस्यातिविकृतिः दो०	१२२	६
अक्षरान्तिभावः		
सङ्करः अ०	३५१	१
अङ्गिगोटेननुसन्धानम्		
दो०	१२२	७
अतनुषः	३४८	६
अतिशयोक्तिः	२२६	५
अस्मन्नतिरस्कृतवाच्य-		
ध्वनिः	३४	६
अधमवाच्यम्	६	६
अधिकम् अ०	३३६	६

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
अधिकपदता दो०	१५८	७
अधिकपदता कवित्		
सुखः	१२२	१३
अनकृस्याभिधानम्	२०१	६
अनन्तरः अ०	२७४	१०
अनभिहितवाच्यता		
दो०	१६१	११
अनवीकृतत्वम् दो०	१७८	११
अनिवर्त्तने निवर्त्तः दो०	२७६	१०
अनुकरणे सर्वेषाम्-		
दोषता	१८७	१
अनुचितार्थता दो०	१३३	८
अनुप्रासः अ०	२२६	६
अनुप्रासदोषाः	३६१	१०
अनुभावः	३८	७
अनुभावस्य कटकल्पना		
दो०	१६७	१३

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
अनुमानम् अ०	३२४	८
अनुवादायुक्तता दो०	१८३	४
अन्योन्यम् अ०	३२८	६
अपदयुक्तता दो०	१८१	७
अपराङ्म्यकृत्	१०१	१२
अपभ्रुतिः अ०	२८६	६
अपुष्टार्थता दो०	१७३	१३
अप्रतीतत्वम् दो०	२३६	२
अप्रतीतत्वं कश्चित्		
गुणः	१८१	१
अप्रयुक्तता दो०	१३२	२
अप्रयुक्तता कश्चित्		
न दोषः	१८८	३
अप्रयुक्ततादीनां इव-		
वृत्तिबीजम्	१५२	१२
अप्रस्तुतप्रशंसा अ०	२८१	७
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	१६१	१०
अभवन्ततयोगः दो०	१६१	१
अभिधामूला व्यञ्जना	२४	८
अभिधाविचारः	१०	१
अमतपरार्थता दो०	१७२	१४
अर्थगुणास्तीकारः	२१८	७
अर्थचित्तम्	१२८	२
अर्थचित्तस्य बहुभेदता	१२६	१३
अर्थदोषाः	१७३	१३
अर्थव्यक्तिः अर्थगुणाः	२२०	२

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
अर्थव्यक्तिः शब्दगुणः	२१८	३
अर्थव्यञ्जकता	८	१
अर्थव्यञ्जकतायां शब्दस्य		
साहाय्यम्	३३	१
अर्थशक्त्युत्पत्त्यध्वनिविभागः	६६	२
अर्थशक्त्युत्पत्त्यध्वनिप्रभेदाना-		
मुदाहरणानि	७०	३
अर्थशक्त्युत्पत्त्यध्वनिप्रभेदानां		
प्रसङ्गतत्वं	८६	१
अर्थान्तरन्यासः अ०	३०८	७
अर्थान्तरन्यासदोषः	३६७	३
अर्थान्तरसंक्रमित-		
वाच्यम्	३४	६
अर्थान्तरैकपदता दो०	१६०	८
असंख्यक्रमम्यकृत्	३७	७
असङ्कारदोषाणामुक्ते-		
ध्वनर्भावः	३६०	४
असङ्कारस्वरूपम्	२११	६
असङ्काराणां शब्दार्थ-		
मतत्वे निवासकम्	२४१	३
"	३५६	७
अवाचकता दो०	१३३	१७
अविवक्षितवाच्यम्	३४	५
अविद्येय विद्येयः दो०	१८०	६
अश्लीलता दो०	१२५	१
अश्लीलता कश्चित्गुणः	१८६	६

विषयः षष्ठायाः पङ्क्तौ

अस्त्रीनार्थता दो०	१८४	१
असकृतिः दो०	२१२	१
असमर्थता दो०	१३२	१३
असुन्दरव्यङ्ग्यम्	१०७	१७
अस्थानस्थपदता दो०	१६५	१०
अस्थानस्थसमासता		
दो०	१६६	४
अस्थानस्थसमासता		
कचित् गुणः	१८४	८
अस्तुष्टव्यङ्ग्यम्	१०६	१०

आ

आक्षेपः अ०	३०५	१०
आक्षेपार्थापत्तिस्थले-		
न सव्यथा	१४	४
आधी उपमा	२६१	४
आधी व्यञ्जना	२७	६

उ

उत्तमकाव्यम्	५	२
उत्तरम् अ०	२२८	७
उत्तरस्य नान्यस्मि-		
ज्ञानभावः	३३०	१
उत्प्रेक्षा अ०	२७६	१

विषयः षष्ठायाः पङ्क्तौ

उत्प्रेक्षादोषः	३६७	१२
उदात्तम् अ०	२१८	४
अन्यविधम्	२१८	१
उदारता कर्मगुणः	२१८	६
अन्दगुणः	२१७	१
उद्देश्यप्रतिनिर्देश-		

स्यते कथितपदस्या-

दुष्टता	१६८	८
उपनागरिका रीतिः	२२८	१
उपमा अ०	२५७	२
आधी	२६१	२
उपमादोषः	३६३	१
उपमादोषौ अपरौ	३६६	८
उपमानस्य आधिक्ये		
न व्यतिरेकः	३०२	३
उपमायां कालादि-		
भेददोषः	३६४	६
उपमायां कालादि-		
भेदस्य कचित्		
अदोषता	३६५	१२
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेददोषः	३६३	३
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेदस्य अदोषता	३६४	२
उपमायाः पञ्चविंशति-		
विधत्वम्	२७२	४

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

उपमा चौकी	२६०	१
उपमेमोपमा च०	२७५	१
उपहतविसर्जता दो०	१५४	१०
उपादानवचका	१३	८

ए

एकदेशविवर्ति

रूपकम् च०	२८१	६
एकावली च०	२३८	४
एकान्वानुप्रवेशः		
बहुरः च०	२५७	१३

ओ

ओजोगुणः अर्थ-

गतः	२१८	८
„ रसगतः	२१६	५
ओजोगुणस्य व्यञ्जकाः	२२२	४
ओजोगुणस्य लक्ष-		
णम्	२१६	५

क

कथितपदत्वम् दो०	१५८	१३
कथितपदत्वस्य गुणता	१६८	८
„	१८३	८

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

कथितंवादिपदे न		
पौनरुक्त्यम्	१८४	६
कथितंवाद्यन्यस्यवे		
पौनरुक्त्यदोषः	१८५	१४
कथार्थता दो०	१७४	१
कथार्थतायाः गुणता	१८७	५
कथार्थता कश्चित् न		
गुणो न दोषः	१८८	१४
काकाक्षिप्रव्यङ्ग्यम्	१०७	१०
कान्तिः अर्थगुणः	२२०	२
„ शब्दगुणः	२१८	५
कारणभासा च०	२२३	११
काव्यलिङ्गम् च०	२१५	१३
काव्यस्य कारणम्	३	६
„ प्रबोधनम्	२	२
लक्ष्यं	४	२
कोमला रीतिः	२२८	७
क्रिष्टता दो०	१३७	२

ख

खड्गपञ्चः च०	२५६	३

ग

गर्भितत्वम् दो०	१६६	१७
गर्भितत्वम् कश्चित्		
गुणः	१८४	१०

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

गुणवचनम् २१० २

गुणविभागः २१५ ३

गुणानां रसधर्मात्मम् २१० ४

गुणानुसारादभेदाः २१३ ८

गुणोभूतव्यङ्ग्यकाव्यम् ५ १५

गुणोभूतव्यङ्ग्यकाव्य-

प्रभेदाः १०० २

गुणोभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत्

प्रभेदः १०८ ५

गूढव्यङ्ग्यम् २० ३

गौडी दीप्तिः २२२ ३

गौणी लक्षणा १७ १

गौरीहीन इत्यत्र

लक्ष्यार्थनिर्णयः १७ ५

धाम्यत्वम् दो० १३६ ६

धाम्यत्वं कश्चित् गुणः १२१ ११

धाम्या दीप्ति २२८ ८

धाम्यार्थता दो० १७६ ५

च

चित्तम् अ० २४८ २

चित्तकाव्यम् ६ ६

चित्तकाव्यस्य बहु-

भेदता १२२ १३

च्युतसंस्कारः दो० १३१ १२

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

क

केकानुप्रासः २२७ ७

त

तदुपः अ० ३४७ १२

तात्पर्यार्थः ७ ६

तस्यमाधान्यव्यङ्ग्यम् १०७ ५

तस्ययोगिता अ० ३०१ ८

त्वक्त-पुनःस्वीकृतता दो० १८२ ४

द

दीपकम् अ० २२२ ११

डम्कमत्वम् दो० १७५ १५

दृष्टान्तः अ० २२२ १

दोषगुणानुसाराणां

शब्दार्थ गतत्वे

निवामकम् २४१ ३

दोषवचनम् १३० २

दोषाणां कश्चिद् अदोषता

गुणता वा १८७ १

ध

ध्वनिकाव्यम् ५ २

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योः

सङ्करः	१०८	१
ध्वनेः भेदसमष्टिः	८७	१
„ शब्दभेदसङ्ख्येयम्	८५	१
„ संवृष्टिसङ्करौ	८५	३
„ संवृष्ट्याश्रयधीना		
सङ्ख्या	८६	१
ध्वनेस्त्रैविध्यम्	११०	१

म

निर्दयता अ०	२८८	१०
„ अन्यविधा अ०	२८०	१७
निरङ्गकृपकम् अ०	२८२	११
निरर्थकत्वम् दो०	१३३	१४
निर्हेतुता दो०	१७६	८
निर्हेतुता कश्चित् न		
दोषः	१८६	६
निवृत्तार्थता दो०	१३३	३
निवृत्तार्थता कश्चित् न		
दोषः	१८८	३
जेयार्थता दो०	१३६	८
न्यूनपदत्वम् दो०	१५८	२
न्यूनपदत्वं कश्चित् शुद्धः	१८२	१
न्यूनपदत्वं कश्चित् न		
शुद्धो नापिच दोषः	१८२	६

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

प

पतत्रकर्षः	१५८	१३
पतत्रकर्षः कश्चित् शुद्धः	१८४	५
पददोषविभागः	१३१	१
पददोषाणां केचित् नाम्ना-		
पदांशगताः	१४०	७
पदांशगतदोषाणांमुदा-		
हरणानि	१४८	१३
पद्मवन्धः अ०	२५२	१
परस्परितरुपकम् अ०	२८३	८
परिकरः अ०	३२५	३
परिहृतिः अ०	३१४	८
परिसङ्ख्या अ०	३२६	८
परुषा दीतिः	२२८	५
पर्यायः अ०	३२२	८
पर्यायोक्तम् अ०	३१६	१६
पाश्चात्ती दीतिः	२२८	४
पुनःपुनर्दीप्तिः दो०	१८८	१
पुनरुक्तवदाभाषः अ०	२५४	३
पुण्योपमा अ०	२७५	७
पौनरुक्त्यम्	१७५	८
पौनरुक्त्यम् कश्चित् न		
दोषः	१८६	१
प्रकाशितविरुद्धता दो०	१८२	७
प्रकृतिविपर्ययः दो०	२००	१

विषयः दृष्टायाः पङ्क्तौ

प्रतिबुद्धवर्णता दो० १४८ १३

प्रतिबुद्धविभावादिपरि-

युक्तः दो० १४८ ७

प्रतिवस्तूपमा अ० २४८ १

प्रतीपम् अ० २४२ ८

प्रत्यनीकम् अ० २३७ ८

प्रसादगुणः अर्थगतः २१८ ४

"रसगतः २१७ १

"शब्दगतः २१८ १

प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः २२२ ११

प्रसिद्धिविरोधः दो० १७६ १४

प्रसिद्धिविरोधस्य कचि-

ददोषता १७७ ५

प्रसिद्धिस्तत्त्वम् दो० १६७ ११

भ

भग्नप्रक्रमता दो० १६८ २

भावः ५८ ८

भावस्य उदयः ६२ ८

"श्वसता ६२ ८

"शान्तिः ६२ ८

"शान्त्यादीनां कचित्

प्राधान्यम् ६४ ८

"सन्धिः ६२ ८

भावाभासः ६१ २

भाविकम् अ० २१५ ६

भ्रान्तिमान् अ० २४१ ४

विषयः दृष्टायाः पङ्क्तौ

मङ्गलाचरणम् १ २

मध्यमकान्त्यम् ५ १५

माधुर्यगुणः अर्थगतः २१८ ५

"रसगतः २१५ ६

"शब्दगतः २१८ ३

माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः २२१ २

मालादीपकम् अ० ३०१ १

मानानिदर्शना अ० २८० १७

मालारूपकम् अ० २८३ ६

मालाव्यतिरेकः अ० ३०४ ७

मालोपमा अ० २७३ ८

मीलितम् अ० ३३८ ३

मुरजवन्धः अ० २५० १

य

यत्तत्त्वदयोः साक्षाद्-

निराकाङ्क्षताविचारः १४५ १

यदासङ्गम् अ० ३०८ १

यमकम् अ० २३० १३

यमकदोषः ३६१ १०

र

रचनायाः कचित्

वैपरीत्यम् २२३ ७

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

रसदोषविभागः	१८५	५
रसनोपमा च०	२७४	१
रसविभागः	५२	४
रसस्य स्वयद्वाच्यता		
दो०	१८६	१४
रसाणामुदाहरणानि	५३	१
रसादेः पदैकदेशरचना-		
वर्णमतत्वम्	८७	१
रसादेः प्रवक्ष्यगतत्वम्	८४	१०
रसामारः	६१	२
रसकम् च०	२७६	११

लक्ष्यलक्षणा	१३	८
लक्षणा	१२	६
लक्ष्यामूलव्यञ्जनाव्यव-		
स्थानम्	२१	२
लक्षणायां प्रबोधन-		
प्रतीतिः	१५	४
लक्षणायाः वृद्धित्वम्	१८	८
लक्षणावास्तैविध्यम्	२०	१२
लाक्षणिकशब्दः	२०	१४
लाटानुप्रासः च०	२२६	५
लुप्तोपमा च०	२५८	१
"इवादिशोभे	२६८	३

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

"उपमानशोभे	२६७	७
"उपमेवेवादिशोभे	२७१	३
"धर्मशोभे	२६६	४
"धर्मैवादिशोभे	२७०	१
"धर्मोपमानशोभे	२७१	७
"धर्मोपमानेवादि-		
शोभे	२७२	४

४

वक्तादीनां वैशिष्ट्ये व्यञ्जनो-

दाहरणानि	२८	२
वक्तोक्तिः च०	२२५	३
वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य न		
सुशीभूतव्यङ्ग्यता	१०८	६
वाक्यदोषाः	१५३	१
वाक्यनिष्ठपददोषाणामुदा-		
हरणानि	१४०	८
वाचकशब्दः	८	८
वाक्यसिद्धयङ्गव्यङ्ग्यम्	१०५	७
वाक्यार्थनिर्णयः	८	१३
वामनादुक्तगुणालङ्कारस्य-		
व्यखण्डनम्	२१४	३
वामनादुक्तदशविधशब्दगुणा-		
स्वीकारः	२१७	८
वामनादुक्तदशविधार्थ-		
गुणास्वीकारः	२२१	१

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

विद्याविरोधः दो०	१७७	११
विधेयाविमर्शः दो०	१३७	७
विध्ययुक्तता दो०	१८२	८
विनोक्तिः अ०	३१४	१
विप्रकल्पविभागः	५३	११
विभावः	३८	७
विभावना अ०	३०६	१२
विभावस्य कटकक्षणा		
दो०	१८८	१
विरुद्धमतिकारिता दो०	१९८	५
विरुद्धयोरपि रसयोः		
कविद्विरोधः	२०६	४
विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र		
समानेशप्रकारः	२०५	१
विरुद्धरससञ्चारिभावानां		
वाध्यत्वेनोक्तिर्गुणः	२०३	१
विरोधः अ०	३०८	७
विरोधविभागः	३०८	१०
विरोधादसङ्गतेर्भेदः	३३२	८
विवक्षितान्वयपरवाच्य-		
ध्वनिः	३६	८
विशेषः अ०	३४६	३
विशेषोऽविशेषः दो०	१८०	१
विशेषोक्तिः अ०	३०७	४
विषयः अ०	३३४	११
विसन्धिः दो०	१५४	१३

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

वृत्तिः	२२७	४
वृत्त्यनुप्रासः अ०	२२८	१
वैदर्भीरीतिः	२२८	१
व्यञ्जनशब्दः	२६	१०
व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	११०	६
व्यतिरेकः अ०	३०२	१
व्यतिरेकविभागः	३०४	७
व्यभिचारिणः सशब्द		
वाच्यत्वं दो०	१८६	५
व्यभिचारिणः सशब्दवा-		
च्यत्वं कश्चित् न दोषः	२०२	५
व्यभिचारिभावः	३८	७
व्यभिचारिभावविभागः	५७	११
व्याघातः अ०	३४८	८
व्याजस्तुतिः अ०	३१२	१२
व्याजोक्तिः अ०	३२५	१२
व्यासुतावृत्ता दो०	१७५	१

श

शब्दचित्तस्य बहुव्री

भेदाः	१२८	१३
शब्दचित्तस्वरूपम्	१२८	२
शब्दचित्तोदाहरणम्	१२८	१
शब्दभेदाः	७	२
शब्दशत्रुत्वध्वनिः	६५	८

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
शब्दशक्त्युत्पत्त्यवस्थध्वने-		
सदाहरणम्	६८	३
शब्दशक्त्युत्पत्त्यवस्थध्वने-		
ध्वनीनां पदगतत्वम्	७७	६
शब्दशक्त्युत्पत्त्यवस्थध्वने-		
सदाहरणम्	६६	१
शब्दस्य व्यञ्जकतायामर्थ-		
साहाय्यम्	२६	१३
शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्त्यध्वनिः	७५	११
शान्तरसः	५८	१
युक्ता सव्यथा	१७	१
नृतिवदुत्तमम् दो०	१३१	८
श्रौती उपमा च०	२६०	१
श्लेषः शब्दगतः च०	२८८	५
” अर्थगतः च०	२१५	१०
श्लेषगुणः अर्थगतः	२२०	३
” शब्दगतः	२१७	१०
श्लेषविचारः	२४०	३
श्लेषस्य नवमो भेदः	२३६	५
—		
संयोगादिनैकार्थनिबन्धनम्	२५	१
संलक्ष्यक्रमव्यवस्थध्वनिः	६५	१
संछटिः च०	३४६	१५
सहस्रः च०	३५१	१

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
सङ्कीर्णता दो०	१६६	१०
सन्निवर्तनविमः दो०	१०८	४
सन्दिग्धत्वम् दो०	११५	१४
सन्दिग्धत्वं कश्चित्गुणः	१८०	१०
सन्दिग्धमाधान्यम्	१०६	१५
सन्दिग्धार्थता दो०	१७६	६
सन्देहसहस्रः	३५५	१
समता अर्थगुणः	२२०	४
” शब्दगुणः	२१८	३
समम् च०	३३३	८
समस्तवस्तुविववरूपकम्		
च०	२८०	१
समाधिः च०	३३३	४
समाधिः अर्थगुणः	२२७	६
” शब्दगुणः	२१७	१०
समाप्तिपुनरास्तता दो०	१६०	३
समाप्तिपुनरास्तता कश्चित्		
न दोषः	१८४	६
समासोक्तिः च०	१८६	२
समासोक्तिदोषः	३६८	६
समुच्चयः च०	३१६	७
” अन्यविधः च०	३२	१
सम्भोगः	५२	१०
सर्वतोमद्रम् च०	२५३	१
ससन्देहः च०	२७७	७
सहस्रभिन्नता दो०	१८२	१

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

सहोक्तिः अ० ३१३ १०

साक्षात्कृता दो० १८१ १

साङ्गोपपन्नम् अ० ३८२ ८

साध्यवसाना सत्त्वया १६ ५

सामान्यम् अ० ३४४ १०

सारः अ० ३३१ १५

सारोपा सत्त्वया १६ १

सूक्ष्मम् अ० ३३० ११

सौकुमार्यम् अर्चगुणः २१८ ५

,, शब्दगुणः २१८ ५

विषयः पृष्ठायाः पङ्क्तौ

स्वाविनः स्वशब्दवाच्यत्वम्

दो० १८५ ५

स्याविभावाः ५७ ६

स्वरसम् ३४० ८

समावोक्तिः अ० ३१३ ५

हृत्तत्तता दो० १५६ ३

कारिकासङ्ख्या

प्रथमे	उल्लासे	५
द्वितीये	"	१५
तृतीये	"	३
चतुर्थे	"	२१
पञ्चमे	"	३
षष्ठे	"	१
सप्तमे	"	१७
अष्टमे	"	१२
नवमे	"	८
दशमे	"	५६

---

१४२ समष्टिः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काव्यप्रकाशः ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविषाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परा-
मृशति ।

नियतिकृतनियमरहितां
ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मिति-
मादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

नियतिशक्त्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमा-
णादुपादानकम्पादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च
हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणोर्निर्भितिर्निर्माणा, एतद्वि-
लक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः, अतएव जयति, जयत्यर्थेन च
नमस्कार आचिष्यतइति ताम्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ।

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह

काव्यं यशसेऽर्थकृते (१)

व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यःपरनिर्वृतये

कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कालिदासादीनामिव यशः, (२) श्रीहर्षादेर्धावकादीना-
मिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादे-
र्मयूरादीनामिवामर्षनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं स-
मनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं (३) विगलितवेद्यान्तरमानन्दं,
प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्-
पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्ग-

(१) भावक्लिप्पत्ययनिष्पन्नं चतुर्थ्यन्तमिदं एवं परञ्च ।

(२) यश इत्यादिकर्मणां करोतीत्यनेनान्वयः । धावकः
किल श्रीहर्षरूपनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा वज्रधनं लब्धवानिति
प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिश्च भयूरकविः सूर्यशतकेन कुठान्नि-
स्तीर्ण इति ।

(३) रसशब्देनात्र स्थायिभावउच्यते तथाच काव्यार्थ-
श्रवणोत्तरमेव सर्वप्रयोजनेषूत्तमं स्थायिभावस्य विभा-
वादिसम्बलनरूपेणास्वादेन निष्पन्नं स्वभिन्नज्ञेयज्ञानशून्यं
रसास्वादरूपमानन्दमिति समुद्दितार्थः ।

भूतव्यापारप्रवणतया(४) विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्ण-
नानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य
रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च, यथायोगं
कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥

अस्य कारणमाह

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिष्याभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्यावर-
जङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधान-
कोषकलाचतुर्व्यर्गजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्याना-
ञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च
विमर्शनाद्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति
तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति तयः
समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे
च हेतुर्न तु हेतवः ।

(४) रसस्य अद्भुतउपायस्वरूपः व्यापारः विभावादि-
संयोजनं व्यञ्जना वा तस्य प्राबल्येन तन्निष्पाद्यरसस्यैव
प्राधान्यात् ।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह
तददोषौ(५) शब्दार्थौ
सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः कापि ।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते, कापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र
सालङ्कारौ क्वचित्सुफुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः ।

यथा

यः कौमारहरः स एव हि वरदा एव चैत्रलपा-
स्तौ चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

अत्र सुफुटो न कश्चिदलङ्कारः(६) रसस्य च प्राधान्याभा-
लङ्कारता ।

(५) काव्यत्वविषटकच्युतसंस्कारादिप्रबलदोषरहितौ, अ-
नलङ्घ्यौ इत्यादि न लक्षणघटकं किन्तु सालङ्काराविति विशेष-
वर्णं ग्राहयति, एतच्च अनलङ्घ्यौ इति नञोऽसुफुटारूपेष्वर्थ-
तावलम्ब्यमिति, रसात्मकमिति लक्षणं रसाभासाद्यात्मक-
काव्ये अव्याप्तमिति सर्वसंग्राहकमिदं कृतं ।

(६) अत्र हि हरोवरइत्याद्यनुप्रासस्य सुफुटस्यापि प्रकृत-
रसप्रतिकूलवर्णघटितत्वेन नालङ्कारता । विभावनाविशेषो-
क्तौ सत्यावपि न सुफुटे कारणकार्थयोरकथनस्य आर्थस्यापि
तद्वाचकनञादिनाऽनुपात्तत्वात् । अतएव अनयोस्सुफुटत्वेन
एतन्मूलकसन्देहसङ्करोऽयसुफुटइति निर्विवादम् । ननु रस-
वदलङ्कारोऽसु इत्यतश्चाह रसस्येति ।

तद्धेदान् क्रमेणाह

इदमुत्तममतिशयिनि

व्यञ्जे वाच्याद्धनिर्बुधैः कथितः ॥ ४ ॥

इदमिति काव्यं, बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यञ्ज-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, (७) तत-
स्तन्मतामुच्चारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यञ्ज्यव्यञ्जनक्षमस्य
शब्दार्थयुगलस्य ।

यथा

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरममञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्थाज्ञातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन
व्यस्यते ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जे तु मध्यमम् ।

(७) पटादिभिः वर्णसमुदायरूपैः क्षणिकैः पदैः
स्फोटरूपः नित्यः शब्दः व्यज्यते, तेन च अभिव्यक्तेन अर्थः
प्रतीयते इति तादृशस्य प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमु-
दायस्वरूपस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैया-
करणनिर्यासः ।

अतादृशि वाच्यादनतिशयिनि । यथा

ग्रामतरुणं तरुण्या नववष्णुसमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति सुहृन्मित्ररां मलिना सुखच्छाया ॥

अतः वष्णुसलतामृहे दन्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणी-
भूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव समत्कारित्वात् ।

शब्दचित्तं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्तवशं स्मृतम् ॥ ५ ॥

चित्तमिति गुणालङ्कारयुक्तम्, अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीय-
मानार्थरहितम्, अवरमधमं । यथा

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुडिरच्छातेतरास्वच्छटा

मूर्च्छन्मोहमहर्षिर्हर्षविहितस्त्रागाह्विकाऽह्वाय वः ।

भिन्द्यादुद्यदुदारददुरदरीदैर्ध्यादरिद्रुम-

द्रोहोद्रेकमहोन्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्पुष्पस्य यहच्छयाऽपि यम् । (८)

ससम्भ्रमेन्द्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो

नाम प्रथम उल्लासः ॥ * ॥

(८) यं हयग्रीवचपम् ।

॥ द्वितीय उल्लासः ॥

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह

स्यादाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः

वाच्यस्यैव व्याख्याः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशाद्ब्रह्ममाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये (१) तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम्, (२) वाच्यैव वाक्यार्थइत्यन्विताभिधानवादिनः । (३)

(१) समन्वये परस्परसंसर्गबोधे ।

(२) अभिहितानां पदार्थानां अन्वयवादिनो नैयायिकाः । तेषामयमाशयः घटं करोतीत्यादौ घटवृत्तिकर्मात्वाभुकूलकृतिमान् इत्यर्थो बोध्यते तत्र च घटशब्दस्य घटोऽर्थः अस्मत्प्रत्ययस्य च कर्मात्ता वृत्तिता तु न कस्यापि इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अनयोः संसर्गविधया भासते इति ।

(३) अन्वितानामेव अभिधानं शब्दबोध्यत्वं तद्वादिनो मीमांसकाः, तेषां मते अन्वितघटादायेव घटादिपदानां शक्तिः

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

तत्र वाच्यस्य यथा

माए धरोवञ्चरणं अञ्ज ऊ ण त्यत्ति साहिचं तुमए ।
ता भण किं करणिञ्जं एमेष ण वासरो ठाद ॥ (४)

अत्र स्वैरविहारार्थिमीति व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा

साहेन्ती सखि ! सुहचं खणे खणे दूणिआसि भज्ज कए ।
सम्भावणेह करणिञ्जसरिसचं दाव विरइचं तुमए ॥ (५)

अत्र सत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यं,
तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यञ्ज्यम् ॥

शब्दबोधे तु आकाङ्क्षादिवशात् वृत्तितादिविशेषरूपमेव
भासते इति नापदार्थोवाक्यार्थः ।

(४) मातर्गृहोपकरणं अञ्जं खलु नास्तीति साधितं त्वया ।
तद्गुणं किं करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठतीति स० ।

(५) साधयन्ती सखि ! सुमगं क्षणे क्षणे दूनासि भत्सते ।
सङ्भावस्तेह करणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वयेति स० ।

व्यङ्ग्यं यथा ।

उभय निम्बल ! निम्बन्दा भिसिणीपत्तन्नि रेहद्व वलाद्या ।
निम्बलमरगन्धभाषणपरिदृष्ट्या सङ्गुसुत्तिव ॥ (६)

अत्र निम्बन्दत्वेनाश्वस्तत्वं तेन च अनरहितत्वम् अतः
सङ्केतस्यानमेतदिति कयाचित् कश्चित्प्रत्युच्यते । अथवा
मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह

साक्षात्सङ्केतितं (७) योऽर्थ-

मभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

इहामृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात्, सङ्केत-
सहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्ताव्यव-
धानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः ।

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

(६) पश्य निम्बल ! निम्बन्दा भिसिनीपत्ते राजते वला-
का । निम्बलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव इति स० ।

(७) साक्षात्सङ्केतितं अव्यवधानेन गृहीतसङ्केतं ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया(८) प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्ति-
रेव, तथाप्यानन्याद्व्यभिचाराच्च(९) तत्र सङ्केतः कर्तुं न युज्यत
इति, गौः शुक्लचलो, दित्व इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नो-
तीति च तदुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च द्विविधः वस्तुधर्मी
वस्तुयदृच्छया सम्निवेशितश्च । वस्तुधर्मीऽपि द्विविधः सिद्धः
साध्यश्च, सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राप्यप्रदो विशेषाधान-
हेतुश्च, तत्ताद्यो जातिः, उक्तं हि वाक्यपदीये 'न हि गौः स्व-
रूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वामिसम्बन्धात्तु गौः' इति । द्वितीयो
गुणः शुक्लादिना हि सम्बन्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः
पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । दित्यादिशब्दानाम् (१०)

(८) अर्थः बुद्ध्यादिरूपप्रयोजनं तस्यै क्रिया गोरामयना-
दिरूपा तत्कारित्वेन, प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्योग्या विषयीभूता
इत्यर्थः । इति तत्र सङ्केतो युक्त इति शेषः ।

(९) सर्वासु व्यक्तिषु सङ्केतग्रहः उत कस्याचित् एक-
व्यक्तौ । आद्ये आनन्त्यदोषः । द्वितीये वस्थां सङ्केतग्रहः
स्वीकृतः तदतिरिक्तायाः गोव्यक्तेर्गोशब्दात् भानं न स्या-
दिति व्यभिचारः । उभयपक्षे च विषयविभागाप्राप्तिदोषः,
तथाहि यदि गोशब्दशुक्लशब्दचलशब्ददित्वशब्दानां सर्वेषां
गोव्यक्तिरर्थः स्यात् तदैतेषां शब्दानां एकार्थकतया पर्यायता
स्यादिति भावः ।

(१०) दित्यादिशब्दानां प्रथमादिवर्णबुद्ध्या क्रमशः कि-
ञ्चित् किञ्चिदभिव्यक्तं चरमवर्णबुद्ध्या तु निःशेषतो ग्राह्यं

अन्त्यबुद्धिनिर्गोच्यं संवृतक्रमं स्वरूपं वक्ता यदृच्छया ङित्वा-
दिष्वर्थेषूपधाधित्वेन सन्निवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छा-
त्मक इति । 'गौः शुक्लश्चलो ङित्व इत्यादौ चतुर्थ्यो शब्दानां
प्रवृत्तिः' इति महामाध्यकारः । परमाण्वादीनानु (११)
गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वं । गुणक्रियायदृच्छानां
वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयमेदाङ्गेद इव लक्ष्यते यथैकस्य
मुखस्य खड्गमुकुरतैसाद्यालम्बनमेदात् ।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु
यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तत्
शुक्लत्वादि सामान्यं, शुद्धतत्त्वसादिषाकादिष्वेवमेव पाक-
त्वादि, वासवश्चशुकाद्युदीरितेषु ङित्वादिशब्देषु च, प्रति-
क्षणं भिद्यमानेषु ङित्वादर्थेषु वा ङित्यत्वादस्यतीति सर्वेषां
शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये ।

कुटतरमभिव्यक्तं नानावर्णात्मकध्वनिशब्दवत् वर्णक्रमशून्यं
स्फोटारण्यं स्वरूपं शब्दानामिति शेषः, ङित्वादिषु अर्थेषु
उपाधित्वेन नामतया वक्ता पालकादिना यदृच्छाय स्वेच्छया
सन्निवेश्यते कथ्यते इतिसमुदितार्थः ।

(११) ननु उक्तरीत्या परमाणुत्वस्य प्राणप्रदत्वेन
जातितया परमाण्वादिशब्दानामपि जातिशब्दतया कथं
गुणशब्दत्वेन व्यवहार इत्यत आह परमाण्वादीनामिति
जातिशब्द एवार्थः, वैशेषिकनयानुसारेणैव तथाव्यवहारः
स तु भाक्त इति भावः ।

तद्वान्(१२) अपोहो वा शब्दार्थः कैचिदुक्त इति ग्रन्थ-
गौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो
व्यापारोऽस्याभिधीयते ॥ ८ ॥

स इति साक्षात्सङ्केतितः, यस्येति शब्दस्य ॥

मुख्यार्थबाधे(१३) तद्योगे
रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा
लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ ९ ॥

(१२) व्यक्तिविशेषमनुपादाय तद्वान् सामान्यतो जाति-
मान् शब्दार्थ इति न्यायमतम् । गोशब्दश्रवणात् सर्वासां
गोव्यक्तीनामुपस्थितेरतस्मात् अश्वादितः व्यावृत्तिदर्शनाच्च
अतद्यावृत्तिरूपोऽपोहो वाच्य इत्यसौ सौगती गतिः ।

(१३) मुख्यार्थस्य बाधे तद्रूपेण तात्पर्याविषयत्वे, अथ
किंवा, लक्ष्यते प्रतिपाद्यते, यदिति सुप्तकरणतृतीयान्तमव्ययं
क्रियाविशेषणं वा, तस्याच मुख्यार्थबाधादिहेतुनयसहका-
रेण मुख्यार्थातिरिक्तार्थप्रतिपादनात्मिका या आरोपिता नि-
यततद्विषयविधुराऽपि तद्विषयकतया कल्पिता शब्दस्य क्रिया
वृत्तिः सा लक्षणा इत्यर्थः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा वक्तृता-
त्पर्यरूपा पदार्थान्तरं वा इत्यन्यदेतत् ।

कर्मणि कुशल इत्यादौ(१४) दर्भग्रहणाद्ययोगात्
गङ्गायां घोष इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवात्
मुख्यार्थस्य बाधे, विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे, रूढितः
प्रसिद्धेः तथा गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् येषां न(१५)
तथा प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथाप्रतिपा-
दनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स
आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो(१६) लक्षणा ।

स्वसिद्धये(१७) पराक्षेपः,

परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणञ्चे-

त्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ १० ॥

(१४) कुशं साति मृच्छातीति कुशलः ।

(१५) तथा विशेषतो तीरगतत्वेन ।

(१६) सान्तरः मुख्यार्थबाधाद्युपस्थित्या व्यवहितः योऽर्थः
लक्ष्यरूपः तन्निष्ठः तद्विषयकः व्यापारो वृत्तिः ।

(१७) स्वमुख्यार्थस्यान्वयबोधाय परस्यापि आक्षेपात्
उपादानात् उपादानेति नाम, परार्थमात्रान्वयबोधाय स्व-
समर्पणात् स्वार्थपरित्यागेनापरार्थकल्पनरूपलक्षणात् लक्ष-
णेति नाम च इति इत्यमुभाभ्यां उपाधिभ्यां द्विविधा लक्षणा
शुद्धैव उक्ता न तु वक्ष्यमाणा गौण्यपि असम्भवादिति शेषः ।

कुन्ताः प्रविशन्ति यष्टयः प्रविशन्ति इत्यादौ कुन्तादि-
भिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आच्छिष्यन्ते,
तदुपादानेनेयं लक्षणा ।

‘गौरमुबन्धः’ इत्यादौ श्रुतिसञ्चोदितमनुबन्धनं कथं मे
स्यादिति(१८) जात्वा व्यक्तिराच्छिष्यते नतु शब्देभ्योच्यते
‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् शीघ्रशक्तिर्विशेषणे’ इति व्याया-
दित्युपादानलक्षणा तु मोदाकर्तव्या, नञ्चात्र प्रयोजनमस्ति
न वा हृदिरियं, व्यक्त्यविनाभावित्वात् तु(१९) जात्वा
व्यक्तिराच्छिष्यते, यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र
कर्म्म, प्रविश पिण्डमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । पीनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते
श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा(२०) तस्य विषयत्वात् ।

(१८) गोशब्दस्य गोत्वजातिशक्तत्वेन तस्या अनुबन्धना-
सम्भवादिति शेषः, आच्छिष्यते ज्ञाप्यते, लक्षणादृश्येति शेषः,
उच्यते अभिधया बोध्यते, विशेष्यं व्यक्तिं, विशेषणं जातौ ।

(१९) सत्यमाच्छिष्यते जात्वा, किन्तु न लक्षण्या अपि
तु अविनाभावसम्बन्धेनेत्याह व्यक्तीति । अविनाभावित्वात्
व्यक्तिप्रतीतिं विना तस्याः प्रतीत्यसम्भवात् ।

(२०) यत्र अनुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा
श्रुतार्थापत्तिः यथा द्वारमिति शब्दः पिबेहीति क्रियापदं,
इयमेव पदाध्याहारः । यत्र च दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽनुपपन्नोऽ-
र्थान्तरं कल्पयति सा अर्थापत्तिः यथा तत्रैव द्वारमित्यर्थोऽ-

गङ्गायां घोष इत्यत्र तटस्थ घोषाविकरणत्वसिद्धये गङ्गा-
शब्दः स्वार्थमर्पयति इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा ।
उभयरूपा चेयं शुद्धा उपचारेण(२१) अभिश्रितत्वात् ।
अनयोः(२२) लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थं,
तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ(२३) हि
प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः, गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ
गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को
भेदः ॥

मुपपन्नः पिबेद्भीति क्रियां कल्पयति, इयमेव अर्थाध्याहार
इति, मतभेदेन उभयं ।

(२१) उपचारेण सादृश्यसम्बन्धमूलकारोपेण ।

(२२) उपचारामिश्रणं न शुद्धेत्यत्र प्रयोजकं, किन्तु
श्रवणार्थलक्ष्यार्थयोः भेदप्रतीतिपर्यवसन्नं औदासीन्यापर-
मर्थायं ताटस्थमेव तथेति परमतं निराकरोति, अनयोरिति ।
उक्तद्विविधलक्षणास्यलोलपि लक्षकस्वरूपमुख्यार्थलक्ष्यार्थवार-
भेदप्रतीतिरेव न तु भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थं अस्तीति शेषः ।

(२३) तत्त्वप्रतिपत्तौ श्रवणलक्ष्ययोर्मङ्गातीरयोरभेदप्रतीतौ
सत्यामेव, प्रतिपादयितुमिष्टस्य प्रयोजनस्य गङ्गागतपावन-
त्वादेः प्रतीतिः तीरादौ इति शेषः । सा हि अनयोर्भेदप्र-
तीतौ सत्यां असत्याश्चाभेदप्रतीतौ नेति भावः । पावनत्वादीनां
प्रयोजनज्ञानविषयत्वेन प्रयोजनत्वव्यपदेशः प्रत्यक्षविषयतया
विषयस्य प्रत्यक्षत्वव्यपदेश इव ।

सारोपाऽन्या तु यन्नोक्तौ
विषयी विषयस्तथा(२४) ।

आरोप्यमाणः(२५) आरोपविषयश्च यत्नानपह्नुतभेदौ
सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्
सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ११ ॥

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णे(२६) अन्य-
स्मिन् आरोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात्(२७) ॥

(२४) तस्या समानविभक्तिकेन शब्देन स्वस्वधर्मप्रकारेण
वा उक्तावित्यन्वयः ।

(२५) आरोप्यमाणो गवादिः आरोपस्य विषय आश्रयो
वाहिकादिः, अनपह्नुतभेदौ भेदो वैधर्म्यं तच्च गोल्ववाहिक-
त्वादि, प्रकाशितवैधर्म्यावित्वर्थः । सामानाधिकरण्येन समा-
नविभक्तिकपदेन निर्दिश्येते उक्तौ समयोजनमिति शेषः ।

(२६) निगीर्णे स्वशब्दादिनाऽनुक्ते, विषयिणेति करण-
त्वं अनुक्तौ निशरणत्वारोपप्रवृत्तमौपचारिकम् ।

(२७) सारोपासाध्यवसानास्थले यत्र लक्षणा नाभिप्रेता
स्यात् तदा यथाक्रमं रूपकातिशयोक्ती सम्भवतः ।

भेदाविमौ च सादृश्यात्मस्वन्वान्तरतस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ(२८) सादृश्यहेतु भेदौ गौर्वाहिक
इत्यत्र गौर्यमित्यत्र च ।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाद्वमान्द्यादयो
लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वमुपयान्तीति केचित्(२९) । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन
परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते नतु परार्थोऽभिधीयते(३०)

(२८) विरुद्धधर्मरूपेण प्रतीतयोरपि सामानाधिकर-
ण्येन सप्रयोजनो निर्देशः । आरोपः, तदन्ययोस्तथानिर्देशोऽ-
ध्यवसानम् । एतादृशारोपाध्यवसानस्वरूपभेदयोः शुद्धत्व-
गौणत्वाभ्यां एतादृशभेदभिन्ने अपि लक्षणे शुद्धे गौण्यौ
चेति भावः ।

(२९) स्वार्थस्य गोत्वादिजातेः सहचारिणः सामाना-
धिकरणाः, परार्थोवाहिकादिः, प्रवृत्तिनिमित्तं शक्तिनिमि-
त्तम् । लक्ष्यण्या प्रथमं जाद्व्याद्युपस्थितिः ततः अभिधया
वाहिकस्य बोधइति भावः ।

(३०) गोत्वशक्तादपि गोपदात् यथा गोर्बोधः तथा जाद्व
लक्षकादपि तस्मात् जाद्व्यादिरूपेण वाहिकस्य बोधइति
शेषः ।

इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्य-
परे(३१) । उक्तश्चान्यत्र “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीय-
ते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाहत्तेरिष्टा तु गौणता” इति(३२) ॥
अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं नतु नान्तरीयकत्वं, तथात्वे
हि मक्षाः क्रोशन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात्, अविनाभावे
चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया गोपयोग इत्युक्तम्(३३) ।

आयुर्वृतम्, आयुरेवेदम्(३४) इत्यादौ च साहस्र्याद-
न्यत् कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च

(३१) साधारणः गोवाहिकोभयगतः गुणो जात्यादिः
तदाश्रयत्वेन तद्रूपेण जात्यादिगुणविशिष्टे लक्षणेति मतनि-
ष्कर्षः ।

(३२) अस्य ‘मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे’
इत्यादिः । अभिधेयाविनाभूतस्य शक्यसम्बन्धस्य प्रतीतिर्यतः
सा, लक्ष्यमाणा उक्तरीत्या लक्ष्यार्थविशोधयतया साक्षणिक-
बोधविषया ये गुणा जात्यादयः तैर्योगात् सम्बन्धात् ।

(३३) अत्र अभिधेयाविनाभूतेत्यत्र, नान्तरीयकत्वं व्या-
प्तिः, अविनाभावे च व्याप्तौ सत्यां तु, चाक्षेपेण अनुमानेन ।
उक्तं गौरनुबन्धइत्यत्र ।

(३४) अत्र इदंशब्देन पुरोवर्त्तित्वरूपेणैव घृतादेरुप-
स्थितिः यत्र तु इदमा घृतत्वेन उपस्थितिः तत्र सारोपैव ।

कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वमारोपाध्यवसाने । अत्र गौण-
भेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वस्यैवाभेदावगमस्य प्रयो-
जनम्(३५) । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षणेनाव्यभिचारेण(३६)
च कार्यकारित्वादिति । कश्चित् तादर्थ्यादुपचारः यद्येन्द्रार्थाः
स्थूणा इन्द्रः, कश्चित् स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः
पुरुषो राजा, कश्चिद्वयवाक्यविभावात् यथा अयमहंसा-
त्यत्राग्रमात्रेऽवयवे अहंसाः, कश्चित् तात्कर्म्यात् यथा अतश्चाः
तश्चाः ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२॥

आद्यभेदाभ्यां(३७) सह । सा च

व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

(३५) अत्रेति स्याने इति शेषः, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः
पूर्वोक्तरीत्या गोत्ववाचिकत्वादिवैधर्म्यप्रतीतावपि गोवा-
चिकयोरभेदप्रतीतिः । सर्वस्यैव एतादृशभेदप्रतीतिं विनैव
उत्क्रांताभेदप्रतीतिरिति यावत् ।

(३६) अव्यभिचारेण नियमेन ।

(३७) उपादानलक्षणरूपोपाधिव्याम् । तथाहि लक्षणा
प्रथमतो द्विविधा शुद्धा गौणी च, शुद्धाभि पुनस्तुर्बधा
उपादानलक्षणारोपाध्यवसानभेदात्, गौण्यापि सारोपा सा-
ध्यवसानेति द्विधेति षड्विधा ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ॥

तच्च गूढमगूढं वा

तच्चेति व्यञ्ज्यम् । गूढं यथा ।

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्त्रिण प्रेक्षितं
समुच्छलितविस्मया गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं लघनमंसवन्धोषुरं
वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोदमो मोदते ॥

अगूढं यथा

श्रीपरिचयाञ्जला अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव छलितानि ॥

अतोपदिशतीति(३८) ।

तदेवा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

अव्यञ्ज्या गूढव्यञ्ज्या अगूढव्यञ्ज्या च ।

तद्वर्लाक्षणिकः

शब्द इति सम्बध्यते, तद्वृत्तादान्त्रयः ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

(३८) 'अत्र अनायासेन शिक्षादानम् अभिधेयवत् स्फुटं
प्रतीयते' इति कश्चित् पाठः ।

कृत इत्याह

यस्य प्रतीतिमाघातुं
लक्षणा समुपास्यते ॥ १४ ॥
फले शब्दैकगम्ये च
व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणाया शब्दप्रयोगस्तत्र
मान्यतस्तत्प्रतिपत्तिरपि तु तस्मादेव शब्दात्, न चात्र व्यञ्ज-
नाहतेऽन्यो व्यापारः । तथाहि

नाभिधा समयाभावात्

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ
प्रतीयन्ते, न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ॥

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

सुण्यार्थबाधादित्यं हेतुः । तथा च

स्तब्धं न मुख्यं नाप्यत्र
बाधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मि-
न्नच शब्दः स्वलङ्कृतिः (३६) ॥ १६ ॥

(३६) स्वलङ्कृती गतिः सामर्थ्यं यस्य स प्रच्युतसामर्थ्यः
प्रयोजने इति शेषः ।

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वत्
यदि तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्, न च तटं
मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः, न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावन-
त्वादौर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित्
प्रयोजनम्, नापि(४०) गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपाद-
यितुमसमर्थः ।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेष्टस्यते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि
प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृत्(४१) अनवस्था भवेत् ।

ननु पावनत्वादिष्वर्थस्युक्तमेव तटं लक्ष्यते गङ्गायास्तटे बो-
धस्ततोऽधिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे
लक्षणा तत्किं व्यञ्जनेनेत्याह

(४०) वस्तुतः प्रयोजनबोधे बाधाद्यपेक्षैव नास्तीत्याह ना-
पीति, मुख्यार्थबाधादिकं विनेति शेषः । इदञ्च न च शब्दः
सुबलङ्गतिरित्यस्य व्याख्यानम् । क्वचित्तु 'समर्थः' इति पाठः
तदा मुख्यार्थबाधादिकमपेक्षैवेति शेषः ।

(४१) मूलक्षतिकारिणीत्यस्य व्याख्या प्रकृतेति, प्रयोज-
नान्वेषणस्यापर्थवसानेन वस्तुतस्तस्य पावनत्वादेः तीरादेर्वा
बोधानुदयप्रसङ्ग इति भावः ।

प्रयोजनेन(४२) सहितं

लक्षण्यं न युज्यते ॥ १७ ॥

कुत इत्याह

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्(४३) ।

प्रत्यक्षादेर्नीक्षादिर्विषयः फलन्तु प्रकटता संवित्तिर्था(४४) ।

(४२) प्रयोजनेन प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेन पावनत्वादिना ।

(४३) अन्य इति पदं ज्ञानादन्यइत्यर्थकम्, एवमन्यदित्यत्रापि । ज्ञानस्य विषय इति दृष्टान्तविषया उक्तं यथा ज्ञानात् तद्विषयोऽन्यः तथा फलमपि फलफलिगोः समसमय-समुत्पादासम्भवादिति भावः ।

(४४) एतयोः प्रत्यक्षविषयफलयोः प्रत्यक्षाङ्गित्वं यथा सुव्यक्तं तथा लक्षणाजन्यबोधात् तत्फलस्य पावनत्वादिप्रतीतेरन्यत्वमवश्यमेवितव्यम् । घटज्ञानानन्तरं ज्ञातो घट इति प्रत्ययात् तज्ज्ञानेन तस्मिन् ज्ञाततापरनाम्नी प्रकटता जायते इति अध्वरमीमांसकमीमांसा । अत्र ज्ञातता न पदार्थान्तरं किन्तु ज्ञानविषयता सापि च ज्ञानात् न जायते, सति च घटज्ञाने घटमहं जानामीति प्रत्ययरूपा अनुव्यवसायापरपर्याया संवित्तिर्ज्ञानात् जायते इति तार्किकतर्कः । ज्ञानं तावद्विविधम् अन्तःकरणवृत्तिरूपं फलरूपश्चेति तत्र वृत्तिज्ञानेन विषयस्य अज्ञाने निवारिते

विशिष्टे लक्षणा नैव

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयः (४५) ते चाभिधातात्पर्य-
लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वनना-
दिशब्दवाच्यमवश्यमेवितव्यम् ।

एवं लक्षणाभूतं व्यञ्जकत्वमुक्तम् ॥ अभिधामूलत्वाद्
अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगादौ रवाच्यार्थधीक्षणापृतिरञ्जनम् ॥ १९ ॥

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे (४६) विशेषस्मृतिहेतवः”

इत्युक्तदिशा

विषयप्रकाशात्मकं संवित्तिनामकं फलज्ञानं जायते इति
वैदान्तिकसिद्धान्तः । विषयप्रकाशात्मिका एव संवित्ति-
रिति साङ्ख्यानमपि सम्मतम् ।

(४५) प्रतीयन्ते इति शेषः ।

(४६) अनवच्छेदे अस्मिन्नर्थे एव एतद्वाक्यस्य तात्पर्यमि-
ति अनिर्णये विशेषस्मृतिहेतवः तादृशतात्पर्यनिर्णायकाः ।

सशङ्खचक्रो हरिः अशङ्खचक्रो हरिरित्यच्युते । रामसङ्घ-
णाविति दाशरथौ । रामार्जुनगतिसयोरिति भार्गवकार्त-
वीर्ययोः । स्याणुम्भज भवच्छिदे इति हरे । सर्वं जानाति
देव इति सुप्तदर्शे । कुपितो मकरध्वज इति कामे(४७) ।
देवस्य पुरारातेरिति शम्भौ । मधुना मत्तः कोकिल इति
वसन्ते । पातु वो दयितासुखमिति सांमुख्ये । भात्यत
परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशाद्राजनि । चित्रभानु-
र्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ वज्रौ । मित्रभातीति
सुहृदि,(४८) मित्रो भातीति रवौ । इन्द्रशत्रुरित्यादौ(४९)
वेदे इव काव्ये न स्वरो विशेषमतीतिकृत् । आदिग्रहणात्

एहमेतत्तत्पिशा एहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं ।

एहमेत्तावत्या एहमेत्तेहिं दिष्टएहिं(५०)

(४७) न तु समुद्रे तस्य कोपासम्भवात् ।

(४८) नपुंसकलिङ्गरूपव्यक्त्या इति शेषः ।

(४९) इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य इति वज्रवीर्यौ आश-
पदोदात्तत्वं तेन च इन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं बोध्यते, इन्द्रस्य
शत्रुरिति षष्ठीसमासपक्षे अन्यपदोदात्तत्वं तेन च इन्द्रस्य
शातनकर्तृतयाऽवगमः ।

(५०) एतावन्मात्रसन्निका एतावन्मात्रैरक्षिपत्तैः । ए-
तावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैरिति स० ।

इत्यादावभिनयादयः(५१) । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् कचिदर्थान्तरप्रतिपादनं, तत्र नाभिधा नियमनास्तस्याः, न च लक्षणा मुख्यार्थबाधाद्यभावात्, अपित्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः ।

यथा

भद्रात्मनो दुरधिरोद्धतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यामुपश्रुतगतेः परवारणस्य
दानाभ्युत्थेकसुभगः सततं करोऽभूत्(५२) ॥

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

तद्युक्तो व्यञ्जनाव्यापारयुक्तः ।

यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम
द्वितीय चङ्गासः ॥ * ॥

(५१) अभिनयः हस्तादिक्रियाविशेषः ।

(५२) राजपक्षे भद्रशिलीमुखवारणदानकरशब्दाः
यथाक्रमं शोभनवाणनिवारकवितरणहस्तबोधकाः, हस्ति-
पक्षे तु भद्रजातिस्त्रभरहस्तिभद्रजलशुण्डादण्डबोधकाः ।

॥ तृतीय उल्लासः ॥

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्गाः । तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्ज-
कानाम् ।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां

वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः(१) ॥ २१ ॥

प्रस्तावदेशकालादे-

वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम्(२) ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतु-

व्यापारोव्यक्तिरेव(३) सा ॥ २२ ॥

---

(१) वाक्यवाच्याभ्यां सहितः अन्यसन्निधिः वाक्यवाच्या-
न्यसन्निधिस्तत इति न बद्धवचनम् ।

(२) नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा सैव भावनेत्यु-
च्यते ।

(३) व्यज्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या व्यक्तिर्व्यञ्जना ।

बोधव्यः प्रतिपाद्यः(४) । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः
प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यात्मनः । क्रमेणोदाहरणानि

अतिविपुलं जलकुम्भं घेभूषणं समागच्छति सखि ! तुरिषं ।
समसेषसलिलणीसासणीसहा वीसमाभि खणं(५) ॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

ओम्निद्रं दौर्बल्यं चिन्ता जलसत्तयां सणीससिधं ।
मम मन्दभाङ्गीए केरं सखि तुहवि अहह ! परिहवद(६) ॥
अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ॥

तथाभूतां दृष्ट्वा चपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुधिरमुपितं वल्कलधरैः ।
विराटस्वावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्याऽपि कुरुषु ॥

(४) यं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते स प्रतिपाद्यः ।

(५) अतिविपुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि
सखि ! त्वरितम् । अमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्रा-
म्यामि धृष्यस् इति सं० ।

(६) ओम्निद्रं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःखसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि ! त्वामपि अहह परिभवति
इति सं० । तुहवीति पदं तवापीति कृत्वा केचित् व्याकु-
र्वन्ति । अहह ! इति कचिन्नास्ति ।

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काक्का
प्रकाशयते(७) । न च वाच्यसिद्धाङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः(८) ॥

तद्वन्ना भव गण्डस्थलमिलिञ्चं दिट्ठिं ण णेसि चसत्तो ।

एहिं सञ्चेअ अहं ते च कवोला ण सा दिट्ठी(९) ॥

अत्र मत्सुखीं कपोलप्रतिविम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवा-
भूत् चलिताद्यान्तु तस्याभन्यैव चातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं
ते इति व्यज्यते ॥

(७) अप्रियत्वेन ज्ञानं खेदः, प्रकाशयते व्यज्यते ।

(८) पूर्वपक्षयितुरयमभिप्रायः पातापातवैपरीत्येन
खेदस्य करणाकरणरूपवाक्यार्थस्य असुक्ततयाऽपर्यवसन्नस्य
पर्यवसानरूपसिद्धौ व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति
काकोर्वाच्यसिद्धाङ्गत्वे तद्वारीभूतस्य व्यङ्ग्यस्यापि तद्यात्वेन
गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं सुस्पष्टमिति । सिद्धान्ति-
नस्त्वयमभिसन्धिः अत्र काकोर्वाच्यसिद्धाङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्था-
शेषद्वारा अपि तु न भजति ? इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव,
तेन हि वाच्यार्थे पर्यवसन्ने सति व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कुतो
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वशङ्का । काकोरिति हेतुपञ्चमी, विश्रान्तेः
पर्यवसानात्, वाच्यार्थस्येति शेषः ।

(९) तदा मम गण्डस्थलमिलितां दृष्टिं नानैषीरन्य-
त्र । इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः इति स० ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्म्मादायाः ।
किञ्चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ! ते वान्ति वाताः
येषामग्रे सरति कलिताकारुण्यकोपो मनोभूः ॥

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

शोल्लोड अणमणा अन्ता मं वरभरन्मि सञ्जलन्मि ।
खणमेत्तं अद्र संष्कार होद्र ण व होद्र वीसामो(१०) ॥
अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति तटस्थं(११) प्रति कयाचिद्योत्यते ।

सुब्बद्र समागमिस्सदि तुब्ब पिप्पो अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ किन्ति तिष्ठसि ता सखि सज्जेसु करणिज्जं(१२) ॥

(१०) मुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूणां गृहभरे सकले । अण-
मात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विभ्राम इति स० ।
अणसमणा इति पाठे अवन्यमना इति स० ।

(११) तटस्थं सम्बोधादिभिन्नमुदासीनमुपनायकम् ।

(१२) श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि ! सज्जय करणीय-
मिति स० ।

अतोपपत्तिं प्रत्यभिसर्त्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्नि-
वार्यते ॥

अन्यत्र युयं कुसुमावचार्यं कुरुध्वमत्वास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं अभितुं समर्थः प्रसीदताऽयं रचितोऽञ्जलिर्व्यः ॥

अत्र विविक्तोऽयं देशइति प्रच्छन्नकामुकस्वयाऽभिसार्थ-
तामिति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस प्रिय ! किं
भणामि तुह मन्दभाइणी अइअं ।
अज्ज प्रवासं वज्जसि वज्ज
सअं ज्जेव्व सुणसि करणिअं(१३) ॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावत् न
भवामि(१४) तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । आदि-
ग्रहणाश्चेष्टादेः ।

(१३) गुरुजनपरवश प्रिय ! किं भणामि तव मन्द-
भागिनी अइअं । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव ज्ञास्यसि
करणीयमिति स० ।

(१४) भवामि जीवामि ।

तत्र चेष्टायाः यथा
 द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया
 प्रोक्तास्थोरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
 आनीतं पुरतः शिरोऽशुकमधःक्षिप्ते चले लोचने
 वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं सङ्क्षोभिते दोर्लभे ॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकृतविशेषो(१५) ध्व-
 न्यते । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये(१६) प्राप्तावसरतया च पुनःपुन-
 रुदाह्रियते । वक्तादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन, (१७)
 अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्(१८) ।

(१५) आकृतविशेषः स्वाभिप्रायविशेषः स चान्न आलिङ्ग-
 नादिविषयक एव ।

(१६) ननु एकस्मिन्नपि उभयवैशिष्ट्यसम्भवेन कथं प्रत्येकं
 उदाहृतमित्यत आह निराकाङ्क्षेति प्रत्येकं किं उदाहरणम् ?
 इति निश्चासानिर्मुक्तये इत्यर्थः ।

(१७) अस्य व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । न केवलं एषां
 प्रत्येकमेव व्यञ्जकत्वमपि तु मिलितयोः द्वयोः मिलितानां
 वा वङ्गनामपीति भावः ।

(१८) अत्र 'द्विकभेदे वक्तृबोद्धव्यभेदे यथा अन्ता एत्य
 णुमज्जद् एत्य अहं दिअहए अत्रलोएहि । मा पहिअ रत्ति-
 अन्धिअ ! सज्जाद् मइओ णुमज्जिहिसि' इति क्वचित् अधिक-
 भस्ति, तत्र शुभ्ररत्न निमज्जति अत्राहं दिवसके अवलोकाय
 मा पधिक रात्यन्ध ! शय्यायामावयोः निमंक्ष्यसीति स० ।

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो
व्यनक्तार्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तत्
शब्दस्य सहकारिता ॥ २३ ॥

शब्देति न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थनिर्णयस्तृतीय उल्लासः ॥ * ॥

॥ चतुर्थ उल्लासः ॥

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्म्मिणि प्रदर्शिते, (१) धर्म्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति (२) प्रथमं काव्यभेदान् (३) ज्ञाय ।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्धनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

(१) प्रदर्शिते प्रकर्षेण सावान्तरप्रभेदं निर्दिष्टे ।

(२) ज्ञायते इति केषाञ्चिद्धर्म्माणां विशेषनिष्ठत्वात् इति शेषः, तथाहि चङ्कारध्वनौ श्रुतिकटुत्वं दोषः, माधुर्यं गुणः न तु रौद्रध्वनौ, चित्रभेदे तु यमकादिरलङ्कारः, न तु रसध्वन्यादौ ।

(३) काव्यभेदान् उक्तध्वन्यादिरूपकाव्यत्रयप्रभेदान्, तत्रापि प्रथमं ध्वनेः प्रभेदः, ध्वनिर्हि प्रथमतो द्विविधः अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति, आद्यो लक्षणा-
मूलोऽन्त्योऽभिधामूलः ।

लक्षणांमूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव(४) अविवक्षितं वाच्यं
यत्र स 'ध्वनौ' इत्यनुवादात्(५) ध्वनिरिति श्रेयः ।
तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमि-
तम्(६) ।

यथा

त्वामस्मि वप्ति विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

(४) अन्यत्रासम्भवात् इति शेषः ।

(५) ध्वनावित्यनुवादात् 'यः' इति यच्छब्दसाकाङ्क्षस्य
'तत्र' इति तच्छब्दस्य विशेषणतया कथनात् ।

(६) अनुपयुज्यमानत्वात् यद्रूपेण वाच्यं तद्रूपेण प्रकृता-
न्वयेऽनभिप्रेतत्वात्, अर्थान्तरे अन्यप्रकारेण वाच्यलक्ष्यसाधा-
रणेऽर्थे, परिणमितं परिणमितमिव, तादृशार्थस्य लक्षकमिति
यावत्, यत्र वाच्योऽपि प्रकारान्तरेण लक्ष्य इति तु समुदिता-
र्थः, यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ वाच्योऽपि काकः
दध्युपधातकरूपेण लक्ष्यः । अयञ्च उपादानलक्षणास्थलाएव
संभवति ।

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति(७) ।

कचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम्(८) ।

यथा

उपहतं वज्रं नाम किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे !
सुखितमारस्य ततः शरदां शतम् ॥

एतदुपकारिणं प्रति विपरीतलक्षण्या कचिद्वक्ति ।

विवक्षितञ्चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु(९) सः ।

(७) संबोध्यसुद्दिश्य वक्तव्यविषयकथनेनैव सिद्धे पुनः 'त्वामस्मि वच्मि' इति कथनमनुपयुक्तमिति त्वाम् उपदेश्यं त्वाम्, अस्मि आत्मोऽहम्, वच्मि उपदिशामि इति लक्ष्यम्, तेन च द्वितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम् । एवं विद्वत्प्रत्यक्षेऽपि 'विदुषाम्' इति, आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि 'आत्मीयाम्' इति च यथाक्रमं सर्वशास्त्रविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रपरतया च परिणतं तेन च अन्यथाचरणे उपपन्नमीयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

(८) पूर्वोक्तरीत्यापि प्रकृतान्वयानुपयोगितया इतरार्थ-मात्रलक्षकम्, वाच्यमिति शेषः, यथा गङ्गार्थः तीरे । अयस्य उपादानलक्षणातिरिक्तलक्षणास्थूल एव संभवति ।

(९) अपरः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः । एष च अभि-
धामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति भवति ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्(१०) । एष च(११)

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो(१२)

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २५ ॥

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः,
अपि तु रसस्रैः इत्यस्ति क्रमः, स तु साधवान्न लक्ष्यते(१३) ।

■

रसभावतदाभास-

भावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलङ्कारा-

दलङ्कार्यतया स्थितः(१४) ॥ २६ ॥

(१०) व्यङ्ग्यतात्पर्यकम् ।

(११) एष च अविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्च ।

(१२) न लक्ष्योऽनुभूयमानः क्रमो निष्पत्तिक्रमो यस्य
तादृशं व्यङ्ग्यं यस्मिन् सः ।

(१३) रसस्रैरिति निष्पद्यते इति शेषः, साधवात् भट्टिति
सम्पन्नत्वात् ।

(१४) तयोः रसभावयोरभासः तदाभासः । अक्रमः
अलक्ष्यक्रमः, रसाद्यलङ्कारात् रसवदाद्यलङ्कारात्, स्थित
इति यत्र स्थितः स अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरिति शेषः ।

धादिग्रहणाद्भावोदयभावसन्धिभावप्रवृत्तत्वाभि । प्रधा-
नतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्वालङ्कार्यः यथोदाहरिष्यते ।
अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राकुभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूत-
व्यङ्ग्ये रसवत्प्रेयज्ज्वलस्विसमाहितादयोऽलङ्काराः । ते च
गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते ।

तत्र रसस्वरूपमाह

कारणान्यथ कार्याणि

संस्कारिणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके

तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः(१५) ॥ २७ ॥

विभावा अनुभावाश्च

कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः

स्थायी भावो रसः स्मृतः(१६) ॥ २८ ॥

(१५) नाद्यकाव्ययोरिति निबध्यन्ते इति शेषः ।

(१६) कारणमिह द्विविधं जनकं परिपोषकश्चेति, यमा-
लस्य रत्यादिराविर्भवति स एव नायकललनादिरूप
आलम्बनपदाभिधेयो जनकः, प्रादुर्भूते च तस्मिन् यस्यास्य
पुष्टिरूपोद्दीपनकारी चन्द्रोदयादिः स उद्दीपनपदव्यपदेश्यः

उक्तं हि भरतेन 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्(१७)
रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विदुष्वते(१८) विभावैर्ललनोद्या-
नादिभिरालम्बनोदीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो
जनितः अनुभावैः कटाक्षमुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीति-
योग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुप-
चितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्यै तद्रूपतानुसन्धानान्म-
र्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः(१९) ।

परिपोषक इति । कार्यं तु रत्यादिजन्यं कटाक्षादिरूप-
कायिकवाचिकमानसिकभेदेन नानैव वक्ष्यते । सहकारीणि
रत्यादेरुल्लिखितकार्यस्य जनने भट्टिति प्रतीतौ वा सहाय-
भूतानि वक्ष्यमाणानि निर्वेदादीनि, स्थायिनः स्थायि-
भावापरान्तरः, व्यक्तः आस्थाद्यमानः विलक्षणप्रतीतिविषय
इति यावत्, तत्प्रणाली च मतभेदेन अनुपदमेव स्फुटीभ-
विष्यति ।

(१७) संयोगात् संबन्धात्, स च मतभेदेन नानाविधो
वक्ष्यते ।

(१८) विदुष्वतइत्यस्य 'भट्टलोल्लटप्रभृतयः' इत्यनेनाग्वयः ।

(१९) उपचितः परिपुटीकृतः, मुख्यया वृत्त्या वास्तवि-
केन सम्बन्धेन, अनुकार्यै नाट्येनाभिनेयनायके स्थितोऽपीति
शेषः, एतच्च नाट्याभिप्रायेण । तद्रूपतानुसन्धानात् राम-
स्येव वेशविशेषवाग्विधायिभि नर्त्तके तत्कालं रामत्वाभिमा-
नात्, प्रतीयमानः व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तः । तदर्थं निर्गलितार्थः,
यथा असत्यपि सर्पे सर्पतयाऽवलोकितान् दान्त्रोऽपि भीति-

रामएवायम् अयमेव राम इति, (२०) 'न रामोऽयम्'-
इत्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, (२१) रामः स्याद्वा न

रुदेति, तथा सीताविषयिणी अनुरागरूपा रामरतिरविद्य-
मानाऽपि नर्तके नाट्यमैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना
सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्त्येव रसपदवीमधिरोहतीति
रतेर्व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

(२०) अत्र विषयनियमविषयापरनाम्नी सम्यक्प्रतीतिः,
तथाहि एवकारस्यार्थत्वयं यदुक्तम् 'अयोगमन्ययोगश्च अत्य-
न्तायोगमेव च । व्यवच्छिन्नस्थिः धर्मस्य एवकारस्त्रिधा
मतः' इति, अयमर्थः, यत्र विशेषणान्वित एवकारस्तत्र
विशेष्ये विशेषणस्य असम्बन्धरूपमयोगं निषेधति, यथा राम
एवायमित्यत्र रामस्य विशेषणत्वेन तदन्वितेनैवकारेण
इदमर्थे विशेष्ये रामत्वायोगं व्यवच्छिन्दन् अस्य रामत्वं
नियमयति, यत्र पुनर्विशेष्यगत एवकारस्तत्र विशेष्येतरस्मिन्
विशेषणीभूतधर्मसम्बन्धं वारयति, यथा अयमेव राम इत्यत्र
एतद्विन्ने रामत्वसम्बन्धं वारयन् अस्मिन् रामत्वं नियमयति,
उभयरूपैवेयं प्रतीतिरवधारणपरतया सम्यक्प्रतीतिः ।

यत्र तु क्रियान्वित एवकारस्तत्र अत्यन्तः सर्वदा योऽयो-
गस्तस्य निषेधकः, तत्क्रियान्वये कुतश्चिदपि सम्बन्धबोधकइति
तु फलितार्थः यथा नीलं कमलं भवत्येव इति, अत्र हि न
सकले कमले नीलत्वं नियम्यते नाप्यकमलेऽनीलत्वम् अपि तु
यस्मिन् कस्मिन्पि कमले नीलत्वसम्बन्ध इति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(२१) एषा तु अनन्तरावतीर्णविपरीतप्रतीतिकतया
निव्याप्रतीतिः ।

वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्निष्ठासंशयसादृश्य-
प्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्ततुरगादिन्यायेन(२२) रामोऽ-
यमितिप्रतिपत्त्या ग्राह्यो नटे(२३)

‘स्येयं भमाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकपूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्मानसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरङ्गता ॥

दैवादहमत तथा चपलायतनेत्रया विद्युक्ताश्च ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिष्टाभ्यासनिर्वर्त्तितस्वकार्यप्र-
कटनेन च(२४) नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसह-
कारिभिः कृत्विमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैः(२५) विभा-

(२२) सुचित्वितेऽश्वे नयनपथवर्त्तिन्येव हि ‘अश्वोऽयम्’
इत्येवं प्रतीतिरुदेति ।

(२३) प्रतिपत्त्या प्रतीत्या, नटे इत्यस्याग्रिमेणानुमीय-
मानोऽपीत्यनेनान्वयः ।

(२४) शिचया अभ्यासेन (पुनःपुनरनुशीलनेन) च
निर्वर्त्तितं सम्पादितं यत् स्वकार्यस्य अभिनयस्य प्रकटनं
प्रकाशनं तेन करणभूतेन ।

(२५) कृत्विमत्वेनानुपलब्धैः ।

वादिशब्दव्यपदेश्यैः 'संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात् (२६)
 अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यं वसाद्रसनीयत्वेनाभ्यानुमीय-
 मानविसृष्टणः (२७) स्यादित्येन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भाव-
 सात्तासन्नपि (२८) सामाजिकानां वासनया चर्च्यमाणो (२९)
 रस इति त्रीशङ्कुः ।

न ताटस्थेन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नीत्यद्यते

(२६) विभावादिसत्त्वे रतेरवश्यंभाव इत्येवंरूपव्याप्ति-
 नामकसम्बन्धात् ।

(२७) वस्तुनोऽनुमीयमानाया रतेः सौन्दर्यं चमत्का-
 रिता, रसनीयत्वेन चास्वादमानत्वेन, अन्यो वस्तुग्राहिरूपो
 शौकिकविषयः तस्मात् विसृष्टणः विभिन्नः ।

(२८) तत्र नटे, असन्नपि वास्तवमविद्यमानोऽपि, स्व-
 मित्येन नटगतत्वेन सम्भाव्यमानः जीवमान इति पूर्वोपा-
 न्वयः ।

(२९) वासनया भावनया, चर्च्यमाणः चास्वादमानः ।
 एतस्मत्तस्यायं निष्कर्षः, यथा कुण्डलिकाकुसिते देष्टोऽसतोऽपि
 धूमस्याभिमानात् धूमनियतस्य वह्नेरनुमानम्, तथा नटेनैव
 सुनिपुणं 'ममैवैते विभावादयः' इति प्रकाशितैस्तत्तासन्निरपि
 विभावादिभिस्तन्वियता रतिरनुमीयमानाऽपि निजसौन्द-
 र्यवसात् सामाजिकानामास्वादतया चमत्कारमादधती
 रसतामेतीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

नाभिव्यज्यते, (३०) अपि तु काव्ये नाक्ये चाभिधातो द्वितीये-
न (३१) विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण
भाव्यमानः (३२) स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दभवसंविद्विद्या-
न्तिसतत्त्वेन (३३) भोगेन मुन्यते इति भट्टनायकः (३४) ।

(३०) तादस्येन तदस्य उदासीनः स च प्रकृते नटो
नायकरामादिष्वेति द्विविधः, तत्त्वस्वन्वित्वेन, चात्मगतत्वेन
सामाजिकसम्बन्धित्वेन, न प्रतीयते नानुमीयते, तदानीं
रामादीनामभावेन तद्रत्यादेरप्यभावात् असतः सत्त्वेनानुमा-
नप्रमाणाविषयत्वात्, वस्तुतो रामनतया नटगतत्वेनानुमित-
याऽपि रत्या सामाजिकोऽसत्या तच्चमत्कारजननासम्भवाच्च ।
नोत्पद्यते न जन्यते, विभावादीनां वास्तविकत्वाभावात् ।
नाभिव्यज्यते न व्यञ्जनया उपस्थाप्यते, सिद्धस्यैव तत्त्वम्भवा-
दिति भावः ।

(३१) द्वितीयेन अन्येन ।

(३२) भाव्यमानः साधारणीक्रियमाणः ।

(३३) सत्त्वगुणस्य उद्रेकेण रजस्तमसी अभिभूयाविर्भा-
वेण यः प्रकाशः स एवामन्दात्मिका संवित् ज्ञानं, तस्य
विद्वान्तिर्ज्ञेयान्तरसम्पर्कराहित्येनावस्थानम्, अस्य च छद्मभि-
हितभावतया अवस्थिततादृशसंविदिति फलितार्थः, तत्त्वत-
त्त्वेन तत्स्वरूपेण ।

(३४) भट्टनायकमतस्यैवः सारः, शब्दस्य अभिधांव्या-
पारवत् काव्यभाव्यबोसद्विशेषणं भावकत्वभोजकत्वनामकं
व्यापारद्वयमतिरिक्तमस्ति, तत्राद्येन व्यापारेण व्यक्तिविशेषस-

लोके प्रमदादिभिः स्थाव्यनुमानेऽभ्यासपाटववताम्(३५)
काव्ये नाञ्छे च तैरेव(३६) कारणत्वादिपरिहारेण(३७)
विभावनादिव्यापारवत्त्वात्(३८) अलौकिकविभावादिशब्द-

स्वन्वित्वेनासाधारणस्य विभावादेः स्थायिनश्च व्यक्तिविशेषा-
शपरिहारेण उपस्थापनरूपं साधारणीकरणम्, अन्वयेन तु वि-
भावादिसङ्कलनेन रतिराखाद्यते (असत्या अपि रतेराखादः
अलौकिकत्वादुपपन्नः) । तथाहि काव्यार्थबोधोत्तरमेव
भावकत्वव्यापारेण विभावादिरूपसीतादयो रामसम्बन्धिनी
रतिश्च सीतात्वरामसम्बन्धांशमपह्नाय सामान्यतः कामिनीत्वर-
तित्वादिनैवोपस्थाप्यते, भोजकत्वव्यापारेण तु उक्तरीत्या
साधारणीकृतविभावादिसङ्कलनेन सा रतिः सङ्गद्वैराखाद्यते
इति रतेराखाद् एव रसनिष्पत्तिरिति ।

(३५) स्थायिनो रतेरनुमाने अनुमानविषये अभ्यासः
पुनःपुनरनुशीलनं तेन पाटवं पटुता नैपुण्यम् ।

(३६) तैरेव प्रमदादिभिरेव, अस्य च 'अभिव्यक्तः' इत्य-
ग्रिमेणान्वयः ।

(३७) कारणत्वादिपरिहारः कारणत्वादिना व्यपदेश-
परित्यागः ।

(३८) आदिपदेन अनुभावनव्यभिचारणव्यापारयो-
र्ग्रहणम् । वासनात्मतयाऽतिसूक्ष्मरूपेणावस्थितानां रत्या-
दीनां आखाद्योम्यतानयनरूपाविर्भावनं विभावनं, तेषां
तु अनुभवविषयीकरणमनुभावनं, काव्ये विशेषेण अभितः
रत्यादीनां संचारणं व्यभिचारणं त एव व्यापाराः ।

व्यवहार्यैः(३८) समैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते,(४०) न समैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इतिसम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः(४१)

(३८) लोके चर्षशोककारणेभ्यो चर्षशोकावेव हि जायेते अत्र पुनः सर्वेभ्य एव तेभ्यः सुखमित्यलौकिकत्वम् ।

(४०) एते विभावादयः, एतदन्तेन सम्बन्धविशेषस्य 'अमुकस्यैवैते' इत्येवंरूपस्य स्वीकारनियमः । उत्तरार्द्धेन तु तस्य परिहारनियमः ।

(४१) अनध्यवसायात् अनिर्णयात्, साधारण्येन सीता-त्वादिविशेषांशरहितेन कामिनीत्वादिना प्रतीतैः ज्ञायमानैः । अत्रायमाशयः, लोके हि तिष्ठोविधाः, कानिचिद् वस्तूनि स्वस्यैव, कानि च शत्रोरेव, कानि पुनः शत्रुमित्त-विसत्तणस्य उदासीनापरनाम्नः तटस्थस्यैव (मित्तवस्तुनोऽपि आत्मीयसम्बन्धित्वेन स्वकीयत्वमिति न विभागन्यूनता) । तत्र यदि स्वकीयत्वेन विभावादयः प्रतीयेरन्, तर्हि इतरसामा-जिकसन्निधौ स्वरतिप्रकाशोऽनुचित इति क्षीरेवोद्विधात्, रसास्वादस्तु दूर एवास्वाम् । शत्रुसम्बन्धित्वेन प्रतीतौ च विद्वेषाविर्भावस्यैवावश्यम्भावितया रसास्वादप्रत्याशैव कथम् । उदासीनसम्बन्धप्रतीतावपि स्वस्तिन् तदसङ्गावाभि-सन्धानप्रसङ्गेन नितरामेव तदास्वादोऽनुपपन्नः इति सम्बन्ध-विशेषस्वीकारस्यानिश्चयः स्वीकर्तव्यः । एवं तत्परिहार-नियमनिर्णयोऽपि नास्तीत्यङ्गीकार्यम्, अन्यथा 'नैते कस्यापि' इति सम्बन्धपरिहारनियमनिश्चये 'असम्बन्धिनोऽसत्त्वम्'

अभिप्रेतः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः (४२) स्थायी
रत्नादिको नियतप्रमाद्वगतत्वेन (४३) स्थितोऽपि साधा-
रणोपायबलात् (४४) तत्काशविगलितपरिमितप्रमाद्वभाव-
शोन्निहितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्वा (४५)

इतिनियमेन अस्तीकत्वशङ्कया नमनकुसुमगन्धोपलब्धये प्रवृ-
त्तिवत् रसास्वादप्रवृत्तिरेव न स्यात्, तस्मात् तदुभया-
वधारणवैलक्षण्येन सामान्यतः 'कामिनीयम्' इति कृत्वा
कामिनीत्वादिना प्रतीतैरिति ।

(४२) सामाजिकानां संस्काररूपेण सूक्ष्मतया पूर्व-
मेवावस्थितः अथुना तु साधारणीकृतविभावादिभिस्तस्यै-
वाविर्भावमानम् । अत एव येषां वेदाभ्यासजडानां वैधा-
करणादीनाञ्च तादृशसंस्काराभावः, तेषां रसास्वादोऽपि न
भवति ।

(४३) नियतः रसास्वादयितृतया निश्चितो यः प्रमाता
सामाजिकः तद्वतत्वेन तत्सम्बन्धित्वेन ।

(४४) साधारणः व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वेनाप्रतीयमानो
यत्तपायो विभावादिः ।

(४५) तत्काशं रसास्वादकाशं विगलितोऽप्रतीतो यः परि-
मितप्रमाद्वभावः 'ममैवैतेऽहमेव रसास्वादयिता' इत्येवंरीत्या
अननुभूयमानो यो व्यक्तिविशेषसम्बन्धः तद्वशेन उन्निहितः
प्रादुर्भूतः, एवं वेद्यान्तरस्य लौकिकघटादिविषयस्य सम्पर्केण
ज्ञानरूपसम्बन्धेन शून्योऽपरिमितो भाववित्तवृत्तिविशेषो
यस्य तेन प्रमात्वा रसास्वादविज्ञा कर्त्ता ।

संकलसहृदयसंवादभाषा साधारण्येन (४६) स्वाकारे
इवाभिन्नोऽपि (४७) गोचरीकृतः (४८) चर्च्यमाणतैकप्रा-
प्तो (४९) विभावादिजीवितावधिः (५०) पानकरसन्वायेन

(४६) सकलानां सहृदयानां संवादभाषा 'एकत्र
दृष्टस्यान्यत्र तथादर्शनं संवादः' इत्युक्तेः सम्प्रतिशालिना
साधारण्येन कामिनीत्वादिसाधारणधर्मप्रकारेणोपस्थित्या,
अस्य 'गोचरीकृतः' इत्यनेनान्वयः ।

(४७) ननु विवक्षितविवेचने रत्याद्यास्वादस्यैव रसरूप-
तया कथं रसस्य आस्वादः आस्वादास्वाद्ययोर्लोके वैलक्षण्य-
दर्शनादित्यत आह स्वाकार इति, 'स्वस्य ज्ञानस्य आकार-
विशेष एव विषयः न तु ज्ञानादन्यः' इति हि योगाचारमते
यथा वस्तुतो ज्ञानस्वरूपस्य विषयस्य ज्ञेयत्वं, तथा ज्ञान-
न्दात्मकास्वादस्वरूपस्यापि रसस्य आस्वाद्यत्वमविरुद्धमिति
भावः ।

(४८) गोचरीकृतः विषयीकृतः ।

(४९) चर्च्यमाणा आस्वादः एकः अद्वितीयः प्राण
इव स्वरूपनिष्पत्तिहेतुर्यस्य सः ।

(५०) उक्तरूपविभावादिरेव जीवितस्य जीवनस्य अव-
धिः शूर्वापरश्रीमा यस्य सः । विभावादिकात्ममात्रस्या-
यीति परमार्थः ।

चर्च्यमाणः(५१) पुरइव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वा-
ङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वाद-
मिवानुभावयन् असौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको
रसः(५२) । स च न कार्यः विभावादिविनाशोऽपि तस्य
सम्भवप्रसङ्गात् (५३), नापि द्वायः सिद्धस्य तस्यासम्भ-

(५१) पानकरसो हि मरीचशर्कराकर्पूरादिविलक्षण-
वस्तुसंपादितोऽपि मरीचादिरसवैलक्षणेन तत्समुदायसंव-
लनसम्पादितेनानिर्व्यचनीयेनास्वादेनास्वादते यथा; तथा
विभावादिवैलक्षणेन लोकातीतेन आस्वादेन चर्च्यमाणः
आस्वादमान इत्यर्थः ।

(५२) एतन्मतस्य स्थूलत इदं मर्म, रतिकारणादीना-
मनुभवादसकृदनुमिता रतिः संस्काररूपेण सङ्कटयद्दय-
मधिरोहति, अथ कियता कालेन सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामा-
दिव्यक्तिविशेषसम्बन्धिरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयोरपि
काव्यनाट्ययोः पूर्वोक्तभावकत्वव्यापारेण रामसीतादिविशे-
षांशपरिहारेण रतिकारणसाधारणकामिनीत्वादिना प्रतीतैः
विभावादिभिः सङ्कटयद्दयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया
अभिव्यक्ता सामाजिकानाम् आस्वादतामायातीति एता-
दृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति । पूर्वमते असत्या अपि
रतेरास्वादः, अत्र तु वासनया स्थिताया एवेत्यनयोर्भेदः ।

(५३) अवयवादिरूपोपादानकारणाद्यतिरिक्तकारणना-
शोऽपि कार्यनाशस्यावश्यम्भावानियमात् दण्डनाशोऽपि घट-
स्थितेरिति शेषः ।

वात् (५४) । अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितचर्चणीयः ।
कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद्दृष्टमित्य-
लौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्म दूषणम् । चर्चणाभिष्यत्त्या तस्य
निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्, (५५) लौकिकप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणतादृश्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्श-
रहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षण-
लोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्ययोऽप्यभिधीयताम् (५६) ।
तद्ग्राहकश्च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधान-

(५४) जातो हि घटादिर्ज्ञायते न तु जायमान एव
ज्ञायते ।

(५५) तथाच चर्चणीत्युत्पत्तिमादाय रसस्य उत्पत्तिर्यप-
देशः ।

(५६) लौकिकं यत् प्रत्यक्षादि ज्ञानं यच्च प्रमाणतादृ-
स्येन प्रमाणीदासीन्येन (चक्षुरादिलौकिकप्रमाणमनपेक्ष्यैवेति
यावत्), अवबोधः ज्ञानं, तद्वतां मितयोगिनां अपक्वयोगिनां
(ध्यानजन्यं) ज्ञानं, यदपि च वेद्यान्तरस्य ज्ञेयान्तरस्य लौ-
किकविषयस्य सम्बन्धेन रहितं स्वस्वरूपात्ममात्रविषयकं
परिमितेतरयोगिनां पक्वयोगिनां संवेदनं ज्ञानं, एतत्तत्तय-
विलक्षणम् अतएव च लोकातीतं यत् स्वात्मकं संवेदनं तस्य
विषय इत्यर्थः । प्रत्ययो ज्ञेयः ।

त्वात्(५७) । नापि सविकल्पकं चर्च्यमाणस्यालौकिका-
नन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात्(५८) । उभयाभावस्वरूपस्य
उभयात्मकत्वमपि(५९) पूर्ववत्त्वोक्तोत्तरतामेव गमयति न
तु विरोधमिति श्रीमदाचार्य्यभिनवगुप्तपादाः ।

व्याघ्रादयो विभावा मयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्,
अश्रुपातादयोऽनुभावाः नृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः,
चिन्तादयो व्यभिचारिणः नृङ्गारस्येव नीरकरुणभयान-
कानामिति दृढगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे (६०) मिलिता
निर्दिष्टाः ॥

(५७) ज्ञानमिह द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकमेति
नामरूपजात्यादिविशेषभूत्यं ज्ञानं निर्विकल्पकं, तद्विपरीतं
सविकल्पकम् । विभावादिपरामर्शेति विभावादिपरामर्शस्य
सविकल्पकतया निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् ।

(५८) स्वात्मकप्रतीतिमात्रसिद्धत्वात् । अयंभावः, त-
द्गतीं ज्ञानान्तरासम्भवात्, रसमात्रविषयिण्यां चर्च्यमाण्यां
नामरूपाद्युल्लेखासम्भवाच्च कुतः सविकल्पकत्वमिति ।

(५९) उभयाभावस्वरूपस्य उभयभिन्नस्य । 'विरुद्धयो-
रेकतरनिषेधेऽपरस्मिन् पर्यवसानम्' इति नियमेन सविकल्प-
कत्वनिषेधे निर्विकल्पकत्वं, निर्विकल्पकत्वनिषेधे च सवि-
कल्पकत्वमायातीति उभयात्मकत्वम् ।

(६०) सूत्रे पूर्वोक्तमरतसूत्रे ।

वियदल्लिमलिनाम्बुगर्भमेघं,
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां त्रीः ।
धरणिरभिनवाङ्गुराङ्कटङ्का, (६१)
प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे !

इत्यादौ

परिमृदितमृणालीम्बानमङ्गं, प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिमवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः

इत्यादौ

दूरादुत्सुकमागते विवलितं, सम्भाषिणि स्फारितं,
संक्षिप्यत्यरुणं, गृहीतवसने किञ्चाक्षितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वास्यास्तुपूर्णैश्चणं
चक्षुर्जातमङ्गो ! प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि

इत्यादौ च

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यव्रीडाद्वर्धकोपासू-
शाप्रसादानाञ्च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, (६२)

(६१) नूतनाङ्गुर एव अङ्गे कोड़े टङ्का दुर्भेद्यत्वात्
पाषाणभेदकास्त्रविशेषो यस्याः सा ।

(६२) अत्रेति अत्र यथाक्रममुक्तोदाहरणतवे । स्थितिः
साक्षादुल्लेखः ।

तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाच्चेपकत्वे सति नानै-
कान्तिकत्वमिति (६३) ।

तद्विशेषानाह

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

बोभत्साद्भुतसंज्ञौ चे-

त्यष्टौ नाट्ये (६४) रसाः स्मृताः ॥२६॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः
परस्परवश्लोकनाल्लिङ्गनाधरपानपरिपुष्पनाद्यमन्तभेदत्वाद्प-
रिच्छेद्य एक एव गण्यते,

(६३) असाधारणत्वं प्राकरणिकरतिनियतावस्थितिक-
त्वम् । अन्यतमेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु द्वयस्य उल्लि-
खितभिन्नस्य आच्चेपकत्वे प्रत्यायकत्वे । नानैकान्तिकत्वं न
मिलितानां तेषां रसनिष्पत्तिहेतुत्वव्यभिचारः । तदयं सि-
द्धान्तः, मिलितानामेव रसनिष्पत्तिहेतुत्वं, यत्र तु एक एव
निर्दिष्टः, तत्रापि तेनैवान्ययोर्द्वयोराच्चेपेण रसनिष्पत्तिरिति ।

(६४) शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेषानभिनेयत्वात् का-
व्यभात्वविषयत्वमिति नाट्येऽष्टावित्युक्तम् इति प्रदीपः, वस्तुत-
उपलक्ष्यम् ।

यथा

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनाकुत्साय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्यावमुपागतस्य सुचिरं निर्व्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गरुडस्थलीं
सज्जानम्मुखी प्रियेण हसता वासा चिरं चुम्बिता ॥

तथा

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
सक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्दीटिकासंस्मृतिः (६५) ।
शब्दोपान्तनिविष्टसस्मितमुखो नेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

अपरस्तु अभिलाषविरहेर्षाप्रवासशायहेतुक इति पञ्च-
विधः (६६) । क्रमेणोदाहरणम्

प्रेमाद्रीः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्रादरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्लेषा भवेयुर्मायि ।
यास्वन्तःकरणस्य वात्स्यकरणव्यापाररोधी चणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो शयः ॥

(६५) तस्याः नायिकायाः वीटिका वसनग्रन्थिः ।

(६६) अपरः विप्रलम्भः । अत्र अभिलाषः पूर्व्वराग-
मात्रम् ; विरहस्तु एकतरस्याननुरागात्, अनुरागे सत्यपि वा
दैवप्रतिबन्धात्, गुरुलज्जादिवशाच्चासंयोगः ; ईर्ष्या मान-

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा, नायस्य तादृक् सुहृद्
 यो मां नेच्छति, नागतश्च नृप इह ! कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
 इत्यल्पेतरकल्पनाकवसितस्वान्ता निशान्तान्तरे
 बाला दृष्टविदर्शनव्यतिकरा नाप्नोति मित्रां मिथि ॥

एषा विरहोत्कण्ठिता(६७) ।

सा मल्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेष्टां विना
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवसनावक्रोक्तिसंस्मरणम् ।
 स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्व्यस्तनेत्रोत्पन्ना
 वासा केवलमेव रोदिति लुठङ्गोलालकैरश्रुभिः ॥

प्रस्थानं वक्तव्यैः कृतं, प्रियसखैरसौख्यं नतं,
 धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
 यातुं निश्चितचेतसि प्रितयमे सर्वं समं प्रस्थिताः,
 गन्तव्ये सति जीवित । प्रियसुहृत्त्वार्थः किमु त्यज्यते ॥

हेतुमात्रम्, प्रवासः अनुरक्तयोरपि कार्यान्तरवशात् वि-
 भिन्नदेशस्थितिः, सच भूतभविष्यदुत्तमानसाधारणः ; श्रापः
 एतावन्तं कालं तव नायिकासंयोगो माऽस्त्वित्यादिरूपः
 सिद्धपुरुषादिवान्विशेषः ।

(६७) न त्वाद्यानुरागवती प्रोक्षितपतिका वेति शेषः ।

स्वामासिख्य प्रणयकुपिता घातुरागैः शिलाया-
मात्मानन्ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
असौस्तावन्मुञ्जरुपचितैर्हृदिरालुप्यते मे
क्रूरसाक्षिण्यपि न सङ्गते सङ्गमं नौ कृतान्तः(६८) ।

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेष्या
मन्त्राम्नासां प्रतिपदं धृष्यते पवित्रे ।
तारस्वरं प्रक्षितयत्कमदात्प्रहारं
हाहा इतोऽहमिति रोदिति विष्णुश्चर्मा ॥

हा मातस्वरिताऽसि कुत्र ? किमिदं ! हा देवताः ! काश्रिषः !
भिक्षु प्राणान्, पतितोऽग्निः, ऊतवहसोऽङ्गेषु ! दग्धे हृष्यौ !
इत्थं वर्षरमध्यरुद्रकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
वित्तस्यानपि रोदयन्ति, शतधा कुर्वन्ति भिक्षीरपि(६९) ॥

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यैर्देवैर्भवद्विरुद्धाद्युधैः ।
नरकरिपुण्या सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मथमहमसृक्षोदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥

(६८) कृतान्तो दैवम् । कुबेरशापेन वियुक्तभार्य्यस्य
यक्षराजस्य प्रियासुहृदस्य मेघरूपदूतं प्रत्युक्तिरियम् ।

(६९) राजपत्न्यां स्वर्धातायां तत्परिजनोक्तिरियम् ।

क्षुद्राः संतासमेते विवर्जित हरयः ! क्षुल्लशक्रभकुम्भा
 दुष्पद्मेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्ते ! तिष्ठ ! पातं त्वमसि नहि रक्षां, नन्वहं मेघनादः,
 किञ्चिद्भ्रमङ्गुलीलानियमितजलधिं राममन्वेष्टयामि(७०) ॥

श्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
 पद्मार्धेन प्रविष्टः शरपतनमयाङ्गुयसा पूर्वकायम् ।
 शम्भोरर्द्धावलीदैः अमविष्टतमुखमङ्गिभिः कीर्णवर्त्मा
 पश्योदग्रवृत्तत्वाद्वियति बद्धतरं शोकसुर्व्यां प्रयाति ॥
 उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ द्यूत्सेधभूयांसि मांसा-
 न्यंसस्त्रिकृष्टपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
 चार्त्तः पर्यक्षनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
 दङ्गस्यादस्थिसंस्थं स्यपुटगतमपि अव्यमव्यग्रमन्ति(७१) ॥

(७०) कार्यारम्भेषु स्थिरतरः संरम्भ उत्साहः तत्प्रक-
 तिको वीरः स च त्रिधा बुद्धवीरः दानवीरः दयावीरश्चेति ।
 दर्पणकारमते धर्म्मवीरोऽपि अधिकोऽस्ति, तत्राद्यस्यैवेदमुदा-
 हरणम् ।

(७१) अत्र उत्सेध-अंस-स्त्रिकृष्टपिण्डी-रङ्ग-करङ्ग-स्यपुट-
 शब्दाः यथाक्रमं उत्कृन्तव-स्कन्ध-उदमूलसन्धिपृष्ठभागोभय-
 अङ्गोर्द्धभाग-दरिद्र-शवशिरो-गम्भीरविषमभागार्थकाः ।

चित्तं ! महानेष वतावतारः,
 क्व कान्तिरेषाऽग्निवैव मक्तिः ।
 लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः !
 काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः(७२) ॥

एषा स्थायिभावानाह
 रतिर्हीनस्य शोकस्य
 क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।
 जुगुप्सा विस्मयश्चैव
 स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः(७३) ॥ ३० ॥

सप्तम् ।

व्यभिचारिणो ब्रूते

निर्वेदग्लानिशङ्काख्या-
 स्तथाऽसूयामदयमाः ।
 आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च
 चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ३१ ॥

(७२) इयं किल वामनसुहिष्ठ बलेरुक्तिः ।

(७३) सुक्सूत्रन्यायेन नियतावस्थानं स्थायिनः, व्यभि-
 चारिणस्तु फेनबुद्बुदन्यायेनानियतावस्थानमित्यनयोर्भेदः ।

बोडा चपलता हर्ष
 आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विषाद औत्सुक्यं
 निद्राऽपस्मार एव च ॥ ३२ ॥

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चा-
 प्यवहित्यमयोग्यता ।
 मतिर्व्याधिस्तथोन्माद-
 स्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥

चासद्यैव वितर्कश्च
 विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्रयस्त्रिंशदमी भावाः
 समाख्यातास्तु नामतः(७४) ॥ ३४ ॥

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं
 व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन

(७४) नामत उद्देशमात्रेण, न तु लक्ष्योदाहरणप्रदर्शनादिना, तसु साहित्यदर्पणतृतीयपरिच्छेदादितोऽवगन्तव्यम् ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति

शान्तोऽपि नवमो रसः(७५) ।

मम

अहौ वा हारे वा, कुसुमशयने वा हृषदि वा,
मणौ वा लोष्ट्रे वा, बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे(७६) वा, मम समदृशो यान्तु दिवसाः
कचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रसूयतः ॥

रतिर्देवादिविषया

व्यभिचारी तथाऽञ्जितः(७७) ॥ ३५ ॥

(७५) शान्तस्य आलम्बनम् अनित्यत्वादिदोषदुष्टस्य
विषयस्य निःसारतादि, उद्दीपनं पुण्याश्रमसत्पुरुषसंज्ञादि,
अनुभावो रोमाञ्छादिः, हर्षादयस्तु व्यभिचारिणः, काव्य-
प्रदीपकारादिमते तु शान्तस्य शमः स्थायी भावः ।

(७६) स्त्रैणं स्त्रीसमूहः ।

(७७) रतिपदं सकलस्थायिभावोपलक्षणम्, देवादिवि-
षयेत्यपि अप्राप्तरसावस्थोपलक्षणं, तेन देवादिविषया
सर्वप्रकारा, कान्तादिविषया तु अपुष्टा रतिः, हासादयश्च
अप्राप्तरसावस्थाः, प्राधान्येन अञ्जितोऽञ्जितो व्यभिचारी
च 'भावः' इत्यवगन्तव्यमिति एवमेव काव्यप्रदीपः ।

भावः प्रोक्तः

आदिशब्दान्मुनिगुरुपुत्रादिविषया । कामाविषया
तु व्यक्ता वक्तारः । उदाहरणम्

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपाप्तममृतं भवद्गुर्भेदवृत्तिरिति यदि, मे न रोचते (७८) ॥

इत्यर्थं सम्प्रति, हेतुरित्यतः
शुभस्य, पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभावा भवद्दीयदर्शनं
व्यगति कालवितयेऽपि योग्यताम् ॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् (७९) ।

व्यभिचारी यथा

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिमेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरुद्धा चाटुशतकैराखासयामि प्रियां
भ्रातृसावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रोक्तः ॥

(७८) भवद्गुर्भेदेन सह वृत्तिरवस्थितिर्यस्य तादृ-
शम्, त्वदन्यगामीति यावत् । अयं भावः अनन्यगामित्वेन
कालकूटस्य प्रियत्वं अतथाभूतत्वेनामृतस्य अप्रियत्वमिति ।

(७९) अत्र 'पुत्रविषया रतिर्यथा'-इत्यादिकोऽधिकः
पाठः क्वचिदस्ति, स तु टीकाकृद्भिरुद्धतया उपेक्षितः ।

अत्र विधिं प्रत्यसूया(८०) ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः(८१) ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो
यथा

सुमः कं ? वामाक्षि ! क्षणमपि विना यं न रमसे,
विलेभे कः प्राणान् रणमसुमुखे ? यं अगयसे ।
सुखम्ने को जातः ? शशिमुखि ! यमालिङ्गसि बलात्,
तपःश्रीः कस्यैषा ? मदननगरि ! ध्यायसि तु यम्(८२) ॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः 'सुमः' इत्याद्यनुगतं
वज्जव्यापारोपादानं व्यनक्ति(८३) ।

(८०) प्राधान्येन प्रतीयते इति शेषः ।

(८१) अनौचित्यं हि प्रतिविष्टविषयकत्वादिरूपं सामा-
जिकसंवेद्यम्, तच्च चङ्कारे वज्जविषयत्वेन उपनायकादिगतत्वेन
सुखजनगतत्वेन तिर्यंगादिगतत्वादिना च गानैव, एवं वीरा-
दावपि श्रेयम् ।

(८२) पूर्वपूर्वव्यवच्छेदार्थकेन तुशब्देन नानाव्यक्ति-
विषयकत्वप्रतीतिः ।

(८३) अभिलाषं कर्मा, सुम इत्यादिषु अनुगतं सम्बन्धं
वज्जषु व्यापारोपादानं कर्तुं, व्यनक्ति व्यञ्जयति, अभिला-
षेण च अभिव्यक्तेन वज्जविषया रतिरभिव्यज्यते इत्यर्थात्
सिद्धम् ।

भावाभासो यथा

राकासुधाकरमुखी तरलावताक्षी

सस्योरयौवनतरङ्गितविश्वमास्या ।

तत् किं करोमि ? कथमत्र तनोमि मैत्री ?

तत्स्वीकृतित्वव्यतिकरे क इहाभ्युपायः ॥

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्जिता(८४) । एवमन्येऽप्युदा-
हार्याः ॥

भावस्य शान्तिरुदयः

सन्धिः(८५) शवलता तथा ॥ ३५ ॥

क्रमेणोदाहरणम्

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रसेवसुद्राङ्कितं

किं वक्ष्यन् रणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ? ।

इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमादुं मया

संश्लिष्टा रभसेन, तत्सुखवशात् तन्व्याऽपि तद् विस्मृतम् ॥

(८४) 'आदौ वाच्यस्त्रियोरानः पश्चात् पुंसस्तदिद्वितैः'
इति हि अनौचित्यम्, तद्वैपरीत्येन अमनुरक्तायामनुरागोऽयुक्त
इति । व्यभिचारिभावस्य चिन्तायाः प्राधान्येनाविव्यक्त-
त्वात् भावत्वम् ।

(८५) समकालमेव विरहयोरपि तुल्यरूपयोरप्युदाहः
सन्धिः ।

अत्र कोपस्य(८६)

एकस्मिन् शयने विपश्चरमणीनामग्रहे सुगंधया
सद्यःकोपपरिग्रहम्पितया चाटूनि कुर्वन्पि ।
आवेगाद्वधीरितः प्रियतमसूणीं स्थितस्तत्त्वयं
मा भूत् सुप्तइवेत्वमन्दवलितघ्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥

अत्र औत्सुक्यस्य(८७) ।

उत्सुक्यस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररमसोत्फालच मां कर्षतः ।
वैदेशीपरिरम्भ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्
आमन्त्री हरिचन्दनेन्दुशिथिरः स्निग्धो रुणक्षान्यतः(८८) ॥

(८६) शान्तावेव चमत्कारविश्रामइति शान्तिरिति-
शेषः ।

(८७) उदय इति शेषः ।

(८८) अत्र उत्सिक्तरमसोत्फालशब्दाः यथाक्रमम्
विख्यातहर्षोद्रेकपराः ।

अत्रावेगवर्षयोः(८८) ।

क्वाकार्यं, शशक्षणाः क च कुसं ! भूयोऽपि दृश्येत सा !
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पाः सतधिवः ? स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा !
चेतः स्वास्थमुपैहि, कः खलु दुवा धन्योऽपरं धास्यति । (८०) ॥

अत्र वितर्कौत्सुन्यमतिस्मरणशक्तादैन्यवृत्तिचिन्तायां शव-
सता(८१) ।

भावस्थितिसूक्ता बोद्धावृत्ता च(८२) ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन(८३) ॥

ते भावशान्त्वाद्यः, अङ्गित्वं राजानुमतविवाहप्रदत्त-
भत्यवत् ।

(८८) पूर्वार्धे संरम्भात्प्रकस्यावेगस्य, उत्तरार्धे तु वर्षस्य
तुल्यकाशमेवास्वाद इति एतयोर्मिलनरूपा सन्धिः ।

(८०) धास्यति धास्यति ।

(८१) अत्र हि पूर्वपूर्वोपमर्हेन उत्तरोत्तरं प्रतीयमानं
चमत्कारमादधतीति तत् स्वरूपा शवसता ।

(८२) ननु भावस्य शान्त्वादिवत् स्थितिरपि दृष्टव्यं
कथं नोक्ता इत्यत आह भावेति, अयं भावः भावस्थितेर्वस्तुतो
भावाभिन्नतया पूर्वोपदर्शितेन तेनैव तस्य गतार्थत्वमिति ।

(८३) यदा तएवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते ।

अनुस्वानाभसंलक्ष्य-

क्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ ३६ ॥

शब्दार्थोभयशक्तुत्प-

त्विधा स कथितो ध्वनिः(६४) ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलानुरणन-
रूपव्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः ।

तत्र

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव

शब्दात् यनावभासते ॥ ३७ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः

शब्दशक्तुद्भवो द्विधा ।

वस्त्वेवेति अलङ्कारवस्तुमानम् ।

(६४) वण्टायां वाद्यमानायां प्रधानशब्दप्रतीत्यनन्तरं
यथा श्रोतृयानपरोऽनुरणनानुस्वानादिपदाभिधेयः शब्दवि-
शेषः प्रतीयते, तस्येव संलक्ष्यः क्रमो यस्य, तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य
स्थितिर्यस्मिन्निति विग्रहः । शब्दपरिहृत्यसङ्गत्वसङ्गत्वाभ्यां
यथाक्रमं शब्दशक्तिमूलत्वार्थशक्तिमूलत्वे इति प्रदीपमतम् ।
शब्दव्यञ्जनार्थव्यञ्जनाभ्यामनयोर्भेद इति महेश्वरः ।

आद्यो यथा

उल्लास्य कालकरवाजमहासुबाहं

देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।

निर्व्वीपितः सकल एव रणे रिपूणां

धाराजलैस्त्रिजगति क्षवितः प्रतापः(१५) ॥

अत्र वाक्यस्यासम्बन्धार्थाभिधायकत्वं सा प्रसाङ्गोद्दिष्टि(१६)

प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्य-

नोपमासङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

तिग्मरुधिरप्रतापो विधुरनिशालद्विभो मधुरलीलः ।

मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान्(१७) ॥

(१५) प्राकरणिकरूपतिपक्षे कासोऽरिकुलसंहर्त्ता यः करवालः स एव महादसु धारारूपजलं वहतीति तम् । जरठं कठोरम् ऊर्जितं बलवत् गर्जितं सिंहनादो यस्य तेन । धाराजलैः खड्गधाराकान्तिभिः । अप्राकरणिकेन्द्रपक्षे तु कालकरः वर्षर्तुकालसूचकः । आद्यो मवीनः । गर्जिते-नोपलक्षितमित्यर्थः ।

(१६) करवालमुल्लास्येत्येतावन्मात्रे वक्तव्ये कालेत्यादिविशेषणादिपदप्रयोगो निरर्थक इति असम्बन्धार्थकत्वप्रसक्तिः । अत्रेदं बोध्यं, यत्र एकस्य प्राकरणिकत्वं तत्रैवास्य विषयः, यत्र तु उभयोरपि प्राकरणिकत्वादयनियमस्तत्र द्वेधः ।

(१७) प्रस्तुतपक्षे विधुराणां शत्रूणां निशेव निशाभरणं, तत्कर्त्ता ; मतिः वस्तुतत्त्वावधारणक्षमा बुद्धिः, मानं

अतैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि(१८) ॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसम्भारमभिप्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाज्ञाध्याय शूलिने(१९) ॥

प्रमाणं, ताभ्यां तत्त्वे चाद्यार्थे दृष्टिरनुसरणं यस्य सः ।
प्रतिपदं प्रतिष्ठानं पक्षाणामात्मीयानामग्रणीरग्रसरः । अत्र
पदभङ्गेन विरोधस्तथा हि तिग्मरुचिः सूर्यः अथ च अप्रतापः
प्रतापरहितः, विधुचन्द्रः अथ च अनिशकृत्, विभः दीप्ति-
रहितः अथ च विभाति दीप्यते, मधुर्वसन्तः अथ च अलीकः
लीलारहितः, मतिमान् अथ च अतत्त्वे अवस्तुभूते विषये
वर्त्तते, प्रतिपत् प्रथमा तिथिः अथ च अपक्षाग्रणीः पक्ष-
स्यादीभूता न ।

(१८) प्रस्तुतपक्षे समितो युद्धात् प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽप-
रिच्छिन्नः असतामहितः दण्डविधायकत्वेन शत्रुः, अत्र पद-
भङ्गेन विरोधः, तथाहि अमितः परिमाणशून्यः अथ च समितः
परिमाणसहितः । एवमहितवत्यादावपि बोध्यम् ।

(१९) उपादानम् उपकरणं तूलिकादिकं, तस्य सम्भारः
सम्पत्तिः समूहो वा, तद्रहितं यथा स्यात्तथा ; चित्रं
मानाकारं, कला चन्द्रकला । पक्षे चित्रमालेख्यं, कला
चालेख्य-क्रियाकौशलम् । अत्र हि चित्रकरेभ्यः शूलिन

अत्र व्यतिरेकः । अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणत्रयमन्याये-
नालङ्कारता(१००) ।

वस्तुमात्रं यथा

पंथिष । ण एत्थ सत्थरमत्ति मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्थपयोधरं पेक्खिष उण जइ वससि ता वससु(१०१) ॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽसुस्वेति व्यज्यते ।

अनिरअनिच तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्पसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनः, स भात्युदारोऽनुदारश्च(१०२) ॥

उत्कर्षो व्यज्यते, तच्च चित्रकलादिशब्दसामर्थ्यादेव चित्रका-
रोपस्थित्यैव भवतीति प्रकृतोदाहरणत्वम् । शिष्यबुद्धिवैशद्याय
बद्धदाहृतम् ।

(१००) अमणः बौद्धसम्प्रदासी, तस्य तदानीं ब्राह्मण्य-
भावेऽपि पूर्वकालिकब्राह्मण्यमादाय ब्राह्मण्यव्यवहारः ।

(१०१) पंथिष । नात्र सत्थरमत्ति मणाक् प्रथरत्थले
ग्रामे । उत्थपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद्वस इति स० ।
सत्थरं शयनार्थासनादि, पयोधरो मेघः अथ च स्तनः । अत्र
पयोधरशब्दमूलं व्यङ्ग्यम् ।

(१०२) अनिः अनिशब्दः, अशनिर्वज्रम् ; उदारो महान्,
अनुगता दारा वनिता यस्य इति व्युत्पत्त्या अनुदारः
वशीकृतवनिता ।

अत्र विसृष्टावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति
ध्वन्यते ।

अर्थशक्तुर्द्वयोऽप्यर्थो (१०३)

व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥ ३८ ॥

प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा

कवेः, तेनोन्मितस्य वा ।

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति

षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति (१०४) यत् ॥ ३९ ॥

वस्त्वलङ्कारमथवा

तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः-सम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्वहि-
रर्थौचित्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामात्रेण वहि-
रसन्नपि निर्मितः, कविनिबद्धेन वा वक्तृति द्विविधोऽपर-
इति त्रिविधः (१०५), वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा

(१०३) अपिरयं भिन्नक्रमेणान्वेति, अर्थोऽपि व्यञ्जक-
इत्यर्थः ।

(१०४) व्यनक्ति व्यञ्जयति ।

(१०५) अर्थोहि प्रथमतो द्विधा, स्वतः-सम्भवी, प्रौढो-
क्तिमात्रसिद्धश्च ; तत्रापि चरमः कवेः, कविना निबद्धस्य
नायकादिरूपवक्तुर्वा प्रतिभामात्रनिष्पन्नत्वेन द्विधा इति
भिलित्वा अर्थस्य त्रैविध्यम् ।

व्यञ्जकः, तस्य वस्तु बालङ्कारो वा व्यञ्ज इति द्वादशमेवोऽर्थ-
शक्त्युद्भवो ध्वनिः ।

क्रमेणोदाहरणम्

अलसशिरोमणिं धुत्तायं अग्निमो पुत्ति ! धनसमिद्धिमयो ।
इय भणिण्य षचक्की पफुल्लविलोचना जाया(१०६) ॥

अत्र समैवोपभोग्यइति वस्तुना वस्तु व्यञ्ज्यते ।

धन्यासि, या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रब्धपाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीर्वीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥

अत्र त्वमधन्या अहमु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटशूट-
संक्रान्तनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोक्य युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्षदूतस्य करे लपाणः(१०७) ॥

(१०६) अलसशिरोमणिर्धुत्तायामग्निमो पुत्ति ! धन-
समिद्धिमयः । इति भणितेन मताक्की प्रफुल्लविलोचना
जातेति स० । पूर्वार्द्धेन स्वयं पतिंवरां प्रति वाक्याः प्ररो-
चनायोक्तिः, उत्तरार्द्धेन कवेः ।

(१०७) यस्य राज्ञः करे लपाणः खड्गः युधि युद्धे वीरैः
कोपेन कषाया अतिशयरक्ता कान्तिर्यस्य तादृशः काल्या

- अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यते इति वस्तु ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्द्देशन् युधि रूपा निजाधरम् ॥

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्द्देशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता(१०८), सम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्नि-

देव्याः कटाक्ष इव व्यसोकि हृष्टः, कीदृशः दर्पेण मदेन चन्वस्य चद्रिक्तस्य गन्धगजस्य (यस्य गन्धं समाग्राय पलायन्तेऽपरे गजाः) कुम्भयोगेण गडस्थलयोः कपाटं विशालत्वाद्भुर्भेद्यत्वात् कपाटमिव मध्यभागः तस्य कूटमग्रभागः तदेव कठिनत्वात् कूटं सौमसुद्धरः इव तत्र संक्रान्त्या पतनेन मिश्रं हृदयं घनं निविडं चच्छोणितं तेन शोणशोचिः रक्तकान्तिर्यस्य सः ।

(१०८) ओष्ठदंशनेन ओष्ठदंशव्यथामोचनं विरुद्धम्, विरुद्धञ्च ओष्ठदंशनव्यथामोचनक्रिययोः कार्यकारणयोरपि समकालिकत्वमिति, तेन च स्वाधरदंशनशत्रुव्यापादनयोः एककालिकत्वरूपैकधर्मसम्बन्धान्तुल्ययोगिता, “एकधर्मसम्बन्ध एव तुल्ययोगिता” इति प्राचीनमतेनेदम् ; एवमेव नागोजीभट्टादयः, प्रदीपकारादयस्तु विरोधपदस्य कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिपरत्वं, ‘तुल्यमेककालमेव चुनक्ति’ इतिव्युत्पत्त्या तुल्ययोगितापदञ्च समुच्चयपरमिति व्याख्येते, महेश्वरेणाप्येवमेवाभिदधे ।

वर्त्ततामिति तद्बुद्धि इत्येच्यते इत्युत्प्रेक्षा वा । एषूदाहरणेषु
स्वतः-सम्भवी व्यञ्जकः ।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेषुसंमूर्च्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगोयमानां यदीयाम् ।
सुस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसञ्घातशङ्का
दिङ्घातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्ताभावर्त्तयन्ति ॥

अत्र वस्तुना(१०८) येषामप्यर्थाभिगमो नास्ति, तेषामप्येव-
मादिबुद्धिजननेन समत्कारं करोति त्वत्कीर्त्तिरिति वस्तु
ध्वन्यते ।

केशेषु वलामोडिष
तेन समरम्भि जयसिरी गङ्गिषा ।
अथ कन्दराभिर्विधुरा
तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिता(११०) ॥

(१०८) कविप्रतिभामात्रनिष्पन्नात् यशसः श्रवणप्रवे-
शात् विसिनीसम्भावनया कर्णे हस्तावर्त्तनरूपेण कविप्रति-
भामात्रनिष्पन्नेन वस्तुना । अत्र संशयभ्रान्तिमदन्यतरा-
स्तङ्कारस्य सङ्कावेऽपि तन्विरपेक्षेणैव व्यञ्जकत्वमिति यद्योक्तो-
दाहरणत्वम् ।

(११०) केशेषु वलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता ।
यथा कन्दराभिर्विधुराः तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिता इति स० ।
वलामोडिषशब्दो वलात्कारे देशीति उदाहरणचन्द्रिका-
दयः । 'वला मोडिष' वलात् मुटित्वा (आकृष्य) इत्यपि
कश्चित् । विधुराः शत्रवः ।

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधु-
रान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा, एकत्र संग्रामे विजयदर्शना-
न्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः,
न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः परामर्शं सम्भाव्य तान्
कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च(१११) ।

गाढालिङ्गणरहसुज्जग्मि दद्रे लज्ज समोसरद् ।
भाणंसिणीं भाणो पीडणभीक्ष्व हिअआहि(११२) ॥

अतोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु ।

जा डेरं व हसन्ती कइवअणं वुरुहवड्ढविणिवेसा ।
दावेदि भुअणमण्डलमणं विअ अअद् सा वाणी(११३) ॥

अतोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणम् नवं नवं अगतं अजडा-
सनस्या(११४) निर्मिमीत इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौ-
ढौक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

(१११) कन्दराणां कण्ठस्थापनरूपकविप्रतिभामात्रनि-
ष्पन्नेन वस्तुना व्यज्यत इति शेषः ।

(११२) गाढालिङ्गणरहसोद्यते दयिते लघु समपसरति ।
मनस्विनीनां मानः पीडनभीतइव हृदयादिति स० ।

(११३) या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहवड्ढ-
विनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव अयति, सा
वाणीति स० ।

(११४) अडं अलजम् अथच अडपदार्थरूपं यद्व्रज्जा-
सनं, तदन्यस्मिन्नासने तिष्ठति या सा ।

ये लङ्कागिरिमेखलासु खलित्रा सम्भोजिखिखोरई-
 फारफुल्लफणावलीकवलणे पत्ता हरिदत्तणं ।
 ते एहिई मलयानिला विरहिणीणीसाससम्पकिणो
 जाया भक्ति सिमुत्तणे वि बहसा तारसपुसा विच(११५) ॥

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्चर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति
 वस्तुना(११६) वस्तु व्यज्यते ।

सखि ! विरदूतण माणस्य
 मज्झ धीरत्तणेण आसासं ।
 पिअदंसयविहलंखलखणम्मि
 सहसन्ति तेण ओसरिअं(११७) ॥

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना,
 प्रियदर्शनस्य सौभाग्यवत्तं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा
 वेति ।

(११५) ये लङ्कागिरिमेखलासु खलित्रा सम्भोजिखिखो-
 रगीस्कारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता हरिद्वत्त्वम् । ते
 इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससम्पर्किणो जाता
 भटिति शिशुत्वेऽपि बहसा तारस्यपूर्णा इव इति स० ।

(११६) वस्तुना कविनिबद्धकर्पूरसञ्चरीनामनायिका-
 प्रौढोक्तिमात्रसिद्धवस्तुना ।

(११७) सखि विरचर्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वसम् ।
 प्रियदर्शनविहङ्गलक्षणे सहसेति तेनापहृतम् इति स० ।

उल्लोसकरश्मरघणक्वएहिं तुह लोचनेसु मङ्ग दिशं ।

रक्तंसुभ्रं प्रसाधो कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिणे(११८) ॥

अथ किमिति लोचने कुपिते बहसि ? इति (११६) उत्तरासङ्कारेण (१२०) न केवलमार्द्रनखचतानि गोपयसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।

महिलासहसुभरिए तुह हिमए सुहस ! सा अमाचन्ती ।

अणुदिणमणसुअम्मा अहं तणुअन्नि तणुएइ(१२१) ॥

अथ हेत्वसङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः(१२२)

(११८) आर्द्रार्द्रकरजरदनचतैस्ताव नयनयोर्मम दक्षम् । रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इति स० । प्रतिनायिकासंसर्गजनितनखचतादिचिह्नसुक्तं नायकं प्रति कुपितनायिकाया इयमुक्तिः ।

(११९) इतिप्रश्नोन्मयनादित्यर्थः ।

(१२०) कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इत्यपह्नुत्यसङ्कारसहितेन ।

(१२१) महिलासहसुभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमाचन्ती । अणुदिनमनन्यकम्प्या अहं तन्मपि तनयति इति स० ।

(१२२) प्राधान्येन व्यञ्ज्यार्थोपस्थापकपदानाम् अंशविशेषे परिहृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थोभयशक्तिभूलत्वं श्रेयम् ।

रसा

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुदीपितमन्मथा ।

तारकातरणा श्यामा सानन्दं न करोति कम्(१२३) ॥

अतोपमा व्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशाऽस्य(१२४) तत् ॥४०॥

अस्येति ध्वनेः ।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यतश्चाह

रसादीनामनन्तत्वात् भेदएकोहि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति, तथाहि, नव रसाः ; तत्र नङ्कारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च ; सम्भोगस्याऽपि परस्परवशोक्त-
नालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोश्चयजलकेलिसूक्ष्मासमयचन्द्रो-
दयमहृतुवर्णनादयो बहवो भेदाः ; विप्रलम्भस्याभिलाषादय
उक्ताः ; तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्त्रं ; तत्रापि
नायकयोः(१२५)उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् ; तत्रापि देश-

(१२३) अत्र अतन्द्रचन्द्राभरणेत्यादिशब्दस्य परिहृत्य-
सङ्गत्वात् समुदीपितेत्यादेश्च तत्सङ्गत्वात् यद्योक्तोदाहरण-
त्वम् ।

(१२४) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यासंल-
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यास्त्वयः ; शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला द्वा-
दश, उभयशक्त्युद्भवस्यैकपूति संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याः पञ्चदशइत्य-
ष्टादश ।

(१२५) नायिका च नायकश्चतयोः ।

कालावस्थादिभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्ये-
षाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद
एक एव गण्यते ।

वाक्ये ह्युत्थः

ह्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

पदेऽप्यन्ये (१२६) ।

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामि-
नीव पदद्योत्येन व्यञ्जेन वाक्यव्यञ्जा भारती भासते (१२७) ।
तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणानि ।

यस्य मित्राणि मित्राणि, शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च, स जातः स च जीवति ॥ [१]

(१२६) अन्ये सप्तदश भेदाः, एकस्यैव पदस्य परिवृत्ति-
सहत्यासहत्वयोरसंभवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य संभव इति
भावः । अत्रेदं बोध्यं, यत्र एकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यञ्जा-
र्योपस्थितावानुगुण्य अन्येषान्तु सहकारितामात्रं, तत्रैव पद-
निष्ठत्वं, नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्वमिति ।

(१२७) ननु पदस्य व्यञ्जार्थद्योतकत्वे पदार्थस्यैव चारु-
तया पदस्यैव वरं ध्वनित्वमास्तां नतु काव्यस्य, काव्यात्मकयो-
र्वाक्यतदर्थयोः चारुत्वाधायकत्वचारुत्वयोरभावात्, अत आह
एकेति । भारती काव्यार्थस्वरूपव्यक्तव्यात्मिका वाणी ।
तेनायं फलितोऽर्थः, यदन्तर्गतेन पदेनद्योत्योऽतिशयितोऽर्थः
चारुतया व्यज्यते तस्यैव ध्वनित्वमिति ।

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्रयसत्वनियन्त्रणत्वस्तेषा-
मत्रादिसंक्रमितवाच्याः(१२८) ।

सुखव्यवहारा दीप्तान्ति दारुणा

अहवि तहवि धीराणम् ।

हिमवत्प्रवक्ष्यवज्रमघा

ण ऊ ववसाया विमुञ्चन्ति(१२९) ॥[२]

अत्र विमुञ्चन्तीति

सावर्ण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदममृदधना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाशयन्ते ।

(१२८) नियन्त्रणत्वं कर्मप्रत्ययेण निःशेषम् शासणीय-
त्वम्, अनुकम्प्यस्यापकारे द्वेषोऽनुकम्पा, सदैवोपकार्योऽयमिति
ज्ञानमु स्तेष इति महेश्वरः । अत्र हि मित्रादि प्रत्येकमेव
पदं लक्ष्यं सत् नायकस्य उचितव्यवहारित्वादिकं प्रकाशय-
तीति यथोक्तोदाहरणत्वम् । त्वामस्मीत्यादौ तु व्यङ्ग्यार्थोप-
स्थितिः सर्व्वरेव पदैरिति तत्र वाक्यप्रकाशत्वम् ।

(१२९) सुखव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि, तथापि
धीराणाम् । हृदयवयस्सुखज्जमताः न खलु व्यवसाया विमु-
ञ्चन्तीतिसं । अत्र विमोहेन विरामो लक्ष्यते, तेन च रूढ-
कार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम् ।

यथा वा

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमस्मिन्नाः बालाः किमारभ्यते ?

मामं धत्स्व ! हृतिं बधान । ऋणुतां दूरे कुरु ! मेयसि ।

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,

नीचैः शंस ! हृदि स्थितोहि ननु मे प्राणेश्वरः शोष्यति ॥[३]

अत्र भीताननेति, एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्तता गम्यते । भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्त्य-
मिति न तदुदाह्रियते ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिधः ।

भ्रटिति स्फुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभाति दृपभीमः ॥[४]

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिहृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्थुन्दं विदधाति सदागमः ? ॥[५]

काचित्सङ्केतदायिनमेवं सुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानमुपासितं, मलयजेनाङ्गं समालेपितम्

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रब्धमन्दा गतिः ॥[६]

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम् ॥

अत्र वस्तुना हतपरपुरुषपरिचया स्नाताऽसीति वस्तु
अधुनापदद्वोत्थं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविशीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्वरदघ्नीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया(१३०) मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥[७]

अत्र जगत्सहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुलतफलानि वि-
योगदुःखचिन्तनाद्वाद्भ्यामनुभूतानीत्युक्तम्, एवञ्च अशेष-
व्यपदद्योले अतिशयोक्ती(१३१) ॥

चणदाऽसावचणदा, वनमवनं, व्यसनमव्यसनम् ।

वत वीर ! तव द्विषतां पराक्षुखे त्वयि पराक्षुखं सर्वम् ॥[८]

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन (१३२)
विधिरपि त्वामनुवर्त्तत इति सर्वपद्योत्यं वस्तु ।

तुह बल्लभस्य गोसन्नि आसि

अहरो मिलाणकमलदलो ।

इय एववड्ढा सोऊण

कुणइ वचणं महीससुहम्(१३३) ॥[९]

(१३०) निरुच्छासतया निरुद्धप्राणवायुतया 'नास्य
प्राणाः समुत्क्रमन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते' इतिश्रुतेर्मौचिकाले
निरुच्छासत्वम् ।

(१३१) दुष्कृतसुलतफलजनकत्वेन दुष्कृतसुलततादात्म्येना-
ध्यवसिते वियोगचिन्तने प्रतीयेते इति अतिशयोक्ती व्यस्येते ।

(१३२) शब्दशक्तिमूलस्य चणदा अचणदेत्यादिविरोधस्य
अङ्गेन उपपादकेन पराक्षुखे त्वयीत्याद्यर्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः ।

(१३३) तव बल्लभस्य प्रातरासीदधरो स्नानकमलदलम् ।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसमुखम् इति स० ।

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य सुकुम्भः परिचुम्बनं तथा कृतं,
येन ज्ञानत्वमिति मिलानादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु
स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राइसु चन्द्रधवलासु कलिप्रभाप्फालिऊण जो चावं ।
एककृतं विष्णु कुण्ड मुचणरज्जं विजृम्भन्तो(१३४) ॥ [१०]

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तीर्थो न क-
चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्विषयमोपपन्नैरेव तैर्नि-
शाऽतिवाच्यते इति भुचणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाशते ।

निशितशरधियार्पयत्यङ्गो
हृदि सुहृदः स्वयं वयस्वराले ।
दिशि निपतति यत्र सा च, तत्र
व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्ववस्थाः ॥ [११]

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभव-
न्तीति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

गोसम्भिषब्दो प्रभाते देशीति नागोजीमठ्यादयः, महेश्वरस्तु
गोसम्भीतिपदं गोशे इत्यनुद्य मौः शेते अस्मिन्नितियोगेन
प्रभातपरं वर्षायां चकार, प्राकृते लिङ्गानियमात् दक्षो
इत्यस्य पुंस्त्वमित्यप्यवदत् ।

(१३४) रात्रिषु चन्द्रधवलासु कलितमास्फाल्य यश्चापम् ।
एकच्छत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाण इति स० ।

वारिष्कन्तोवि सणो

सन्दावकश्चत्विण्ण हिम्भण्ण ।

त्यण्णहरवचस्सण्ण

विसुद्धजाद ण चसद से हारो(१३५) ॥ [१२]

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं
कम्पमान एवास्ते इति णचसदपदद्वोक्तं वस्तु ।

सो मुग्धसामलाङ्गो धम्मिज्जो

कलिलललिलिअणिअदेवो ।

तीए खंधाच्च बलं गहिअ

सरोसुरअसङ्गरे जअइ(१३६) ॥ [१३]

अत्र रूपकेण मुज्जसुज्जराकर्षणेन तथा केशपाशः
स्कन्धयोः प्राप्तः, यथा रतिविरतावधनिवृत्ताभिलाषः का-
सुकोऽभूदिति खंधपदद्वोक्त्वा विभावना(१३७) । एषु कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिघ्नप्रशरीरः ।

(१३५) वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदर्शितेन हृदयेन ।
सानभरवयस्यत्वेन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारइति स० ।

(१३६) स मुग्धश्चामलाङ्गो धम्मिज्जः कलिलललिलितनिज-
देवः । तस्या स्कन्दाङ्गं गृहीत्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जय-
तीति स० ।

(१३७) विभावनेति प्रकाश्र्यते इति शेषः, अत्रैव रूपके-
णेत्यस्यान्वयः । अयंभावः, रत्यनिघ्नतिरूपाभिलाषहेत्वभावे-

णवपुष्पिमामिश्रङ्गस्य

सुहृन् ! कोत्तंसि ?- भणसु सच्चं ।

का सोहृन्गसमग्गा

पञ्चोसरअणिव तुह अज्ज ?(१३८) ॥ [१४]

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति
णवेत्यादिपञ्चोसेत्यादिपदद्योत्यं(१३८) वस्तु व्यज्यते ।

सखि ! णवणिज्जवणसमरम्भि

अङ्गपालीसखीए निविडाए ।

हारो णिवारिणो विअ

उच्छेरन्तो तदा कथं रमिअं(१४०) ॥ [१५]

ऽपि अभिलाषोदयात् विभावना, रतिनिष्पत्तिश्च खंधपदेनैव
द्योतिता, आकर्षणेन हि धम्मिल्लस्य स्कन्धप्राप्तेः प्रायशो
रतिनिष्पत्तिं विनाऽसम्भवादिति ।

(१३८) नवपूर्णिमामृगाङ्गस्य सुभग ! कस्त्वमसि ?- भण
सत्यम् । का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्येति स० ।

(१३९) अत्रायं विभागः, णवेत्यनेन प्रथममनुरक्तस्त्व-
मिति, पञ्चोसेत्यनेन तु न तत इति व्यज्यते ।

(१४०) सखि नवनिधुवनसमरे अङ्गपालीसख्या निविड-
या । हारो निवारित एव उच्छ्रियमाणस्ततः कथं रमितमिति
स० । निधुवनं सुरतं, अङ्गपाली आलिङ्गनम् । उच्छ्रिय-
माणः द्वयोस्तृतीयतयाऽधिको भवन्निति नागोजीभट्टादयः ।

अत्र वस्तुना हारच्छेदादनन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्,
तत्कथय कीदृशिति व्यतिरेकः कथंपदगम्यः(१४१) ।

प्रविशन्ती वरवारं

विवलिखदभ्रया विस्फोटय ध्वं ।

स्वन्धे घेतूय ध्वं

हाहा गड्गोति रुचसि सखि ! किमिति ? (१४२) ॥

अत्र हेत्वलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र
गन्तुं इच्छसि, तदा अपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किञ्चित्-
पदद्योत्यम्(१४३) । यथावा

विहसंस्वसं तुमं सखि !

दिङ्गुण कुचेण तरलतरदिङ्गि ।

वारपफंसमिसेण

अप्यागुरुचोति पाद्विष विभिन्नो(१४४) ॥ [१६]

(१४१) कथंपदेन जिज्ञासाऽवगम्यते, जिज्ञासा च प्रसि-
द्धस्य नोदेतीति तद्विलक्षणैवेयं इतिर्जातेति जिज्ञासया
व्यक्त इति भावः ।

(१४२) प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलिखतवदना विलोक्य
पुनः पश्यामस्मि । स्वन्धे गृहीत्वा घटं हाहा गड्गोति रीद्विषि
सखि ! किमिति इति स० ।

(१४३) व्यक्त्यते इति शेषः, अत्रैव हेत्वलङ्कारेणैव स्थान्तरयः ।

(१४४) विहसंस्वसं त्वं सखि ! दृष्ट्वा कुचेन तरलतरदि-
ङ्गि । द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्न
इति स० । कुचेन घटेन ।

अत्र नदीकूले लतागहने लतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे
यथादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धि-
पूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्,
तत्किमिति नाश्वसिधि ? तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते
श्वश्रूनि कटे सर्वं समर्पयिष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या
वस्तु (१४५)।

जोह्लाद् मङ्गरसेण च

विदस्यतां रुक्म उत्सुग्रमणा सा ।

बुद्ध्यावि णवोदेव

परवद्ध अहह हरत्तु त्वं हि अग्रं (१४६) ॥ [१७]

अत्र काव्यलिङ्गेन (१४७) दृष्ट्वां परवधूं त्वमस्मानुन्मिताऽभि-
लषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याच्चेपः परवधूपद-
प्रकाशः । अपु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।
वाक्यप्रकाशे तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशक्तुर्भवस्तु
पदप्रकाशो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

(१४५) वारप्फंसमिसेनेति पदद्योत्यमिति प्रदीपप्रभा ।
सखीति पदद्योत्यमिति भाण्डेश्वरमतम् ।

(१४६) ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्यौत्सुक-
मनाः सा । दृष्ट्वाऽपि नवोदेव परवधूरहह हरति तव हृद-
यमिति स० ।

(१४७) परवधूत्वेनैव ते चित्तहरणमिति हेत्वलङ्कारेण
आच्चेपालङ्कारो व्यज्यते इत्यर्थः ।

प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४१ ॥

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ

अलं स्थित्वा श्लेशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।

कङ्कालवङ्कुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ।

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेषः, प्राणिनां गतिमोदशी ॥

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं (१४८)

वचनम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मृदाः ! गृध्रं कुरुत साम्प्रतम् ।

वङ्कुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं मृदास्तत्रजन्मविशङ्किताः ॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठञ्च
(१४८) वचनमिति प्रवन्धएव प्रथते । अन्ये त्वेकादशभेदा
ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयन्तु लक्षणतोऽनुसर्त्तव्याः ।
अपिशब्दात्पदवाक्ययोः ।

(१४८) पुरुषस्य मृतसम्बन्धिजनस्य, विसर्जनं श्लेशान-
तोऽपसारणम्, गृध्रं प्रतिनिवर्त्तनमिति फलितोऽर्थः ।

(१४९) जनस्य मृतात्मीयजनस्य, व्यावर्त्तनं श्लेशानपरि-
त्यागात् निवर्त्तनं, तन्निष्ठं तत्तात्पर्यकम् ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः(१५०) ।

तत्र प्रकृत्या यथा ।

रद्विकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुहणअणजुअलसु ।

रुहसु तद्वअणअणं पव्वद्वपरिचुंविचं जअद्व(१५१) ॥

अत्र जयतीति नतु शोभत इत्यादि(१५२), समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापाररूपेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टं ।

(१५०) पदानां तिङ्सुबन्तरूपाणां एकदेशेषु प्रकृति-प्रत्ययोपसर्गरूपांश्चतयेषु, रचनासु दीर्घसमासादिरूपविन्यास-विशेषेषु, वर्णेषु अक्षरविशेषेषुच, रसादयः असंलक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्याः सम्भवन्तीत्यर्थः ।

(१५१) रतिकेलिहृतनिवसनाकरकिसलयरुहणयनयुग-लस्य । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयतीति स० । प्राकृते समासेन निवसनेत्यस्य ह्रस्वः ।

(१५२) उक्तमिति शेषः, समाने करकृतनयनपिधानतुल्ये, स्थगनव्यापारे तृतीयनयनपिधानक्रियायां, लोकोत्तरेण अलौ-किकेन शुम्भनात्मकेन, अस्य तृतीयनयनस्य । अयम्भावः, जयत्यर्थेन उत्कर्षोऽवगम्यते तृतीयनयनस्य उत्कर्षश्च उत्कृष्ट-पिधानवस्तुतया, पिधानस्योत्कर्षश्च शुम्भनरूपा लौकिककरणक-तया, शुम्भनेन पिधानन्तु रसोत्कर्षादेव भवतीति जिघातुरेव रसोत्कर्षप्रतीतेः प्रयोजक इति, शोभते इत्युक्तौ तु उत्कर्षकार-णचिन्तामुद्ध्येन वाच्यार्थ एव विभ्रान्तिः, इह तु सहृदय-हृदयमेव प्रमाणम् ।

यथा वा

मेयान्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया,
 दिनाख्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
 तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटसन्नीवीनिबन्धं हृतो
 धावित्वैव हतप्रणामकमहोपेक्ष्यो विचित्रा गतिः ॥
 अत्र पदान्तीति नतु द्वाराणीति(१५३) ।

तिङ्सुपोर्यथा

पथि पथि शुकचक्षुषाकराभाऽङ्कुराणां,
 दिशि दिशि पवमानोवीरुधां लासकक्ष ।
 नरि नरि किरति द्राक्सावकान्पुष्पधन्वा,
 पुरि पुरि विनिवृत्ता नाभिनीमानचर्चा ॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं, निवृत्तेति निवर्त्त-
 नस्य सिद्धत्वं तिङ्ग सुपा च, तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं
 द्योत्यते ।

यथा वा

लिखन्वाशो भूमिं वह्निरवगतः प्राणदयितः,
 निराहाराः सख्यः सततरुदितोष्कूनमयनाः ।
 परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुकैः
 तत्रावस्था चेयं, विरूज कठिने ! मानमधुना ॥

(१५३) उक्तानीति शेषः, एवमग्रेऽपि, द्वारादिपदमपङ्गाय
 पदपदप्रक्षेपात् द्वारपर्यन्तगमनासहिष्णुतया उत्कण्ठाति-
 शयोव्यव्यते । अत्र नामप्रकृतिगम्यत्वम् ।

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति ; तथा आस्तइति न तु आसीदिति, अपितु प्रसादपर्यन्तमास्तइति ; भूमिमिति नतु भूमाविति ; नहि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विमक्तीनां व्यङ्ग्यम् (१५४) ।

ग्रामरुद्धमिह ग्रामे वसामि णअरद्धिइं ण जाणामि ।

णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि (१५५) ॥

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः (१५६) ।

(१५४) अयम्भावः, लिखन्नितिशब्दा लिखनक्रियाया अप्राधान्यावगमात् अतात्पर्यविषयत्वेन अबुद्धिपूर्वकत्वम् ध्वनितम्, आस्ते इति प्रारब्धापरिसमाप्तिपर्यन्ताभावकवर्त्तमानतिङ्गावस्थानस्य प्रसादपर्यन्ततालाभः, एवं भूमिमिति द्वितीयाविभक्त्याऽधिकरणस्य कर्मात्वप्रतीतेः लेखनीयमपरं कर्मान्तरं नास्तीति प्रतीयते, एतेनापि च मोहातिशयो व्यज्यते इति । अत्र तिङ्सुपोः प्रस्तावे लिखन्नितिशब्दप्रत्ययवैशिष्ट्यप्रदर्शनं प्रासङ्गिकमिति न दोषः ।

(१५५) ग्रामरुद्धास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामीति स० । कलहे का त्वमस्यसुदग्रे इत्यधिचिपन्तीं नागरिकां प्रति ग्रामीणाया इयमुक्तिः ।

(१५६) नागरिकानित्यपहाय नागरिकाणाम्यतीति उक्तम् ; तेन च सम्बन्धषष्ठ्या तच्छब्दत्वेन पतिषु चातुर्थ्यातिशयो द्योत्यते, तेन च तस्मादपि स्वस्थातिचातुर्थ्यं व्यङ्ग्यम् । अत्र 'नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी, ता अनादृत्य' इत्यर्थं वर्णयन्ति बहवः ।

रमणीयः चतुर्विधकुमार चासीदिति काशस्य, एषा हि
मन्मथेष्टरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः
(१५७) ।

वचनस्य यथा

ताणं गुणग्रहणाणं ताणं उच्छंठाणं तस्य पेय्यस्य ।

ताणं भणित्ताणं सुन्दर ! एरिसिचं चाधमवसाणं (१५८) ॥

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वम्, प्रेम्णैकत्वं द्योतते (१५८) ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा

रेरे चञ्चललोचनाक्षितरुचे ! चेतः ! प्रमुच्य स्थिर-

प्रेमाणं महिमानमेणनयनामासोक्य किं वृत्यसि ? ।

किं मन्ये विहरिष्यसे ? वत वतां मुद्यान्तराश्रानिमाम्,
एषा कवततटे कृता खलु शिला संसारवारां निधौ (१६०) ॥

(१५७) चासीदित्यतीतकाशबोधकशब्दा, मत्क्रोधकवर्णित-
स्यास्य रमणीयत्वमतीतं न तु वर्तमानं मविष्यद्भवेति व्यज्यते,
तेन चणादेनं संहरामीतिप्रतीत्या क्रोधातिशयो व्यङ्ग्यः ।

(१५८) तेषां गुणग्रहणानां तासांमुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।
तासां भणितानां सुन्दर ! ईदृशं चाधमवसानमिति स० ।

(१५९) बहुत्वं बहुविधत्वम् एकत्वम् एकविधत्वम् । तथाच
गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां बहुविधत्वेऽपि कार्यं प्रेमैकमा-
तीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवच-
नाभ्यां व्यज्यते इति प्रदीयः ।

(१६०) स्थिरम् प्रेम यत्र, तादृशम् महिमानम् विषयानास-

अत्र प्रज्ञासः (१६१) ।

पूर्वनिपातस्य यथा

येषां दोर्बलमेव, दुर्बलतया ते सम्मताः; तैरपि
प्रायः केवलमीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ? ।

ये क्षमाश्रक ! पुनः पराक्रमनवस्वीकारकान्तक्रमाः,
ते स्युर्नैव भवाद्दृशास्त्रिजगति दिवाः पवित्राः परम् ॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते (१६२) ।

विभक्तिविशेषस्य यथा

प्रधनाध्वनि धीरधसुध्वनिभूति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।

दिवसेन तु नरप ! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति (१६३) ।

त्यादिजनितमुत्कर्षं, अन्तराशां अन्तर्विद्यमानाभाशां, एषा
स्त्री, आशा वा ।

(१६१) अयं भावः, 'त्वं मन्ये विहरिष्ये' इत्यस्य अहं विहरिष्ये
इति किं त्वं मन्यसे ? इत्यर्थः, अत्र 'प्रज्ञासे च मन्योपपदे मन्यते-
रुत्तम एकवचन' इति (१।४।१०६) सूत्रेण वृद्धदृष्टदोयोर्गे लुप्त-
ममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं, तेन च प्रज्ञासोऽभिव्यक्त इति ।

(१६२) पराक्रमनवेत्यत्र अल्पाक्षोऽपि नवपदात् पराक्रम-
पदस्य 'अभ्यर्चितश्च' इति (१।२।३४) सूत्रवार्तिकेण पूर्वनि-
पातः पराक्रमस्य प्राधान्यरूपमभ्यर्चितत्वं द्योतयति ।

(१६३) 'अपवर्गे तृतीया' (२।३।६ सू०) इति सूत्रेण
फलप्राप्तौ द्योत्यायामेव तृतीयाविधानात् । अत्र दिवस
मिति द्वितीयाविभक्तिरपि रिपूणां फलप्राप्तिं सूचयति ।

भूयोभूयः सविषनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
 हृद्वा हृद्वा भवनवसभीतुङ्गवातायनस्था ।
 साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मासती माधवं यत्
 गाढोत्कण्ठासलितलुलितैरङ्गकैसाभ्यतीति (१६४) ।

अथ अनुकम्पादृष्टेः करूपतद्धितस्य (१६५) ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मान्यस्मिन्ननुभवपक्षं यो न गतवान् ।
 विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
 विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापश्च कुरुते ॥

अथ प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतस्य गवांभिसुखं मनस्वया,
 किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
 तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्
 न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥

(१६४) इतीति, इति यत् तत् लवङ्गिकया कथितमिति
 पूर्णकेणाम्बयः । भवनवसभी भवनोपरिनिर्ज्जनमण्डपः,
 सौधचूडा वा इति बहवः, गृहाच्छादनवक्रदारुइति तु
 नागोजीमृताः । लुलितं स्थिन्नं कम्पितं वा ।

(१६५) अनुकम्पादृष्टेः अनुकम्पाद्योतस्य, अङ्गकैरित्यत्र
 'अनुकम्पायां' (पु।३।७३) इति सूत्रेण विहितात् कप्रत्ययाद-
 नुकम्पातिशयोक्त्यन्यते ।

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य (१६६) ।
 रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्माद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरं (१६७) देवो न जानाति तम् ।
 वन्दीवैष यशांसि गायति भरद्वाजस्यैकवाणाहति-
 श्रेणीभूतविशासतासुविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥

अत्रासावितिभुवनेष्वितिगुणैरिति सर्वनाम-
 प्रातिपदिकवचनानां (१६८) ; न त्वदिति न भदिति अपि तु
 अस्मादिति (१६९) अस्य सर्वाच्चेपिणः ; आम्हविपर्ययादित्य-
 न्यथासम्पत्तिमुखेन (१७०), नत्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

(१६६) चकारेण भगोर्गर्वाभिसुखीकरणारिहृन्ननयोः
 प्राकरणिकयोरेककालत्वलक्षणैकधर्म्मसम्बन्धात् तुल्ययोगितेति
 प्राचीनमतेनेदम् । चेतिनिपातरूपप्रातिपादिकमात्रस्यैव व्य-
 ष्णकत्वं, न तु प्रत्ययसङ्गतस्य तस्येति पदैकदेशतेति निद-
 र्शनलङ्घनदर्शनम् । प्रदीपकारादयस्तु तुल्ययोगितापदं
 समुच्चयपरमिति, चकारस्य पदैकदेशत्वाभावेऽपि केवलस्य
 तस्याप्रयोगात् पदैकदेशत्वोपचार इति च व्याचक्रुः ।

(१६७) यदिपरंशब्दोऽवधारणार्थे निपातः ।

(१६८) व्यष्णकत्वमिति शेषः, एवं सर्वत्र । भुवनेषु न तु
 देशेषु भुवने वा ; गुणैः न तु दोषैः गुणेन वेति उभयत्रैव
 प्रातिपादिकवचनयोर्व्यष्णकत्वम् ।

(१६९) उक्तमिति शेषः । 'अस्य' वङ्गवचनान्तास्माच्छब्द-
 घटितसमासांशस्य अकृतमदाद्यादेशस्यास्मादित्यस्य, सर्वाच्चेपिणः
 समस्तारब्धः कुलोपस्थापकस्य ।

(१७०) अस्य च 'अभिधानस्य' इत्यग्निमेषान्वयः, अ-

तरुण्यमणि कलयति कलामसुमदनधनुर्भुवोः पठत्यथे ।

अधिवसति सकललललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य ; तरुणत्वइति-धनुषःसमीपइति-मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यच्चमत्कार-कारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति (१७१) । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणं उदाहरि-
ष्यते ।

अपिशब्दात् (१७२) 'प्रबन्धेषु नाटकादिषु । एवं रसा-
दीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां (१७३) सह षड्भेदाः ।

व्यथासम्पत्तिः दुर्भाग्यरूपेण परिणमनम्, अभावसुखेन अ-
भाग्यादितिरीत्या ; तथाच अस्माकं भाग्यं नास्तीति न, परन्तु
येनैव भवद्वात्त्वाद्यनुबन्धिना भाग्येन आजन्मसुखिनो वयं,
तदेव अधुना दुःखफलदमस्माकमिति ध्वनितम् ।

(१७१) इमनिजा तद्धितेन सुकुमाराचरेण तादृशमेव नवं
वयः प्रतीयते, 'तरुणत्वे' इत्युक्तौ तु त्वप्रत्ययस्य प्रौढाच्चरतया
वयसोऽपि प्रौढत्वं प्रतीयेत । अनुमदनधनुरिति पूर्वपदार्थ-
प्रधानाव्ययीभावेन उत्तरपदार्थभूतधनुषोऽप्राधान्यं प्रकाश-
यता तन्निरपेक्षवशीकरणसमार्थं भ्रूलताग्रस्य प्रत्याव्यते ;
तथा मौलिमिति कर्मप्रत्ययेन कर्मभूतसकललललनामौलि-
व्याप्तिसूचनद्वारा सौन्दर्यातिशयो व्यन्यतेइति ।

(१७२) 'वर्णेष्वपि'-इत्यपिशब्दात् ।

(१७३) पदवाक्यप्रकाशाभ्यामित्यर्थः । पद-वाक्य-पदैकदेश

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

व्याख्याताः (१७४) ।

तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ ४२ ॥

सङ्क्षरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, यावन्तेषां स्व-
प्रभेदैरेकपञ्चाशता (संशयास्पदत्वेनानुशात्त्यानुशाक्ततयैक-
व्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति) विविधेन सङ्क्षरेण, परस्परनिरपेक्षरू-
पवैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणने (१७५)

रचना-वर्ण-प्रबन्ध-प्रकाशतया षट्भेदोरसादिरित्यर्थः ।

(१७४) व्याख्याताः व्याख्यातप्रायाः, तथाहि अवि-
क्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया द्वौ
भेदौ, तौ च पदवाक्ययोरिति चत्वारः ; विवक्षितान्यापर-
वाच्येषु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य उक्तरीत्या षट् ; संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यस्य तु एकचत्वारिंशत् भेदाः, (शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ
भेदौ, तौच पदवाक्ययोरिति चत्वारः ; अर्थशक्त्युद्भवस्य
द्वादश भेदाः प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धगतादिति षट्त्रिंशत् ;
उभयशक्त्युद्भवस्त्वेक इति एकचत्वारिंशत्) इति मिलित्वा
शुद्धस्य ध्वनेरेकपञ्चाशत् भेदाः ।

(१७५) तेषां एकपञ्चाशतो भेदानां, स्वप्रभेदैरेकपञ्चा-
शता चतुर्भिर्गुणने इत्यन्वयः । साक्षात् परस्परया वा यथा-
कथञ्चित् परस्परसापेक्षः संयोजः संकरः, तद्विन्मः स संख-
ट्टिः । संकरस्थले हि क्वचित् साधकबाधकमानाभावादेक-
तरानवधारणेन अयं अयं वा इति भवति संशयः, क्वचिच्च
स्वत एवोपादेयतया प्रधानयोरपि एकस्य कथञ्चिदपरासु-

वेदखाविधिवियञ्चन्द्राः [१०४०४] १(७६)

शुद्धभेदैः सह

गुण्यमात्रेण अङ्गाङ्गिभावापरनामकानुप्रास्यानुप्रासकभावः,
कचिन्तु एकव्यञ्जकव्यञ्जतया एकाग्रयानुप्रवेशइति संकरस्य
त्रैविध्यम् । इदमवधेयं, प्रधानव्यञ्जयोः संसृष्टिसंकराभ्यामेव
ध्वनेस्तथात्वाभावेऽपि तथात्वव्यपदेशइति एतत्सर्वं उदा-
हरणेन स्फुटीभविष्यति ।

(१७६) ‘अङ्गस्य वामतो गतिः’ इतिनियमेन चतुरस्तरच-
तुःशताधिकावुतपरिमिताः(१०४०४) भेदाः सम्पद्यन्तेइत्यर्थः,
तथाहि एकपञ्चाशतो भेदानां एकपञ्चाशता गुणने एकाधि-
कषट्शतोत्तरसहस्रद्वयं (२६०१) भवति, योजनञ्च संसृष्ट्या-
दिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने त्रयोक्तसंख्या
(१०४०४) सम्पद्यते । एकस्मिन्नपि श्लोके एकविधध्वनिद्वयस-
म्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवि । अत्र “अत्रावाचीनाः,
[गणनेयममुक्ता, अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदहासात्,
तथाहि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन
योजने यो भेदः सएव अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसं-
क्रमितवाच्येन योजनायाम्, एवमन्यत्रापि, तस्मात् ‘एको-
राशिर्द्विधा स्यात् एकमेकाधिकं कुरु । समार्द्धेनासमोऽगुण्यः,
एतत्संकलितं लघु’ इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्थेन षड्विंशत्या
एकपञ्चाशतं गुणयेत्, तथाच रसपञ्चाग्निमेदिन्यइति त्रयो-
दशशतानि षड्विंशत्यधिकानि (१३२६) जायन्ते, योगश्चतुः-
प्रकारइति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु वेदान्दद्वनेष्ववइति पञ्च-
सहस्राणि चतुरधिकं शतद्वयं (५२०४) संकीर्णभेदाः इत्येव

शरेषु युगलेन्दवः (१०४५५) ॥ ४३ ॥

तत्र दिक्कावमुदाह्रियते

क्षणपाङ्गुणिष्ठा देवर! जायाए सुहृन् । किं पि दे भणिष्ठा ।

रुच्यद् पङ्गोहरवलहीवरन्नि अणुणिज्जाउ वराई (१७७) ॥

ज्यायः इति वदन्ति । अत्र ब्रूमः, अनुभवसिद्धौ तावत् पुण्ड्रकेक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यत्वातिशयानतिशयौ, तथा चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यत्वातिशयस्तत्वात्यन्ततिरस्कृत-वाच्येन तद्योजना, यत्र तु तद्वैपरीत्यं, तत्वात्यन्ततिरस्कृत-वाच्यस्येतरेण योजनमिति व्यपदेशः, एवमन्यत्राप्युक्तम्, एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्नोभयो-स्तुल्यमेव चारुत्वं, तस्य भेदान्तरत्वं स्यादिति, मैवं, अप-र्कषाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात्, तत्नोभयभेदसङ्करस्वी-कारात् । एतादृशे चास्थाने पदालम्बनमेव सङ्गत् पौरुष-मिति सङ्गद्वयभावमास्यायालोचनीयमिति” इति प्रदीप-प्रभया सुतरामेव दर्पणमालिन्यमजनि । अत्र “पदैकदेश-पदवाक्यमहावाक्यानामेकव्यङ्ग्यस्थान्यतरेणाव्यञ्जनात् कथं तेषामेकव्यञ्जकानुप्रवेशः ? इत्येतावताऽपि बलुतरुतासः” इति-महेश्वराक्षेपस्येदं समाधानम्,—‘एकव्यञ्जकानुप्रवेशः’ इत्यत्र व्यञ्जकत्वं व्यञ्जने यथाकथञ्चिदानुगुण्यमित्यवश्यमङ्गीकार्यम्, अतएव रामोऽस्मीत्यादौ लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकतायां सहकारि-ताभावेणैव रामपदं व्यञ्जकमिति वक्ष्यति, एवञ्च वाक्य-व्यञ्जोऽपि तदेकदेशपदादेः सहकारितारूपेण व्यञ्जकतया, यत्र वाक्यतदेकदेशपदयोर्द्वयोरेव व्यङ्ग्यद्वयमस्ति, तत्रैव तत्-पदरूपैकव्यञ्जकानुप्रवेशः सम्भवति, इत्यलम् । ।

(१७७) क्षणप्राणुणिका देवर! जायया सुभग !

अत्रामुनयः किमुपभोगसद्योऽर्चान्तरे सङ्गमितः, किमनु-
रणनन्यायेनोपभोगे एव व्यङ्गेन व्यञ्जकः इति सन्देहः (१७८) ।

स्निग्धश्चामलकानिललिप्तवियतो वेङ्गदलाका घनाः,
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं सहे, (क्रिया)
वैदेही तु कथं भविष्यति, इहा हा देवि ! धीरा भव ॥

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
योः संसृष्टिः (१७९) । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्चान्तरसङ्ग-
मितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन (१८०) रामपदलक्षणै-

किमपि ते भणिता । रोदिति मृदुपश्चात्भागवलभोमृहेऽनु-
नीयतां वराकीति सं० । चणो उत्सवे, प्राप्नुषिका निमन्त्रणेन
समागता । पङ्कोजरब्दो मृदुपश्चात्भागे देशीति बहवः ।

(१७८) तथाचान्न व्यङ्ग्यसन्देहेनैतन्मूलक एवाविवक्षित-
वाच्यध्वनिविवक्षितान्यपरवाच्यध्वन्योरपिः सन्देहसङ्करः ।

(१७९) द्रवद्रव्यसंयोगविशेषस्य लेपनस्य अमूर्ते वियति
कान्त्याऽसम्भवात्, अचेतने तु मेघे चित्तवृत्तिविशेषस्य सौहृ-
दस्यासम्भवाच्च लेपनं व्यापने, सौहृदस्य केकाद्यनुबन्धित्वे
ऽत्यन्ततिरस्कृतम्, अत्र च लक्ष्यार्थयोरातिशये व्यङ्गेन, तयोश्च
परस्परं निरपेक्षतयाऽवस्थानात् संसृष्टिः, तन्मूलकैव ध्वन्यो-
रपि संसृष्टिः ।

(१८०) ताभ्यां अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिभ्यां सह अर्चा-
न्तरसङ्गमितवाच्यध्वनेरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्कर इत्य-
न्वयः, तथाहि रामपदस्य सकलदुःखपात्रतया प्रसिद्धरूपो-
ऽर्थो लक्ष्यः, तेन च रामस्य स्वावधीरणं व्यङ्ग्यं तदानीं तस्य

काव्यश्लोकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः (१८१)

सङ्करः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ॥

इतिकाव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥

स्वावधीरणं तु लिप्तपदसुहृत्पदव्यङ्ग्ययोः मेघस्याकाशव्याप-
नकेकाद्यनुबन्दितातिशययोरुद्दीपकयोः प्रयोज्यमेवेति, तयोर-
नुग्राहकत्वं, स्वावधीरणस्य तु अनुग्राह्यत्वमिति व्यङ्ग्याभ्यां
व्यङ्ग्यस्य उक्तरूपसङ्करमूलक एव ध्वनिभ्यां ध्वनेस्तद्व्यपदेशः ।

(१८१) उक्तरूपेण स्वावधीरणमिव विप्रलम्भस्यापि कथ-
ञ्चित् रामपदव्यङ्ग्यत्वात्, वाक्यव्यङ्ग्यस्य विप्रलम्भस्य तदेकदेश-
रामपदव्यङ्ग्यत्वानपायाद्वा व्यङ्ग्ययोः स्वावधीरणविप्रलम्भरस-
योः रामपदरूपैकव्यङ्ग्यकानुप्रवेशरूपः संकरोऽस्तीति तन्मूल-
को ध्वन्योरपि तथाव्यपदेशः ।

॥ पञ्चम उद्घासः ॥

एवं ध्वनौ निष्पत्तेरुष्णीभूतव्यङ्ग्यप्रमेदानाच्च
अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धाङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाचिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥
व्यङ्ग्यमेवं (१) गुष्णीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलप्रवत् गूढं चमत्करोति, अगूढन्तु स्फुट-
तया वाच्यायमानमिति गुष्णीभूतमेव ।

अगूढं यथा

यस्यासुष्ठुत्कृततिरस्कृतिरेव तप्त-

सूचिव्यव्यतिकरेण युनक्ति कर्णे ।

काक्षीगुणग्रथनमाचनमेव सोऽस्मि

जीवन्तं संप्रति भवामि किमावहामि ! (२) ॥

अतः जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य (३) ।

(१) एवं एतेन कारणेन ।

(२) इङ्गुलारूपेणावस्थितस्याङ्गुनस्याक्षेपोक्तिरियम् । यथा कृता-
तिरस्कृतिः पराभवो बल्यः । अरन्ध्रानतस्त रियोः तप्तसौहृदसाकृता
वर्त्तनेधो देशाचारसिद्धाः प्रसुदाहरणचन्द्रिकादयः उच्ये ।

(३) व्यङ्ग्यं अगूढमित्यन्वयः, एवं परत्वं । अतः जीवनं अभिमत-
कार्याक्षमत्वेनाप्रयुक्तजीवनं लक्षयति, तेन च सरणमेव श्रेयः इति व्यङ्ग्यं
मयङ्गदयैरपि गम्यमिति ।

उन्निद्रकोकनदरेषु मिश्रिताङ्गाः
गायन्ति मधु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।
एतच्चकास्ति च, रवेर्नवमन्वुजीव-
पुष्पकदाममुदयाचलचुम्बि विस्वम् ॥

अत्र चम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य (४) ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः, शक्त्या भवहेवरे
गाढं वक्षसि तादृते चतुमता द्रोणाद्रिरत्नाहतः ।
दिव्यैरिन्द्रजित्वा लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः,
केनाप्यत्र जगाच्च । राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥ [१]
अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलाचुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र'
इति युक्त पाठः (५) ।

'अपरस्य' रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थोभूतस्य) अङ्गं
रसादि चनुरणनरूपं वा (६)

(४) अत्र चम्बतिर्बन्धनसंयोगरूपे मुख्यार्थे सबाधः सन् संयोगत्वरूपेण उदवाचकस्यैव विस्वसंयोगं जगद्वन् प्रभातं वाच्यवत् प्रकाशयति । संयोगत्वसामान्यरूपेणापि वक्त्रसंयोगरूपमुख्यार्थस्यान्ववाप्तवेशात् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

(५) अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेन निर्दिष्टेन, चतुर्थवाक्ये नायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते, स च 'केनापि' इत्युपादानेन वाच्यावमानतवाटगूढः कृतः, तस्याप्यत्रेति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेवेति प्रदीपः ।

(६) वाक्यार्थोभूतस्य वाक्यतात्म्यविषयतया प्रधानस्य, निश्चयसंभावस्य अङ्गत्वाभावात् रसपदं स्वाविभावधरम् । अत्र यथासंख्यानवस्तु प्रमाणाभूत्वतया उभेभ्यः, उदात्तावहारोदाहरणे "नात्र वीरो रसः,

अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युरुजधनस्पर्शो जीवीविभ्रंसनः करः ॥

अत नृङ्गारः करणस्य ।

कैलासाश्रयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-

व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिमुषः सा वः सदा लायताम् ।

स्पर्द्धाबन्धसमृद्धयेव सुहृदं रुढा यया नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते (७) ॥

अत भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः, स्फारास्तद्याम्भोधयः,

तानेतानपि विभ्रतो किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आचर्य्येषु मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवः,

तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥

अत भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

वन्दोक्त्य रूप ! द्विषां ऋगृशस्ताः पञ्चतां प्रेयसाम्,

क्षिप्यन्ति प्रणमन्ति सान्ति परितस्तुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्थौचित्यवारांनिधे ।

विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्धिभिः सूयसे (८) ॥

तस्येहाकृत्वात्” इति वदता अन्यकृतैव रसादेवाकृतावाः स्वीकृतत्वेन
तस्यात्माननभावे दृष्टकप्रभेदत्वापत्तिः ।

(७) प्रणतिपदे भगवति भवे भवान्या मानभक्तेन नेत्रादयस्यनाशवर्यनमिदम् ।

(८) प्रेयसामिति अनादरे वृत्ति । सान्ति ऋद्धन्ति ।

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ (६) प्रथमद्वितीयार्द्ध-
द्योत्यौ ।

अविरलकरवास्तकम्पनैर्भुङ्कुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्ट्वा तव वैरिणां भदः, स गतः क्वापि तवेक्षण्ये क्षणात् ॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः (१०) ।

सार्कं कुरङ्गकदृशा भधुपानलीलां

कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विभो ! गृहीतं

केनापि तव विषमामकरोदवस्थाम् ॥

अत्र त्रासोदयः ।

असोढा तत्कासोल्लसदसङ्गभावस्य तपसः,

कथानां विप्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलबुद्धितुः ।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेशापनयने

त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत्कञ्चित् चल चपल रे । का त्वराऽहं कुमारी,

चसालम्बं त्रितर, चङ्चला, व्युत्क्रमः, क्वासि यासि ।

इत्थं दृष्ट्वापरिहृद ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥

(६) प्रथमार्द्धे अङ्कारोत्पन्ननुरक्तविषयकतया, द्वितीयार्द्धे तु रतिरूपो
भावः शत्रुविषयकतया आभासः ।

(१०) वैरिण्योगव्यङ्ग्यभावस्तस्य प्रथमः राजविषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

अत्र शब्दासूयादृतिस्मृतिप्रमदैन्यविवोधात्सुवधानां शवसता ।

एते च रसवदाद्यलङ्काराः (११) ; यद्यपि भावोदय-
भावसन्निभावशवसत्वानि नास्तेष्वलङ्कारतयोक्तानि (१२), तथापि
कश्चित् (१३) श्रूयादित्येवमुक्तम् । यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः,
यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृ-
ष्टिर्वा नास्ति, तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति कश्चि-
त्केनचिद्व्यवहारः (१४) ॥

जनस्थाने भ्रान्तं जनकस्य गतृष्णांश्चित्तधिया,

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभर्तुर्वदनपरिपाटीपुषटना

मयाप्तं रामत्वं, कुशलवसुता न त्वधिगता (१५) ॥

अत्र शब्दशक्तिमूल्यानुरणमरूपो रामेण सहोपमानोपमे-
यभावो वाच्याङ्गतां नीतः (१६) ॥

(११) एते सुखीभूता रसादवः, सुखीभूतोरसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः,
रसाभासभावभासौ कर्ज्जसि, भावशान्तादिः समाहित इति ।

(१२) व्यक्तित्विवेककङ्क्षिः ।

(१३) ध्वनिकारः ।

(१४) प्राधान्यस्य अतिप्रविवेकमत्कृतिमत्तया ; तथाच अङ्गीभूतरसा-
दीनां समत्कृत्वातिशये सुखीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति ।

(१५) जनकविषये गतृष्णा, वैदेहीतिवचः, भर्तुः पातकस्य परिपाटीषु
सेवारचनासु वा घटना आवासः असं अत्यर्थं न कृता तदुद, कुशलं बहु धनं
यस्य तस्य भावस्तथा, अथच कुशलवौ सुतौ वस्या हा सीता ।

(१६) शब्दशक्तिमहिम्ना पादत्ववद्योक्ता उपमा वाच्याया रामत्वप्राप्तेः

आगत्य संप्रति वियोगविसंछुलाङ्गीम्
अम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितद्वियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरवि-
कमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपणेनैव स्थितः (१७) ॥ [२]

वाच्यसिद्धयङ्गं यथा

अभिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

रूपकारकतयैव कवेरभिप्रेतेत्यङ्गत्वम् । 'रामत्वं आप्तम्' इत्यनेनैव वाच्यार्थसि-
द्धिरिति नास्याः वाच्यसिद्धाङ्गत्वम्, उपमाया वाच्यत्वाभावाच्चात्रोपमासङ्गहारः ।
'वाच्यतां नीतः' इति पाठे तु 'पादत्वयद्योत्यापि रामेण सङ्क्षेपमा मयाप्तं राम-
त्वमित्यनेन वाच्यतां नीता, तदङ्गञ्च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः'
इति प्रदीपानुसरणमेव साधोयः ।

(१७) दर्शितोदाहरणे विनैवानुनयं अपनतमाना नायिका सख्या उपाल-
भ्यते, तथाहि सहस्ररश्मिरिति बहुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते, क्वचिदेवेति उपना-
यिकावृत्तेवेति निश्चयाभावः, तत्रापि रामत्वमेव नाधिकमिति, तथाभ्यर्थं
पादपतनेनानुभवति, ईदृशोहि कामिनोर्वावहारः, त्वं पुनर्विजृम्भितं परनायि-
कासक्ते विनैवानुनयं प्रसदासीत्युपालम्भः, एवञ्च नायकनायिकावृत्तान्तकथन-
मेव अभिप्रेतम्, सच वृत्तान्तो व्यञ्जमानः वाच्ये रविकमलिनीवृत्तान्तेऽभिस्रतया
च आरोप्यमाणः तस्य प्रलतार्थतां सम्पादयन् तदुत्कर्षसाधने इत्यङ्गत्वयैवास्ते ।
यत्र स्वतन्त्रं सिद्धरूपस्य वाच्यस्य व्यङ्गेनोत्कर्षाधानमात्रं तत्राद्यं प्रभेदः, यत्र

अत्र हाहाहसं व्यञ्जं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धि-
कृत् (१८) । यथा वा

गच्छाम्यच्युत ! दर्शनेन भवतः किं त्वत्तिरुत्पद्यते ?

किं त्वेवं विजनस्य योर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणमद्विसूचितदृष्टावस्थानखेदाससाम्

आश्लिष्यन् पुस्तकोत्कराश्रिततनुर्गोपी हरिः पातु वः ॥

अत्र अच्युतादिपदव्यञ्जनमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य (१९) ।

एतच्चैकत्र एकवक्तृगतत्वेन अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयो-
र्भेदः । [३]

अस्फुटं यथा

अदृष्टे दर्शनोत्कृष्टा दृष्टे विच्छेदभीरता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि, वियोगमयञ्च यथा नोत्पद्यते,
तथा कुर्या इति क्लिष्टम् । [४]

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा

पुनर्व्यञ्जं विना वाच्यमेवात्मानं न लभते तत् वाच्यसिद्धाङ्गत्वमिति व्यङ्ग्य-
साधेयनिरपेक्षसिद्धिभ्यामनयोर्भेदः । अयमेव समाशोक्त्यलङ्कारः ।

(१८) अत्रद एव भुजग इतिरूपकं वाच्यं तावत् न सिद्धति यावत् विष-
मित्वमेव असंवाचकेन हाहाहसं व्यञ्जत इति । निहतार्थत्वं श्लेषादौ न दोषः ।

(१९) अच्युत ! मद्विधनायिकासन्निधावपि अस्त्वश्रितधैर्यम् । वतो मोष-
भोगाव वतसे, दर्शनेन न त्वग्निः किन्तु उपभोगेन, उपभोगे सति दुर्जनसम्भा-
वनापि न दुःखावेति वाङ्मयम्, सिद्धिस्तदिति शेषः ।

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यं चन्द्रोदयारम्भ इवाश्रुराशिः ।

उन्मासुखे विष्वक्फलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनामि ॥

अत्र परिशुम्भितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं, किंवा विलो-
चनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः । [५]

तुल्यप्राधान्यं यथा

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

आमदग्न्यसाया भिनम्, अन्यथा दुर्मनायते ॥

अत आमदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात्
क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । [६]

काक्काक्षिप्तं यथा

मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिवाभ्युरक्षः ।

संपूर्णायामि गद्या न सुयोधनोरु,

सन्धिं करोतु भवतां वृषतिः पथेन ॥

अत्र मय्याम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसङ्गभावेन
स्थितम् (२०) । [७]

असुन्दरं यथा

(२०) कौरवकुलनिधननिहितप्रविशस्य भीमस्य न मय्यामीत्याद्युक्तिरेव
बाधिता, अतो न मय्यामीति काकुः न मय्यामीति नेत्सेवं मयननिषेधनिषेधेन
मयनावधारणात्काकं व्यङ्ग्यं हठेनैव उपस्थापयत् मयननिषेधस्य वाक्यार्थाभूतस्य
प्रतीतिरुक्तमेव प्रत्यावयति, काकुं विना वाक्यार्थस्य बाधितत्वेनाप्रतीतिः ।

वाणीरकुलं गुह्यहीणसउणिकोलाहलं सुधन्तीण ।

वरकम्पवावहाण अङ्गण सीधन्ति अङ्गाद' (२१) ॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिज्ज्ञतागहनं प्रविष्टइतिव्यङ्ग्यात् सीद-
न्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥ [८]

ऐषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

यथायोगमिति 'व्यव्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् (२२)' इति ध्वनि-
कारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वम् (२३) ।

काकाविश्रं वाङ्मं वाक्यार्थस्य सिद्धरूपस्य बाधनपाकरोति, वाच्यसिद्धाङ्गे तं
पदार्थस्य सिद्धिरिति ।

(२१) वाणीरकुलं गुह्यहीणसउणिकोलाहलं अस्वन्त्याः अङ्गवर्त्मव्यापृताया
वध्याः सीदन्यङ्गानीति क० ।

(२२) ध्वन्यङ्गता वाच्यवस्तुमेकवाटलद्वारत्वेनैवातिशयितदा ध्वनित्वनि-
र्वाहकता, काव्यवृत्तेः काव्यवावहारस्य, तदाश्रयात् अलङ्कारसामेयत्वात् । अयं
भावः, वाच्यात् वस्तुनोऽलङ्कारस्य चारुत्यनिबन्धेन आगूढत्वादिना वाङ्मयत्वाधीन-
चारुत्वापनयेऽपि अलङ्कारत्वस्य चारुताऽव्याहृतैवेति सर्वत्रैव वस्तुवाङ्मयलङ्कार-
स्यैव ध्वनित्वम् ।

(२३) सतः बन्धवि-कविप्रौढोक्तिसिद्ध-कविनिबन्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुवाङ्मयान-
लङ्काराणां पदवाक्यप्रवन्धगतत्वेन त्रिरूपतया वस्तुवाङ्मयलङ्कारस्य नवविधत्वमिति
ध्वनिभेदसंख्यैकपञ्चाशतो नवन्वयेन अष्टानां भेदानां प्रत्येकं द्वाचत्वारिंशद्विध-
त्वमिति मिलित्वा शुद्धीभूतवङ्मयस्य षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतभेदाः (२२६) शुद्धाः,

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवासालङ्कारैः (२४) असलङ्कारयुक्तैश्च तैः,
तदुक्तं ध्वनिज्ञता

‘स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते वञ्छधा’ इति ।

अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्गाऽतिभूयसी ॥ ३ ॥

‘एवम्’ अनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेनातिप्रसूततरा
गणना, तथाहि शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यं, का

(सङ्केतचरितं वस्तुशृङ्गारलङ्कारस्य प्रभेदान् विस्तारन् ‘संप्राधिकचतुःशतरूपम्
४०७’ इति वक्ष्यामि) एवमस्य संसृष्टिसंकराभ्यां चतुरशीत्यधिकपञ्चशताधिकैक-
पञ्चाशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्षभेदाः (४५१५८४) संकीर्णाः, शुद्धैः सह विंशत्यधिक-
नवशतोत्तरैकपञ्चाशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षभेदाः (४५१८२०), रुच्यनप्रकारस्तु
ध्वनिस्थलीयोक्तदिशाभ्यसेनः ।

(२४) तैरेव गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैरेव, असलङ्कारैः रसवदादिपदाभिधेयैः । अत्र
च सालङ्कारैरिति भिन्नार्थकबोरेकरूपपदबोरेकमेव, एकत्र (असलङ्कारपदस्य
भावप्राधान्येन निर्दिष्टसालङ्कारत्वार्थकतया) सालङ्कारपदस्य असलङ्कारोऽर्थः,
अपरत्र तु असलङ्कारसहितोऽर्थः । सर्वत्रैव काव्येऽसलङ्कारसङ्गादनियमेन अस-
लङ्कारासंकीर्णो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यबोरेकान्योन्ययोगएव दुर्लभ इत्याशङ्क्यनुक्तमे
रसवदाद्यलङ्कारस्थलएव स्वभिन्नासङ्कारान्तराभावसम्भवेन तत्त्वम्भवे इति प्रदर्श-
नार्थमित्यमुक्तम् । वस्तुतः गुणीभूतव्यङ्ग्येन असलङ्कारेणा च ध्वनेरन्योन्ययोग
एवैव परमार्थः । एतैः प्रभेदैरप्यनिबद्धनामः पुरातनोऽप्यर्थो नवनवीभवतीति
समबोध्यन् ध्वनिभेदप्रदर्शनमिति प्रदीपः ।

गणना तु सर्वेषाम् । सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्वयो भेदाः,
 व्यङ्ग्यस्य तिरूपत्वात्, तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सङ्गते, किञ्चि-
 त्वन्यथा, तत्र वाच्यतासङ्गमविचितं विचितं चेति ; अविचितं
 वस्तुमात्रं, विचितं त्वलङ्काररूपं (यद्यपि प्राधान्येन तदल-
 ङ्कार्यं, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते) ; रसादि-
 लक्षणस्वर्धः स्वप्नेऽपि न वाच्यः, स हि रसादिशब्देन शृङ्गा-
 रादिशब्देन वाऽभिधीयेत ! नचाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि
 विभाषाद्यप्रयोगे तस्य अप्रतिपत्तेश्चप्रयोगेऽपि विभाषादिप्र-
 योगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभाषाद्यभिधान-
 द्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते, तेनासौ व्यङ्ग्य एव,
 मुख्यार्थवाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः ।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं
 विना लक्ष्यैव न भवतीति प्राक् [२१। २] प्रतिपादितम् ।
 शब्दशक्तिमूले तु अभिधायानियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तर-
 रस्य, तेन सङ्गोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् ।
 अर्थशक्तिमूलेऽपि, विशेषे संज्ञेतः कर्तुं न युज्यत इति (२५)
 सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्प-
 रस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभि-
 हितान्वयवादे का वाक्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् (२६) ।

(२५) विशेषे सन्निहितगवादिव्यक्तौ, आनन्त्यादिदोषात् न तत्र शक्तिः ।

(२६) 'सामान्यरूपाणां' सामान्यतो गोत्वादिना सर्वेषां गवादिव्यक्तीनां,

येऽप्याहुः (२७), 'शब्दद्वयाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया । अन्यथानुपपत्त्या तु
बोधेच्छक्तिं हयात्मिकाम् । अर्थापत्त्याऽवबुध्येत सम्बन्धन्तिप्र-
माणकम्' (२८) इति प्रतिपादितदिशा 'देवदत्त ! गामानय'-

'यत्न' मते, 'विशेषरूपः' इतित्वानुसूतत्वादिविशेषात्मकः, 'अपदार्थः'
अभिधेयाटनुपस्थितः, 'वाक्यार्थः' तात्पर्यद्वया वाक्यप्रतिपाद्यः । अपदा-
र्थोऽपीत्यपिभिन्नक्रमे, वाक्यार्थोऽपि अपदार्थ इत्यन्वयः । अवस्थावः, यस्मिन्
वाक्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं यद्यप्योपस्थापनपरिचोणशक्तिरविधा नाव-
भासयतीति तदर्थं तात्पर्यद्वयतिरवसम्पद्यते, तस्मिन् वाक्यार्थबोधोत्तरकालीनायां
अङ्गोपस्थितौ नैवाभिधाप्रभाव इति किमु वक्तव्यम् ।

(२७) ये 'अन्विताभिधानवादिनः' आहुरित्यन्वयः ।

(२८) 'शब्दः' देवदत्त ! गामानवेत्यादिवाक्यं, 'इदौ' उत्तममध्यमौ
प्रयोज्यप्रयोजकौ, 'अभिधेयः' गमानवनादिरूपः । 'श्रोतुः' मध्यमबुद्धस्य,
'प्रतिपन्नत्वं' वाक्यानीभिन्नत्वं, 'चेष्टया' गमानयनानुसूतत्वापारेण (चेतना), 'अनु-
मानेन' "श्रुतादेव गामानवेति वाक्यात् मध्यमइदौ 'गमानवनं भक्तार्थतया
उत्तमइद्वानुमतम्' इति जानाति"-इति रीत्याटनुमानेन बुध्यत इत्यन्वयः ।
'हयात्मिका' वाच्यत्वं वाच्यत्वहेति द्विविधा, 'शक्तिः' सङ्केतापरनामकं वाक्य-
वाक्यार्थयोः सम्बन्धं, 'अन्यथानुपपत्त्या' 'गामानवेत्यादिवाक्यश्रवणात् गमानय-
नाद्यर्थज्ञानं एतद्वाक्येनैतदर्थस्य वाच्यवाचकसम्बन्धं विना अनुपपद्यम्'-इत्यनुप-
पत्त्या (चेतुभूतया), 'अर्थापत्त्या' प्रमाणेन बोधेदित्यन्वयः । अनन्तरश्च 'विप्रमा-
णकं' उक्तरीत्या प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्वाभिगतं, 'सम्बन्धं' सङ्केतं
'अवबोधेत' आवापोदापाभां गोशब्दस्य गौरेवार्थः, अन्विभक्तिः कर्मत्वमिति
रीत्या विशेषतो षट्पदार्थनिष्ठतया नियमित, सर्वत्र वाचकः कर्ता । एतत्
सर्वं इत्तौ स्पष्टम् ।

इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगादेशादेशान्तरं सास्त्रादिमन्तमर्थं
मध्यमवृद्धे नयति सति 'अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्नः'-
इति तच्चेष्टयाऽनुभाय तयोरसृष्टवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या
वाक्यवाचकभावसङ्ख्येयसम्बन्धमवधार्य वास्तव्यं व्युत्पद्यते ;
परतः 'चैत्र ! गामानय, देवदत्ताख्यमानय, देवदत्त ! गां
नय' इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारय-
तीति (२९) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्य-
मेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानां अन्वितैः
पदाद्यैरन्वितानामेव संकेतो ऋक्ष्यते इति विशिष्टा एव पदार्था
वाक्यार्थः, नतु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् (३०) । यद्यपि वाक्यान्तर-

(२९) आवापोद्वापाभ्यां विशेषेण सङ्केतं दर्शयति परतइति, चैत्र ! गामा-
नयेति आवापः, देवदत्तेत्यादिकस्य उद्वापः । अवमभिसन्धिः, गोपदसन्ध एव
गवार्थप्रतीतिः, तदसन्धे च तदप्रतीतिरिति गोपपदस्यैव गौर्यः, एवमन्यत्रापि ।

(३०) 'अन्वितानां' अन्वितेषु पदार्थेषु, 'विशिष्टाः' अन्विताः, 'पदार्थाः'
पदशब्दाः, 'वाक्यार्थः' वाक्यप्रतिपाद्यः, 'वैशिष्ट्यं' सम्बन्धः, स च पदार्थक्यो-
टपि तात्पर्यवद्वा वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अत्रात्रं निष्कर्षः, सङ्केतपट्टो हि
उक्तरीत्या व्यवहारादेव प्रथमतो भवति (व्याकरणादीनामन्येषां सङ्केतया-
हकार्यां शास्त्रबोधसापेक्षतया प्राथम्याभावात्), व्यवहारस्य मध्यमवृद्धस्य गवा-
मवनप्रवृत्त्यादिरूपः सर्वदैव उत्तमवृद्धोक्तगामानयेतिवाक्यश्रवणादेव भवति,
न कदापि गोपदमात्रवृत्त्यात् वाक्यस्थितानान्तः पदानामर्थाः (गामानमेत्यादौ
आनयनेन, गां रसेत्यादौ रसयनेनेत्येवं रीत्या) निवर्तमेवापरपदार्थाऽन्विताः,
अतो व्यवहारमूलकः सङ्केतपट्टोऽन्वितमवादिष्वेव भवतीति तदुत्तरमाचिनोऽपि

प्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रयत्नेन तान्येवैतानि पदानितीति निश्चीयन्तइति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिसक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वात् (३१)-इत्यन्विताभिधानवादिनः । तेषामपि नते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वाद्वाच्यं एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते, तत्र दूरे अर्थान्तरभूतस्य

आकरणादिभ्यः शक्तिप्रज्ञास्तयैवान्वितपदार्थविषयका इति नान्यवबोधार्थं तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येति ।

(३१) अयं सारः, गामानवेत्यादौ यदेव ज्ञानवपदं, तदेव अज्ञमानवेत्यादावपीति-(पूर्वज्ञातस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा)-प्रत्यभिज्ञानवेतोभयत्रैकमेवानवपदमिति निर्णीयते, एवञ्च ज्ञानवपदस्य गवान्वितत्वं अज्ञान्वितत्वं वा नार्थः, किन्तु उभयसाधारणत्वाच्च सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितानवनत्वेनापरपदार्थान्वितानवनमेवार्थः इत्येव वाच्यं, तथाच गामानवेत्यादौ गवान्वयरूपविशेषान्वयबोधनाच्च तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येत्याशङ्क्य, यथा न्यायमते गोत्वेन सामान्यतः शक्तिप्रज्ञेऽपि आकाङ्क्षादिपक्षात् गोविशेषबोधस्तथा सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितत्वेन विशेषे शक्तिप्रज्ञेऽपि आकाङ्क्षादिपक्षात् समभिध्याहुतगामितिपदार्थान्वयबोधाच्च गवान्वितत्वरूपविशेषान्वयस्य बोधः, गामितिपदार्थेन अन्वितस्यानवपदार्थस्यैव गवान्वितानवनरूपत्वादिति परिहरति वक्ष्यपीति । वाक्यान्तरप्रयुज्यमानानि गामानयेतिवाक्यभिधे अज्ञमानयेतिवाक्ये उक्तानि, सामान्यावच्छादितः गोत्वेन सकलग्रह इव, अपरपदार्थान्वितानवनत्वादिसामान्यधर्म्मप्रकारेण स्मृहीतसङ्केतः सर्वैरेव ज्ञानवनाद्यर्थः, व्यतिसक्तानां परस्परमन्वितानां, तथाभूतत्वात् विशेषरूपत्वात् ।

निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्वर्चा (३२) ; अनन्वितो (३३) चो-
ऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्वितान्विताभिधाने, च-
न्वितविशेषस्त्ववाच्य एव, इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते, 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते'-
इति (३४) । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य
प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम् ; ज्ञापकत्वन्तु ज्ञातस्य कथं ?
ज्ञातत्वं च सङ्केतेनैव, स चान्वितमात्रे, एवञ्च निमित्तस्य

(३२) 'सामान्येन' अपरपदार्थान्वितान्वयत्वादिसाधारणधर्मेण, 'विशे-
षरूपः' वस्तुगत्ता गवानयनादिरूपोऽर्थः, 'यत्' मते अतिविशेषभूतः (गवा-
नयनत्वादिना गवानयनादिरूपविशेषरूपः) पदार्थोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव
वाक्यार्थान्तर्गतः (सामान्येत्वादिसाधारणमध्यनिविष्टः) प्रतिपद्यते इत्यन्वयः,
चर्चा अनुसन्धानं, वाच्यत्वस्येति शेषः । अयं भावः, वस्तुत्वेन वस्तुपदवाच्योऽपि
घटो यथा घटत्वेन तदवाच्यः, तथा अपरपदार्थान्वितान्वयत्वेन (अभिहिता-
न्वयवादे केवलेनान्वयत्वेन) आनयपदवाच्यमपि गवानयनं गवानयनत्वेन तद-
वाच्यमेवेत्यसङ्केतिते तस्मिन् वाक्यगच्छे प्राथमिकबोधविषयोक्ततेऽपि नाभिधा-
व्यापार इति नितरामेव अनन्तरभाविनि व्यङ्ग्यबोधेऽभिधाविरामः ।

(३३) अभवमतसारमनुद्य दोषमुद्घाटयति अनन्वित इति, अनन्तरो-
क्ततावार्थेन व्याख्यातप्रावणेतत् ।

(३४) तस्मिन् इति ज्ञाते वा यावान् अर्थो जायते ज्ञायते वा तावत्येव
तस्मिन् तस्य (यथाक्रमं कारकत्वरूपो ज्ञापकत्वरूपो वा) निमित्तभाव इति-
न्यायेन शब्दव्यवहामनरं वाचानर्थः (वाच्यो वा व्यङ्ग्यो वा) प्रतीयते तत्र
सर्वत्रैव उपस्थितत्वात् शब्द एव निमित्तमिति किमनेन विचारादुच्यते इति
पूर्वपक्षः ।

नियतत्वं यावन्न निश्चितं, तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथ-
म् ? इति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति
अविचारिताभिधानम् (३५) ।

ये (३६) त्वभिदधति, 'सोऽयमिवोऽरिव दीर्घदीर्घतरो व्या-
पारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च विधिरेवान्न
वाच्य इति । तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचो युक्तेर्देवानां-

(३५) 'प्रकाशकत्वात्' अर्थबोधकत्वात्, 'न कारकत्वं' नार्थजनकत्वम्,
'सङ्केतेन' शक्तिरूपसङ्केतवत्तया, 'नियतनिमित्तत्वं' अव्यभिचारितनिमित्तभावः,
'नैमित्तिकस्य प्रतीतिः' इदमेतद्विमित्तकमिति ज्ञानम् । अयं सिद्धान्तधारः,
अङ्गोपस्थितौ शब्दस्य आपकत्वत्वं निमित्तत्वमस्माकमपि सम्मतं, तत्र
नास्माकं विवादः, परन्तु व्यङ्गनाया अस्तीकारे तत्र सम्भवति, शब्दस्य अर्थ-
निमित्तत्वं हि व्यापारसाधेयमेव निवृतम्, यथा वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोरभिधा-
नक्षणे व्यापारौ, तथा इहापि कोऽपि व्यापारोऽवश्यमङ्गीकार्यः, अन्यथा
हि शब्दस्य निमित्तत्वानिश्चयेन नैमित्तिको वाङ्मयार्थ इत्येव भवदभिमतोऽपि
न सिद्ध्यति, यदि तु व्यापारं विनाऽपि शब्दस्य निमित्तत्वं स्यात् तदा कभि-
धानक्षणे अपि दन्तवलाश्रयो स्यातामित्यस्माभिर्दध्यते, इत्यभिप्रायमङ्गुल्या-
भिधानं अविचारविजृम्भितमेव ।

(३६) यथा मुनिपुत्रेण संहितेभुटेन एकेनैव नेगरूपव्यापारेण रिपोर्वर्मा-
क्षेदमर्म्मभेदप्राणप्रयाणानि विधत्ते, तथा कविप्रयुक्त एव एव शब्द एकेनैवाभिधा-
नापारेण पदार्थोपस्थित्वन्वयबोधव्यङ्ग्यप्रतीतौः जनयतीति वाच्य एव व्यङ्ग्यार्थः,
अपिच यत्र यदर्थं यस्य शब्दस्य तात्पर्यं, तत्र स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थकेन
'यत्परः'-इतिनिवनेन निःशेषेणादौ अन्तिकगमनविधिस्तात्पर्यविषयतया वाच्य
श्वेति निश्चीयते, इति मतमुत्थापयति ने त्विति ।

प्रियाः (३७), तथाहि (३८) 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्या-
योपदिश्यते' इति कारकपदार्थाः क्रियापदासंगान्धीयमानाः
प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नु-
वन्ति (३९), ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावद्वप्राप्तं तावद्वि-
धीयते (४०), यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणांतरात् (४१) सिद्धे

(३७) तात्पर्यवाचः 'वत्परः' इति भीमांसकनियमोक्तेः, देवानांप्रियाः पथवः ।

(३८) 'वत्परः' इति नियमस्येत्यमर्षो भीमांसकैर्निरणयि, वाक्यान्तर्वर्त्ति-
पदार्थेषूपस्थितेषु सिद्धरूपाणां प्राप्ततया विधानमनर्थकमिति साध्यरूपस्यैव विधे-
यत्वं, यस्य च विधेयत्वं तस्यैव तदाक्यस्य तात्पर्यं 'वशिष्टं तात्पर्यं' च एव
वाक्यार्थः, तदर्थबोधनायैव तदाक्यं प्रयुक्ते, तदंशस्य प्रामाण्यान्तराप्राप्ततया
तदंशएव तदाक्यस्याभवगतार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यनिर्वाहः, एतदेव प्रथमतः
तथा ह्रीत्वादिना 'उपासशब्दार्थएव तात्पर्यम्' इत्यनेन दर्शयति ।

(३९) भूतं सिद्धं कारकादि, भव्यं साध्यं क्रियारूपं, समुच्चारणे सहोच्चा-
रणे, कारकपदार्थाः नामानवेसादौ नामित्यादयः, क्रियापदार्थेन आनयपदार्थेन,
अन्धीयमानाः सम्बन्धाः, प्रधानक्रियारा आनयनरूपादाः, निर्वर्त्तिका सम्पाद-
यित्री, वा स्वस्य गोः क्रिया चवनरूपा, तस्या अभिसम्बन्धात् आनयत्वात्
साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति, साध्या इव भवन्ति ; यथा पूर्वमुत्पन्नस्यापि घटस्य
रक्ततादशायां रक्तो घटो जात इति व्यवहारः, तथा सिद्धरूपाणामपि कार-
काणां साध्यक्रियासम्बन्धात् साध्यरूपत्वं भावमिति भावः ।

(४०) 'ततश्च' उपदेशस्य भव्यार्थकत्वादेव । यथा दद्यान्वितमस्त्रराशा-
न्विरदग्नयेव दहं दहति न भक्ष्य, तथा साध्यान्वितसिद्धेषु साध्यमेव विधी-
यते न सिद्धमिति ।

(४१) 'सोऽप्येषा विनोदकतना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति वाक्यात्, सोऽहितो-
प्योपमानं उन्नीपस्य सौहित्यमात्मम् ।

‘लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति’ इत्यत्र लोहितोष्णीषत्व-
मात्रं विधेयं, इवनस्यान्यतः (४२) सिद्धे ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादौ
दध्नादेः करणत्वमात्रं विधेयं ; कश्चिदुभयविधिः, कश्चित्त्रि-
विधिरपि, यथा रक्तं पटं वयेत्यादौ एकविधिर्द्विविधस्त्रिवि-
धिर्वा, (४३) ततश्च ‘यदेव विधेयन्तत्त्रैव तात्पर्यम्’ इत्युपास्त-
स्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं नतु प्रतीतमात्रे, एवं हि पूर्वो धाव-
तीत्यादौ अपराद्यर्थेऽपि कश्चित्तात्पर्यं स्यात् (४४) । यत्तु (४५)

(४२) ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इति वाक्यात् ।

(४३) रक्तगुणपटभाषयनानां मध्ये एकस्य इवोक्तवाक्या वा कश्चिद्वा-
विति शेषः ।

(४४) उपान्तस्य उद्हरितस्य, अर्थे ह्यधोपस्थितेऽर्थे, प्रतीतमात्रे तत्काशं
वेन केनापि ज्ञायमाने, पूर्वत्वं हि नियतमेवापरसामेषमिति पूर्वत्वज्ञानकाश-
ज्ञायमानः पक्षिमार्थः कदाचित् तात्पर्यविषयः सन् पूर्वशब्दवाच्यतां भजेत् ।

(४५) यदि हि उपान्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं स्यात्, तदा विभं भक्षयेति
मा चास्य ऋद्धे भुङ्क्ष्या इति च चास्यातान्त्रिकिवाक्षवघटितत्वेन वाक्यद्वयस्य
एकस्मिन् एतद्गुहे न भोक्तृमनित्वर्थे तात्पर्यं न स्यात् । अस्यार्थस्य विभं भक्षयेति
वाक्यार्थत्वाभावादिति पूर्वपक्षः । विद्वान्स्त्वत्वं, मा चास्येति चकारेणानन्यप्र-
योजनकेनामबोदेकवाक्यत्वमेव सम्भवेत्, एकवाक्यत्वस्यास्यातकिवाक्षवान्वितयोर्व-
वाच्यतार्थे निरपेक्षबोदनबोर्न सम्भवति, नापिच विभं भक्षयं सुहृदुपदेययोर्म्य-
मिति विभं भक्षयेति वाक्यं स्वार्थे सबाधं सत् विभं भक्षयादपि उदभेतद्गुहे भोज-
नमित्वर्थे लक्ष्यवत् मा चास्येति वाक्यस्य हेतुत्वेनाकृतानामपक्षे सत् परस्परमे-
कवाक्यत्वं भज्यत इति एकवाक्यान्वर्त्तिपदार्थे एव तात्पर्यमिति निश्चयस्य न
अभिचारः ।

‘विषं भक्ष्य मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्याः’-इत्यत्र ‘एतद्गृहे न भोक्तव्यम्’-इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थइत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः, न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषमक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति ‘विषमक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्व्वथा माऽस्य गृहे भुङ्क्ष्याः’ इति उपान्तशब्दार्थे एव तात्पर्य्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते, तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं ब्राह्मण ! पुत्रसौ जातः, ब्राह्मण ! कन्यका ते गर्भिणीत्वादौ चर्षश्लोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ? कस्माच्च सक्षणा ? सक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः, किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्व्वपूर्व्ववसीयस्त्वम् ? (४६) इत्यन्वि-

(४६) भगवता जैमिनिना “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” इति सूत्रेण ववाक्रममुक्तानां एकत्र उपनिषाते परपरस्य विसम्भेनार्थोपस्थापकतया दुर्बलत्वमभिदधता पूर्व्वपूर्व्वस्य श्रुत्यादेः मानस्यं निरुद्धादि; यदि शब्दश्रुतेरनन्तररोपस्थितान् सर्व्वानेव प्रत्ययान् प्रति अभिधैव व्यापारः स्यात्, तदा श्रुत्युपस्थितार्थस्येव लिङ्गाद्यनुसृहीतार्थानामप्यभिधैवतया सर्व्वेषां समकालमर्थोपस्थापकत्वप्रसङ्गा अर्थविप्रकर्षाभिधानं भुजेरनुचितं स्यात् । सूत्रार्थस्य मीमांसाभाष्यादौ प्रदीप्ते च विशेषतः सोदाहरणं प्रदर्शितोऽपि प्रसङ्गानुपयोगितयोर्भेदितः, श्रुत्यादयस्तु “श्रुतिर्हितीवा, चमता च लिङ्गं, वाक्यं पदान्येव तु संवृतानि, सा प्रक्रिया वा कथमित्यपेक्षा, स्थानं क्रमो, योगबलं समाख्या” इति सामान्यतो ज्ञेयाः । अत्रैकमुदाहरामि, “कदाचनस्तरीरसि” इत्यादिवाक्वा कचः विविद्योजनाय श्रुतिरिधं प्रवर्त्तते

ताभिधानवादेऽपि(४७)विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् । किञ्च, कुरु
रुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्जतिनि कथं दुष्टत्वम् ?
नञ्चात्रासम्बोध्यः पदार्थान्तरैरन्वितः ! इत्यनभिधेयएवेति
एवमादि अपरित्याज्यं स्यात् ! (४८) ।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्यु-
पेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्य-
दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् ! न चानुपपन्नं,

“ऐन्द्रो गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति, तत्र सन्देहः, किं ऐन्द्रो इन्द्रसम्बन्धिनी-
तोन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यात् सिद्धात् गार्हपत्यपदस्येन्द्रपरत्वं प्रकृत्या इन्द्रोप-
स्थापनएव विनियोगः, किंवा गार्हपत्यमिति द्वितीया रूपया श्रुत्या ऐन्द्रोपदस्य
गौणार्थत्वेन गार्हपत्यानुपस्थापनएव विनियोगः ? इति सन्देहे श्रुत्या सामर्थ्यं
माध्यत इति सिद्धान्तः, तत्राह द्वितीया हि कारकविभक्तिः कामपि क्रियाम-
मेकतो उपस्थापयेदितिक्रियवाच्यता सती प्रथमत एवाभिधवा अन्नुपस्थापने
इमान्तरं विनियोजयति, नैवं सामर्थ्यम्, ऐन्द्रोति पदं इन्द्रप्रकाशकमिति प्रथमं
ज्ञानं, ततः अन्यप्रकाशकमन्तरं गान्यत्वं विनियोगः सम्भवतीत्यनुपपत्तिज्ञानं,
ततश्च इन्द्रोपस्थापन एव विनियोग इति श्रुत्या सामर्थ्येन कल्पनीयमिति विलम्बः ।
तस्मात् श्रुतेः प्रवृत्तत्वा तदानुगुण्येन सामर्थ्यं नीयमाने इन्द्रपदं ऐन्द्रोपस्थर-
तया गार्हपत्यतात्पर्यकमिति कल्पनीयम् ।

(४७) विधेस्तदनिक्तगमनस्य ।

(४८) अयं निर्गनितार्थः, रुचिर्बुर्विस्तृतौ स्त्रीगुह्याङ्गवाचकचिदुपदत्त-
व्येन चिद्व्यक्त्यनेन व्यञ्जनवा स्त्रीगुह्याङ्गोपस्थित्याऽश्लीलत्वदोष इति भैवमु-
च्यते, तच्च ‘अन्वित एवार्थोऽभिधेयः’ इत्यन्विताभिधानमते व्यञ्जनाया अश्लीकारे
न सम्भवति, तादृशार्थस्य केनाश्वनन्वितत्वेनानभिधेयत्वादिति ।

सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्, वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य वज्रविधत्वात् कश्चिदेव कस्य-
चिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था (४६) । “द्वयं
गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः”-
इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां
काव्यानुगुणत्वं (५०) ? । अपिच वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुम्
प्रति एकरूप एवेति नियतोऽसौ, नहि ‘गतोऽसामर्कः’ इत्यादौ
वाच्योऽर्थः कश्चिदन्यथा भवति, प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरण-
वक्तृप्रतिपत्तादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते ; तथा च,
गतोऽसामर्क इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसरइति, अभिसरण-
मुपक्रम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्म्यकरणान्वि-
र्त्तामह इति, सान्ध्ये विधिरूपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति,
सुरभयो गृहं प्रवेष्टुन्नामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति,
विक्रोयवस्तूनि संक्षिपन्नामिति, भागतोऽद्य प्रेयानित्यादिरन-
वधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः तत्र तत्र प्रतिभाति ।

(४६) असाधुत्वादयोहि सर्वैव हेयाइति नित्यदोषाः, कष्टत्वादयस्तु
भदङ्गाद्याभिव्यक्तिप्रतिकूलतया तत्रैव हेया अपि रौद्रादौ व्यङ्ग्येऽनुगुणतयो-
पादेवा एवेत्यनित्यदोषाः, इत्यस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे प्रातिकूलानुकूलस्याभ्यामेव
नित्यानित्यदोषविभागः, स च व्यञ्जनावाक्यसत्त्वे नोपपद्यः, वाच्यवाचकभावे हि
कष्टत्वादीनामौदासीन्येन सर्वत्रैव दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा अन्यतरन् निवर्तमेव स्यात् ।

(५०) व्यञ्जनाङ्गीकारे कपालिपदेन सुगुप्ता व्यञ्जते इति तस्यैव उपपन्नः ।

वाच्यव्यङ्ग्योः (५१) (निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना,

“मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-

मार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्

उत स्मरस्मोरविलासिनीनाम्”

इत्यादौ संशयशान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण (५२),

“कथमवनिप ! दर्पो यन्निशातासिधारा-

दलनगलितमूर्धा विदिषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवसपगताङ्गैर्व्यल्लभा कीर्तिरेभिः”

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा) स्वरूपस्य, (पूर्वपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः) कालस्य, (शब्दाश्रयत्वेन, शब्दतदेकदेशतदर्थवर्ण-संघटनान्श्रयत्वेन च) आश्रयस्य, (शब्दानुशासनज्ञानेन, प्रक-रणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसङ्कितेन तेन चावगम इति) निमित्तस्य, (बोद्धमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचम-

(५१) वाच्यव्यङ्ग्योः स्वरूपस्य भेदेऽपीत्याद्यपिमेयान्वयः, एवं का-ससेत्यादावपि ।

(५२) संशयो वाच्यः, शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तारि तदुचित एव भूध-राणामिति विलासिनीनामिति वा निश्चयो व्यङ्ग्यः ।

कृतं प्रेम्णः प्रिये । मोक्षितमिति, रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः
प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादौ लक्षणीयोऽर्थो नामात्वं भजते,
विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तद्वगमश्च शब्दायतः, प्रकर-
णादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ? (५६) ।
उच्यते, लक्षणीयस्यार्थस्य नामात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नि-
यतत्वमेव, न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो (५७) लक्षयितुं
शक्यते, प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसम्बन्धः,
अनियतसम्बन्धः, सम्बन्धसम्बन्धश्च द्योतते । न च,

“अप्ता एव निमज्जद् एव अहं दिवसं पलोएहि ।

मा पडिअ ! रत्तिबंधं सेज्जाए मं पुमज्जहिंसि(५८)”

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः ! तत्क-
थमत्र लक्षणा ? लक्षणाद्यामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति

(५६) अयं पूर्वपक्षः, अङ्गास्यैव लक्ष्यस्य अनियतत्वम् (असंलक्ष्यक्रम-
त्वादिनेवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिना) वाच्यस्य विशेषव्यवहारहेतुत्वं, प्रक-
रणाद्यधीनशब्दन्यप्रतीतिविषयत्वमुक्त्युक्तिः उभयतैव लक्ष्यैव व्यापारोऽस्ति ।
लक्ष्यार्थस्य अनियतत्वं बहुतोदाहरणत्वे स्पष्टं, तत्र हि वचनं दुःसहसिष्णु-
त्वेन प्रसिद्धे, निम्बरस्ये, खरादिहन्वदि चार्थे एकस्यैव रात्रपदस्य लक्षणा ।

(५७) अनियतः सामोक्षसाहस्रादिप्रसिद्धसम्बन्धः कादाचित्को वा
सम्बन्धो वक्ष्यते, नहि कदाकदापि नृणां गौरानुसरणसम्बन्धेन
गङ्गापदलक्षणा भवति ।

(५८) अत्रैव निमज्जति अत्राहं दिवसं प्रलोचनम् । मा पडिअ !
रात्र्यन्ध ! एवावामावयोर्निमज्जसीति च ।

[२१] प्रतिपादितम् । यथाच समयसम्यपेक्षा अभिधा, तथा मुख्यार्थबाधादित्यसमयविशेषसम्यपेक्षा लक्षणा ; अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः (५८) ।

नच लक्षणात्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन (६०) तस्य दर्शनात् ; नच तदनुगतमेव, अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात्, न चोभयानुसार्यैव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः, नच शब्दानुसार्यैव, अशब्दात्मकनेतृतिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्वातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपेक्षणीय एव ।

तत्र अन्ता एवेत्यादौ नियतसम्बन्धः (६१), कस्य व ण जोइ रोसो इत्यादौ अनियतसम्बन्धः,

“विपरीक्षरए लच्छी बझ्झं दडूण णाहिकमल्लदं ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाउला भुत्ति ठक्केइ (६२)”

(५८) समयः सङ्केतः, समवायिग्रहः मुख्यार्थं संकेतः, अतः संकेतापेक्षा, अतः अभिधानुविधादिनीत्यर्थः ।

(६०) तदनुगमेन लक्षणात्मनस्यैव लक्षणापेक्षात्वात् ।

(६१) ग्रन्थामनेशरूपे व्यङ्गेय तदपनेशरूपस्य वाच्यस्य विरोधसम्बन्धोऽस्ति, स च प्रसिद्धतया क्लृप्त इति निवर्तितम् । असुरोदाहरणे तु नावकेनावगते ‘अमरेणास्य आस्यं ददं नतूपपतिना’ इति व्यङ्ग्यार्थं वाच्यार्थस्य न कोऽपि प्रसिद्धसम्बन्धोऽस्तीति कोऽपि कल्पनीय इति अनियतत्वम् ।

(६२) विपरीतरते लच्छीर्मेझ्झाकं दड्ढा नाभिकमलस्यम् । हरेर्दक्षिणमथनं रसाकुला भुत्तिरिति स्थगयतीति च० ।

इत्यादौ सम्बन्धसम्बन्धः, अत्र हि हरिपदेन दक्षिणम-
यमस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते, तन्निर्मोलेनेन सूर्यास्तमयः, तेन
पद्मस्य संकोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनं, तत्र सति गोप्याङ्गस्या-
दर्शनेण अनिर्यन्त्रणं (६३) निधुवनविलसितमिति ।

‘अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाच्यार्थ एव वाच्यार्थः, वाक्यमेव
च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापद्यपतितैः पदपदार्थ-
कल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादि-
व्यङ्ग्य एव (६४) । ननु वाच्यादसंशङ्कं तावन्न प्रतीयते, यतः-
कुतश्चित् यस्यकस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्, एवञ्च सम्ब-
न्धात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धे अवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन
नियतधर्म्मनिष्ठत्वेन च त्रिरूपास्त्रिङ्गलिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्,
तद्रूपः पर्थवस्यति (६५), तथाहि

(६३) अनिर्यन्त्रणं अप्रतिबन्धम्, अत्र ‘बन्धसूर्यात्मके विष्णोः बभ्रुवी
धामदक्षिणे’ इति पौराणिकी गाथादनुस्मरणाः ।

(६४) क्रियाकारकभावमुरीकत्व जायमानाधीः खण्डा, तदन्या अखण्डा ।
अविद्यापद्यपतितैः संसारदशाभासाविद्यिकव्यवहारावलम्बिभिः । अर्थं भावः,
क्रियाकारकभावोऽपि धर्म्मधर्म्मिभावमपुरस्कृत्य न सम्भवति, धर्म्मधर्म्मिभावस्य
संसारस्य मिथ्यात्वेन न सम्भवति, नापि च ब्रह्मणः, निर्धर्म्मात्, अतः
पदपदार्थविभागमन्तरेणैव सत्त्वं ज्ञानमित्यादिमहावाक्यमखण्डमेवाखण्डं ब्रह्म
बोधयतीति वैदानिकमतानुसारेण अङ्गेऽपि वाक्यगम्ये वाक्यस्य शक्तिरेवेति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, संसारदशावां वैदानिकैरपि क्रियाकारकभावस्वीका-
रेणैव सम्भवति ।

(६५) सम्बन्धादिति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावान्वयि, अप्रतिबन्धेऽनिरतसम्बन्धे

“अम धर्मिण ! वीरस्यो सो सुणसो अज्ज मारिणो देण ।
गोलाण्णैकच्छकुडकुडवासिणा हरिअसीहेण” (६६)

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या अमणं विहितं गोदावरीतीरे
सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति, यत् यत् भीरुरभ्रमणं तत्तद्व्य-
कारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धि-
रिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः (६७) । अत्रोच्यते (६८) भीरोरपि
गुरोः प्रभोर्वा मिदेशेन, प्रियानुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन
हेतुना सत्यपि भयकारणे अमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुनो

व्याप्तिरन्वयविरहिते इति वाच्यत्, व्याप्तत्वेन (वाच्यार्थस्य) व्यङ्ग्यार्थव्याप्तिमत्तया,
निवृत्तधर्म्मिनिष्ठत्वेन (व्याप्तोऽपि वाच्यार्थो न स्थानान्तरे व्यङ्ग्यं प्रतिपादय-
तीति) व्यङ्ग्यार्थान्वयान्वितत्वेन च हेतुना, तृतीयान्तद्वयस्य पर्यवस्यतीत्यपिमे-
शान्वयः । निरुपात् पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वजसत्त्वपक्षयवतः, तदूयः
(तेन अनुमानेन कथ्यते इति व्युत्पत्त्या) अनुमेवानुमापकभ्रमो विधेवः, अत्र
‘व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभावः’ इति उद्देश्यपदमूहम् ।

(६६) अम धर्मिण ! विप्रस्यः च या अद्य मारितस्तेन । गोदावरी-
कच्छकुडवासिना कृपसिंहेनेति च० ।

(६७) भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपक्षस्य विरुद्धा सिंहो-
पलब्धिः, तत्रापि विरुद्धा सिंहोपलब्ध्या भयकारणनिवृत्त्युपलब्धौ निवृत्तार्था
तद्व्याप्यमपि अमणं निवृत्तिमेतीति ।

(६८) अयं सिद्धान्तः, भीरोरवीरस्य वीरस्य वा अमणमनुमितं ?
व्याप्तोऽनैकान्तः, अन्ये विरोधः, स्वर्गादिब्रह्मा अपौरुषेयत्वशङ्का वा शुनो
विभ्यतोऽपि वीरस्य जगदादिकुतूहलतया वीररसोचितस्य सिंहरति देशे अम
यस्यैव सम्भवात् ।

त्रिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्त्रिभेतीति विद्वद्वोऽपि । गोदावरी-
तीरे सिंहसङ्घावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु
वचनात्, न च वचनस्य प्रमाणमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धात् (६६)
इत्यसिद्धश्च ; तत् कथमेवंविधात् हेतोः साध्यसिद्धिः । तथा
निःशेषश्रुतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनश्यवनादीन्नुपा-
प्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्थानका-
र्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानि इत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना (७०) आधमपदसहायानामेषां व्यञ्जक-
त्वमुक्तं ; नचान्नाधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् ?
एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति-
व्यक्तिवादिनः पुनस्तत् अदूषणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्ण-
भेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥

(६६) अप्रतिबन्धात् (पुंसुखीभावत्वेन) अर्थेन सम्बन्धनियमाभावात् ।

(७०) ननु अन्तिकगमनस्य व्यञ्जनरूपा व्यक्तिरेव कथमिति अत आह
अस्तीति, एषा चन्दनश्यवनादीनां । आधमपदसहायानामेषां हेतुत्वमेवास्तु इति
पूर्वपक्षं मनसि निधाय, नावकस्य अधमत्वानिश्चयेन सम्बन्धासिद्धिदोष इति
परिहरति नचेति, व्यञ्जनरूपव्यक्तिपक्षे नैते दोषाः सम्भवन्ति, व्यञ्जनायां
आप्लावेरनभेदयादित्वाह एवंविधेति उपपत्तिर्व्याप्लादिः, तत् अनैकान्तादि ।

॥ षष्ठ उल्लासः ॥

शब्दार्थचित्तं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥१॥

न तु शब्दचित्तेऽर्थस्याचित्तत्वम्, अर्थचित्ते वा शब्दस्य,
तथा चोक्तम्,

“रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ।

रूपकादिमलङ्कारं वाच्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङ्गाञ्च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ।

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयन्तु नः” (१) इति ।

शब्दचित्तं यथा

---

(१) वाचां काव्यार्थप्रतीत्युत्तरवर्तिनं, शब्दत्रयस्यानन्तरं शब्दालङ्कारेण
चित्ते आलङ्कारप्रतीत्यनन्तरं हि रूपकाद्यनुसन्धानमिति । व्युत्पत्तिः विशेषेण
अनुप्रासादिरूपेण सन्निवेशः । सौशब्दं शोभनशब्दस्य काव्यस्य शोभनत्वम् ।
अभिधेयोऽर्थः, नः धनिकाराणाम् ।

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कमकप्रभः,
तदनु विरहोन्मास्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसध्वजः क्षणदामुखे
सरसविसिगीकन्दच्छेदच्छविर्द्विगलाच्छनः ॥ *

अर्थचित्तं यथा,
ते हृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पद्मलहृशमलकाः खुलान्च ।
गीचाः सदैव सविज्ञासमलीकलग्ना
ये कासतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति (२) ॥

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्य-
वसानम्, तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वय-
सुक्तम् ।

अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद्वहवो भेदाः, ते चालङ्कार-
निर्णये निर्णय्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे षष्ठ उल्लासः ॥

(२) अलोकं खलारं मिथ्या च, कालता कृष्णरूपता भयानकत्वेन यम-
स्वरूपता च, कुटिलता वक्रता कापश्यं च । अत्र दीपकमलद्वारः ।

॥ सप्तम उल्लासः ॥

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह
मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि(१)सः॥१॥

इतिरपकर्षः (१), शब्दाद्याः-इत्याद्यप्रहणाद्वर्णरचने ।
विशेषलक्षणमाह

(१) मुख्यार्थहतिः मुख्यस्य प्रधानत्वेन उद्देश्यस्य, अर्थस्य प्रयोजनस्य हतिर्यस्यात्, सः । रसः (रसनीवः) रसभावादिः, तदानवात् (आश्रय आश्रयसममेक्यं, रसेनोपकारकतयाऽपेक्षयात्) वाच्यः (शब्दबोध्यः) मुख्य इत्यन्वयः । उभौ रसवाच्यौ, स रसः ।

(२) अपकर्ष उद्देश्यप्रतीतिविधातः, उद्देश्या च प्रतीतिः रसवति अत्र-
कटरसविषया, नीरसे तु अर्थविषयाऽपि समत्कारिणीत्युभवरूपाऽपि सम्मिता
प्रतीतिः, इदेषु हि कश्चित् रससंग्रार्थस्य वा प्रतीतिरेव न, कश्चित् विलम्बेन
प्रतीतिः, कश्चित् रसस्य नोत्कर्षः, कश्चिदर्थप्रतीतिरपि न समत्कारिणी, तत्का-
रण्यस्य तत्तत्स्थले तत्तद्दोष एव, तत्र रसदोषाणां साक्षात्विधातकत्वम्, अर्थदो-
षाणां कश्चित् साक्षात् कश्चिन्परम्परया, शब्ददोषाणान्तु परम्परयैव, तथापि
असमर्थार्थदौ अर्थोपस्थितिरेव न, निरुतार्थदौ उपस्थितिर्विलम्बः, व्युत्सङ्गत्वादौ
वाक्यार्थबोधाभावः, छिन्नादौ तद्विलम्बः, निरर्थकादौ बहुदवैमुख्यव्यपता-
पादनेन व्याघातः, विरुद्धभक्तिकत्यादौ तु विपरीतार्थोपस्थापनेन व्याघातः ।
विधातकत्वञ्च कस्याचित् ज्ञातस्य वया व्याहृतत्वादेः, कस्यचित्सर्वपसत एव, यथा

दुष्टं पदं (३) श्रुतिकटु
 च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
 निहतार्थमनुचितार्थं
 निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽल्लोलम् ॥ २ ॥
 सन्दिग्धमप्रतीतम्
 ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
 अविमृष्टविधेयांशं
 विरुद्धमतिकृत्यमासगतमेव ॥ ३ ॥

श्रुतिकटु (परुषवर्णरूपं) दुष्टं यथा,
 अनङ्गमङ्गलमृष्टहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
 आलिङ्गितः स तन्मङ्गला कार्तरार्थं लभते कदा ॥
 अत्र कार्तरार्थमिति (४) ॥ च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्ष-
 णहीनं) यथा,

निहतार्थत्वादेः । तेनेदं दोषसामान्यवक्ष्यं, उद्देश्यप्रतीतिविधातको दोष-
 रति । स चात्र द्विविधः निम्नस्वानिम्नश्च, सर्वदेव हेयो नित्यः यथा च्युत-
 संस्कारादिः, वदन्यस्तनित्यः यथा शृङ्गारादौ हेयमपि श्रुतिकटु रौद्रादौ
 उपादेयमेवेति ।

(१) दुष्टपदमिति विधेयं सर्वज्ञानवि, श्रुतिकटुपदाद्यन्वतमत्वं पददोषसा-
 मान्यवक्ष्यमपि तन्मात्रवक्ष्यत्वेन दोषविशेषवक्ष्यमेवेति न प्रतिष्ठाहानिः ।

(४) निरर्थं प्रयुक्तो दुःखः शब्दः श्रोतृर्विरक्तिमापादयति । वषका-
 र्थं प्रयुक्तस्तु न दुष्टरति बोध्यम् ।

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
 ग्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शचमं लक्ष्यते ।
 तत्पत्नीपतिपुत्रि ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
 दीनं त्वामनुनायते कुचयुगं पद्मादृतं मा कथाः(५) ॥

अत्रानुनायते इति, सर्पिणो नायते इत्यादावाशिष्येव
 नायतेरात्मनेपदं विहितम्, 'आशिषि नायः' इति, (१।२।
 २१ सू० वा०) अत्र तु याचनमर्थः; (तस्मादनुनायति स्नान-
 युगमिति पठनीयम्) ॥ अप्रयुक्तं (तद्यास्मात्तमपि कविभिर्ना-
 हृतं) यथा,

यथायन्दरुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽयवा ॥

अत्र दैवतशब्दो "दैवतानि पुंसि वा" (अ० को० १ व०)
 इति पुंस्यास्मातोऽपि न केनचित्तायुज्यते (६) ॥ असमर्थं
 (यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्राऽस्य शक्तिः (७)) यथा,

(५) स्नानयोरनादृतत्वे तदाहृष्टमनसः पुलिन्दस्य प्रह्वारपाटवं न भवतीति,
 अगवोः कतरः कुम्भ इति संशयेन, तस्यादृष्टेन कुम्भस्य प्रह्वारायोग्यत्वमुक्त्वा वा
 कुम्भाभयं स्यादिति भावः वाचनस्य च मातृवाङ्मन्यत्वान्तवाक्यार्थः कर्म्यः ।

(६) अत्र तादृशकविसमयचतुर्णे प्रयोजनानुसन्धानव्यपत्तया प्रतीति-
 विधातः । वमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नात्र दोषः ।

(७) तदर्थेऽभिधारूपशक्तिविधुरस्यापि तदर्थतया पाठोऽन्यसहकारेण तद-
 र्थबोधनाय, अतएव नतौ शक्तिभूयोऽपि हन्तिः पदादिपदसहकारेण पङ्क्ति-
 त्वादौ निरुद्धत्ववशात् नतिं वक्ति, (निरुद्धत्वस्यासम्भवादकस्य पदादिपदसह-

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्रोतस्त्रिनीमेव हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ॥ निश्चितार्थं (यदुभयार्थमप्र-
सिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं) यथा,

यावत्करसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिशुम्बिता सङ्गसा ॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोद्धवलीकृतत्व-
रूपोऽर्थो (८) व्यवधीयते ॥ अनुचितार्थं यथा,

तपस्त्रिभिर्या सुचिरेण लभ्यते,

प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो

रणाश्वमेधे पशुतासुपागताः ॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् (९) ॥

निरर्थकं (पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं) यथा,

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिद्धतु भगवति ! सुष्मात्प्रसादेन ॥

अत्र हिशब्दः ॥ अवाचकं यथा,

कार एव, तेन न केवलात् हन्तेर्गतिबोधः) अतएव च अवाचकात् भेदः
अवाचकं हि विवक्षितार्थं कृत्वापि न वक्ति । नित्यदोषोऽयमिति ।

(८) रूषदारक्तीकृतत्वस्वरूपः ।

(९) विवक्षितार्थापकर्षव्यङ्ग्यकत्वमनुचितार्थत्वमिति विद्वद्भूमतिलक्षणाद्भेदः ।

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदा
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य अनुना,
न जातहार्हेन न विद्विषादरः ॥

अत्र अनुपदमदातर्यर्थे (१०) विवक्षितं, तत्र च नाभि-
धायकं ; यथा वा,

हा धिक् सा किल तामसी ! शशिसुखी दृष्टा मया यत्र सा,
तद्विच्छेदरजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो घाता, न चेत्तत्कथं
तादृश्यामवतीमयो भवति मे नो जीवल्लोकोऽधुना ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थे (११) अवाचकं ; यच्चो-
पसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतं, यथा,
अङ्गाकाण्डोरनालो नखकिरणसत्कोसरालीकरालः
प्रत्यगालक्तकाभाप्रसरकिशलयो मक्षुमञ्जीरभङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधद्भिनवो दण्डपादो भवान्याः (१२) ॥

(१०) पूर्वार्थे आपदिघातकतवा दाहत्वमुक्तमिति द्वितीये तद्वैपरीत्यप्रद-
र्थकं अनुपदमदातरि प्रयुक्तमिति प्रदीपः ।

(११) तामसीत्यनेन अव्यस्य तमोभवत्वस्य वैपरीत्येन दिनपदेन प्रकाशमवत्वं
बोधनीयम् ।

(१२) “नत्वं पदार्थाभिनवो नृपः तालसवान्वितम्” इति, “प्रसहो-
र्क्षितः पादो दण्डपादोऽभिधीयते” इति च चन्द्रिकाशतम् ।

अत्र दधदित्वर्थे विदधदिति (१३) ॥ त्रिषेति ब्रीडाजु-
गुप्तामङ्गलव्यञ्जकत्वात्, यथा,

साधनं सुमहत् यस्य यन्मान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥ [१]
लीलातामरसाङ्गतोऽन्यवर्णितानिःशङ्खदटाधरः
कञ्चित्केसरदूषितेक्ष्ण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुङ्कलिताननेन दधती वायुं स्थिता तत्र सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ वा गतिमते तेनाग्निशं सुम्बिता ॥ [२]

मृदुपवनविभिम्बो मत्प्रियाया विनाशात्
धनरुचिरकशापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष वर्हः ॥ [३]

एषु साधनवायुविनाशशब्दा ब्रीडादिव्यञ्जकाः (१४) ॥
सन्दिग्धं यथा,

आलिङ्गितस्तत्रभवान् संपराये जयन्त्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

(१३) दधातेर्धोरथे अतिरूपसामर्थ्यसंज्ञेऽपि उपसर्गेण करण एव अक्ते-
नियमितत्वेन विदधातिर्धोरथेऽर्थेऽवाचकः न त्वसमर्थ इति ।

(१४) अश्लीलाचोपस्थित्या मोक्षार्थं मुख्यं दूषणबीजं, तेषां पुनः प्रियसि-
ङ्गभगिनीमङ्गाण्डादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य प्रसिद्धतवाऽश्लीलाचो नोपतिष्ठते,
न तेषु पुष्टत्वम् ।

अत्र वन्द्यां किं इठहृतमहिलायां, किं वा नमस्यामिति
सन्देहः ॥ अप्रतीतं (यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धं) यथा,

सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्दक्षिताश्रयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म वन्धनम् ॥

अत्राश्रयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयु-
क्तः (१५) ॥ ग्राम्यं (यत्केवले लोके स्थितं) यथा,

राकाविभावरीकान्तसंकान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥

अत्र कटिरिति (१६) ॥ नेयार्थं (“निरूढा लक्षणाः
काचित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं (१७) काचि-
त्काचिन्नैव त्वशक्तिः” इति यन्निमित्तं लाक्षणिकं) यथा,

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्नि । अपेटापातनातिथिम् ॥

अत्र अपेटापातनेन निर्वर्जितत्वं लक्ष्यते ॥ अथ (१८) स-

(१५) वासना चात्र संसारनिदानं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः ।

(१६) सामाजिकैर्निर्मितव्यादिकमेव प्रयुज्यते न तु कटिरिति ग्राम्यत्वम् ।

ग्राम्यशब्दप्रवणत्वात्तुरवैदग्ध्यव्यवहारात् श्रोतव्यं मुख्यं दूषणबीजम् ।

(१७) प्रयोजनेनेति शेषः, इतिप्रयोजनविशेषवोरभावेऽपि अपरवि-
धरचनासामर्थ्यनिवन्धनं लक्षकमिति समुदायार्थः, तथाहि अस्थोदाहरणे न
रूढिः नापि च कविसमयसिद्धनिर्जितत्वलक्षकपदसमुदायपरित्यागेन अपेटापा-
तनपदोक्तौ प्रयोजनविशेषः ।

(१८) अत्र भवेत्क्षिप्तमिति कारिकायां व्याचष्टे अथेति क्षिप्तादित्यस्यां

भासगतमेव दुष्टमिति सखन्वः, अन्यत् केवलं, समासगतञ्च ॥

क्लिष्टं (यत्रार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता) यथा,

अतिलोचनसंभूतज्योतिरुद्भमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल ! तव चेष्टितम् ॥

अत्र अतिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्भमेन भासिभिः
कुमुदैरित्यर्थः ॥

अविस्मृतः प्राधान्येनानिर्दिष्टो (१६) विधेयांशो यत्र तत्,
यथा,

मूर्ध्नामुहत्तल्लताविरलगलगलद्रुक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्गप्रसादोपनतजयजगज्जातमिष्यामहिम्नाम् ।

कौलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदम्पौर्धुराणाम्

दोष्णां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥

अत्र मिष्यामहिमत्वं (२०) आनुवाद्यं, अपि तु विधेयम् ।

विवक्षितविशिष्टार्थप्रतिपत्तिव्याघातो दूषकतामीकम्, केवलपदस्य विशिष्टार्थं
एव न सम्भवतीति भासभाषे एतेषां सम्भवः ।

(१६) प्राधान्यस्य विधिप्रतीतिमोग्यता, सा च कुलास्ति कुल वा नेत्यत्र
विद्वदनुभव एव प्रमाणं, केवलमुदाहरणैरेतद्वर्णितं, विधेयस्य, समासान्तर्गत-
त्वेन इतरविशेषणतमोपस्थितौ, (एकस्मिन् वाक्ये) 'अनुवाद्यमनुक्षौ न विधेय-
मुदीरयेत्' इति निवमनिपरीतनिर्द्देशे, उद्देश्यगतविशेषणान्तरमहिम्ना विधा-
नात् पूर्वमेव सिद्धौ, वचनार्थाभिधेयं प्रसिद्धार्थ एव निवमितशक्तिकेन तदा-
दिपदेन निर्द्देशे च विधेयतानवगम इति ; एतच्च वाक्योदाहरणे, सुस्पष्टम् ।

(२०) मिष्यामहिमत्वं 'महिमा मिष्या' इतिरीत्या महिम्नो मिष्यात्वम्,
अनुवाद्यम् उद्देश्यं, प्राप्तस्य धर्मान्तरप्राप्ते कथनमुद्देशः ; विधेयं बाध्यम्,

यथा वा,

सुस्तां मितस्वादवरोधयन्तो पुनःपुनः केशरपुष्पकाक्षीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मारेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुन्नेक्षितं, (मौर्वीन्द्वितीयामिति युक्तः पाठः) । यथा वा,

वपुर्विरूपाद्यमलस्यजन्मता

दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्गालसगाक्षि ! भ्रम्यते

तदस्ति किं व्यस्यमपि त्रिलोचने ! ॥

अत्रालक्षिता अनिरिति वाच्यम् । यथा वा,

आगन्दसिन्धुरतिचापसशालिचिप्त-

संदागनैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता, तदुदन्तचिन्ता

तान्तिं तनोति तव सम्प्रति, धिग्धिगस्मान् ॥

अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेयः, (यथा,

नवजलधरः सुस्रद्धोज्यं, न हतनिशाचरः ;

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं, न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारः, न बाणपरम्परा ;

कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत्, प्रिया न सम्बोध्यशी ॥

अत्राप्यस्य प्राप्ते कथनं विधानम् । उद्देश्यविधेययोः इत्यत्रिर्देश एवोद्देश्यविधे-
यभावप्रतीतिः ।

इत्यत्र) मत्वमुक्ततानुवादेनाप्यदत्त किञ्चिद्विहितं, (यथा,

जुगोपात्मानमत्रसो भेजे धर्ममनातुरः ।

अमृद्भुराददे सोऽर्थात्सक्तः सुखमन्वभूत् ॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादि) ॥

विरहमतिवदयथा,

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमितमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥

अत्र कार्यं विना मितमिति विवक्षितम्, अकार्येषु
मितमिति प्रतीतिः । यथा वा,

चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विद्धाति गलग्रहम् ॥

अत्र कण्टग्रहमिति वाच्यम् (२१) । यथा वा,

न तस्मां यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मनः

तेन व्याकुलता धनुर्भगवतो देवाङ्गवानीपतेः ।

तत्पुत्रस्तु मदन्वतारकवधाद्विषस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः, स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ! ॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

यथा वा,

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे गिरिहृद्धारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥

---

(२१) रोगविशेषोऽर्द्धचन्द्रदानं वा प्रतीयते ।

अत्राभिव्यक्तिरमण इति विरुद्धां धियमुन्वाहयति (२२) ॥

अुतिकटु समासगतं (२३) यथा,

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

वर्णिनिर्हादनाहोऽयं काशश्च समुपामतः ॥

एवमन्यदपि चैवम् ॥

अपास्य व्युत्संस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः (२४) सन्त्येते, पदस्यांशेऽपि केचन ॥४॥

केचन, न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणम्,

सोऽथैव वेदांस्त्रिदशानयत् पितृनताश्रित्यममंस्त बन्धून् ।

व्यजेत् पशुर्गमरंस्त नीतौ समूहघातं न्यबधीदरीश्व ॥ (अुति०)

स रातु वो दुश्चरवन्तो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेकमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान् ॥ (अप्रयु०)

(२२) अभिव्यक्तिरमण गौरीव मातामहर्षः, एवं रमणपदस्य प्रीतिकर-
रणासम्भोदध्वरोटस्तीति ।

(२३) क्लृप्तादीनां समासगतत्वनिवमनादन्येषामनिवमः उक्तमात्र इति
सूचयन् असमासगतमुक्त्वा समासगतमाह ऋतीति ।

(२४) विशिष्टैकार्पतात्पर्यकपदसमूहो वाक्यम्, तदपेक्षदोषत्वमेव
वाक्यदोषत्वं, तदपेक्षत्वञ्च केषाञ्चिदात्मलाभात् केषाञ्चिच्च स्लोत्कर्षात्, तथाहि
वे केशला वाक्यदोषाः नेदपि च विधेयाविमर्षादयो वाक्यगतास्ते वाक्य एव
सम्भवन्तीत्यात्मलाभात् वाक्यमपेक्षन्ते ; वे पुनः अुतिकट्वादेवः पददोषा अपि
वाक्यवटकपदवत्तयादिगतत्वेनातिशयदोषतामापद्यन्ते, ते स्लोत्कर्षलाभायैव
वाक्यहापेक्षा इति । व्युत्संस्कारासमर्थयोः स्वत एवानिश्चयदोषयोर्न वाक्य-

अत्र हुञ्चावन इन्द्रः, अनेङ्गमूको मूकवधिरः (२५) ।

सायकसहायवाहो ! मकरध्वजनियमितक्षमाधिपते ! ।

अलक्ष्मिभास्वरस्ते भातितरामवनिप ! श्लोकः ॥ (निह०)

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गास्त्रिभूषन्द्वयशःपर्यायाः
शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि सुण्ण गाममभितः

यशो गायन्त्यते दिशिदिशि च लग्नास्तव विभो ! ।

शरज्जगोत्स्नागौरस्कटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथापि त्वत्कीर्त्तिर्नमति विगताच्छादनमिह ॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्चाम्बरं प्रतिपादयन्नुपसृक्त्यमा-
नस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः (२६) ॥

प्राञ्ज्याक्षिण्णुधामाथ विषमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रां सङ्क्षपणीनां पलायनपरायणाम् ॥

षट्कपदद्वादिगतत्वेन कोटपि विशेषः, निरर्थकपदस्य वाक्यषट्कत्वमेव ना-
स्तीति तैषां वाक्यदोषत्वम् । एकस्य विवक्षितार्थावाचकपदस्य प्रसिद्धार्थमादा-
यापि कथञ्चित् वाक्यार्थबोधोपपत्तिः सम्भवतीति नावाचकत्वदोषस्य सतएवा-
तिशय इति षट्कद्वादिगतत्वेनातिशयितो वाक्यदोषोऽयम् इति वयाकथञ्चित्
विभजनीयम् ।

(२५) 'अनेङ्गमूक उद्दिष्टः शठे वाक्कृतवर्जिते' इति मेदिनी ।

(२६) अत्र कुविन्दः सम्बोधितः, षट्कपि षट्करोवि (प्रस्थापयसि),
लग्नाः स्तुतिपाठका इति विवक्षितार्थः । अन्यार्थस्तु कुविन्दः तन्त्रवाचः,
षट्कपि षटं (वस्त्रं) करोवि, सुण्णपामं तन्त्रममूहम् अभितः सम्पापसम्ब-
हरोबासनेन ।

अत्र माम्बन्धाद्विष्णुधामविषमाश्वनिद्रापर्वशब्दाः प्रह-
ष्टजलदगगनसप्ताश्वसङ्कोचदलाष्टामवाचकाः (२७) ।

नृपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥

अतोपसर्पणप्रहरणमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादलीलाः ॥

तेऽन्यैर्वान्तं समन्त्रन्ति परोत्सुर्गश्च भुञ्जते ।

इतरार्थं प्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनम् ॥

अत्र वान्तोत्सुर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ॥

पितृवसतिमहं ब्रजामि तां सह परिवारजनेन, यत्र मे ।

भवति सपदि पावकान्वये (२८) हृदयमग्नेपितशोकशल्यकम् ॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते यज्ञशानादिप्रतीताव-
मङ्गलार्थत्वम् ॥

सुराक्षयोक्तासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेव विलोक्यते ॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः, किं भदि-
राद्यर्थाः ? इति सन्देहः ।

(२७) बन्धबन्धाज्जगदस्य संज्ञाशब्दत्वेन तेन सह प्रशब्दस्यान्वयायोगः,
विष्णुपदपदस्यैव भगनवाचकत्वं न तु हरिपदविष्णुधामादीनाम्, एकविपश्चि-
न्नानामपि विषमान्वतत्वा न सप्ताश्व एव विषमान्वपदवाच्य इति ।

(२८) पावकान्वये पवित्वंशे, अत्र वह्निसम्बन्धे इति व्युत्पत्तेः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।

दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः प्रभो ! (२८) ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वा-
दप्रतीताः ॥

ताम्बूलभृतगङ्गोऽयं भङ्गं अल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा, तथा ॥

अत्र गङ्गादयः शब्दा ग्राम्याः ॥

वस्त्ववैदूर्यचरणैः सतसत्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता, नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥

अत्रास्वररत्नपादैः सततमाः अचला (भू) कृता, नेत्रद्वन्द्वं
बोधयेति नेयार्थता (३०) ॥

(२८) अधिमात्रसद्वामकः (उत्कृष्टः) उपायः अज्ञादिर्यस्य, तथा-
भूतस्य ; इदा मृत्यामसंस्काराद्यैरनभिभूता भूमिः विसैकाग्र्यतारूपविषयो
वस्य सः । अत्र “उपायाः अज्ञादयः अदुमध्याधिमात्राः संवेगो वैराग्यं,
तस्य अदुमध्यतीव्रता” इति पातञ्जलसमाध्याख्यायां वाचस्त्युक्तं “तीव्रसंवे-
गानामासन्नः” इति सूत्रज्ञानुसन्धेयम् ।

(३०) अत्र वस्त्ववैदूर्यचरणसत्वरजःपरनिष्कम्पाद्युद्धवेदयेति पदैः सूत्रा-
व्यवस्थादिवाचकत्वसम्बन्धेन वयाक्रमं अस्वररत्नपादतमोऽचलाद्वन्द्वबोधयेति
पदानि लक्ष्यन्ते, तैश्च क्रमेण आकाश-मणि (सूर्य)-किरण-अन्धकार-पृथिवी-
बुधल-उन्मीलयेत्यर्था उपस्थाप्यन्ते इति चेद्वित् । अपरे तु वस्त्रादि-
पदैरेव स्ववाच्यवस्त्रादिवाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वसम्बन्धेन आकाशादय एव
लक्ष्यन्ते इति वदन्ति ; उभयमतेऽपीदं शतव्याक्रीकारे रुद्धिप्रयोजनविशेषयो-
रभाषाज्ञेयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामसुरङ्गशावाच्याः ।

रज्यत्वपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥

अथ धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति
सम्बन्धे क्लिष्टत्वम् ॥

न्यङ्कारो ह्ययमेव मे, बहुरयस्तवाप्यसौ तापसः !

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं ! जीवत्यङ्गो रावणः ! !

धिक् धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,
स्वर्गशामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्रायमेव न्यङ्कार इति वाच्यम्, उच्छूनत्वमात्रं चानु-
वाद्यं, न दृष्टात्वविशेषितम् (११) । अथ च शब्दरचना
विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य । यथा वा,

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृश्यो-

र्जुवोररासान्तविस्तारि वेङ्गनम् ।

विसारि रोमाञ्चितकञ्चुकं तनो-

रानोति योऽसौ सुभगे ! तवागतः ॥

अत्र योऽसावितिपदद्वयमनुवाद्यमात्रमतीति कृतम् ;

(११) अयंभावः, किमेभिरित्यनेन दृष्टात्वविधाने भीलवटस्य नीलत्वविधि-
यत् दृष्टोच्छूनस्य दृष्टात्वविधानमसङ्गतम् स्यात् ; वैकल्यविधाने च दृष्टोच्छू-
नस्य वैकल्यम् कौटिल्येन सिद्धमेवेति तद्विधानमनर्थकमिति दृष्टात्वविशेषणस्यै-
विधेयत्वमतीतिव्यावात इतीत्यमपि विधेयाविमर्षदोषः ।

[तथाहि (३२), प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते, क्रमेणोदाहरणम्,

कातर्यं केवला नीतिः, शौर्यं स्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ (प्रका०)

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम्

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (प्रसि०)

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्वितेन दहनेन, न वीक्षिताऽसि ! ॥ (अनु०)

यच्छब्दस्तत्तरवाक्वागुगतत्वेनोपाप्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यामुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते,

(३२) 'वत्तदर्थयोर्नित्योऽभिसम्बन्धः' इति निबन्धेन पूर्वनिर्दिष्टोद्देश्यवाक्यागतो यच्छब्दो नियतमेव विधेयवाक्यगतं तच्छब्दं तच्छब्दसमानार्थकं वा अदः-शब्दादिकमपेक्षते, अत्र च विधेयवाक्ये तच्छब्दो नोपाप्तः, अत्र 'असौ' इति उक्तः, सोऽपि यच्छब्दसन्निध्यात् वदर्थविशेषणतया प्रसिद्धार्थमभिदधत् उद्देश्यवाक्यएवान्तर्भवति न तु विधेयवाक्ये, इति विधेयवाक्यस्यासंपूर्णतया उद्देश्यविधेयभावानवगम इति । 'इममेवार्थं वत्तदर्थयोः साक्षात्प्रतिपादनपूर्वकं प्रदर्शयति तथाहीत्यादिना 'तथाभूतमेव तच्छब्देन परावृत्तते' इत्यन्तेन ।

यथा,

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः,
यथा, अत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे, द्वयोरुपादाने तु
निराकाङ्क्षत्वमसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्कृचिद्वय-
मपि गम्यते, यथा,

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालोत्थायं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीतिः । एवञ्च] तच्छब्दानुपा-
दानेऽत्र (३३) साकाङ्क्षत्वम् । नचासाविति तच्छब्दार्थमाह,
असौ मरुभुवितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः, प्रतीतौ वा,
करवालकरालदोःसहायो सुधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्यं विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥
अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ।

---

(३३) अत्र अपाङ्गसंसर्गोति श्लोके ।

॥

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश ! निखिलं भवद्गुः ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्स्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति । उच्यते,
तर्ह्येतैव वाक्यान्तरे उपादानमर्थति न तत्रैव, यच्छब्दस्य हि
निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति, यथा,

यत्तदूर्जितमत्युग्रं चात्वं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताच्चैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥

इत्यत्र तच्छब्दः । मनु कथं

कल्याणानां त्वमसि महतां भाजनं विश्वमूर्ते !

धुर्यां सत्सुमीमथ मयि भग्नं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्य तन्मो

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥

अत्र यद्यदित्युक्ता तन्मो इत्युक्तम् : (३४) । उच्यते, यद्य-
दिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्व्वार्त्तिकं वस्त्वाच्चित्तं, तथा-
भूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते (३५) ।

(३४) यदि यच्छब्दस्य नियतमेव तच्छब्दसाक्षात्कृता, तदा कथमत्र
श्लोके निराकाङ्क्षतानिर्वाहः, अत्र हि एकेन तत्पदेन एकस्य यत्पदस्य
निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य साक्षात्कृत्यमस्येति पूर्व्वपक्षः ।

(३५) पूर्व्वोपस्थितार्थपरामर्शेन तत्पदेन पूर्व्वोक्तानां सर्व्वेषामेवाविशे-
षेण परामर्शसम्भवादत्रत्वेन तत्पदेन एकेनापि यत्पदद्वयोक्तज्ञाताज्ञातरूपसर्व्व-
प्रसारं पापरूपं वस्तु परामृशता यद्यत्पदद्वयमेव निराकाङ्क्षीक्रियते इति

यथा वा,

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
माता, स्त्रीषुधुतां गता किमद्यवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ, गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यं, न त्वनयोः समासे
गुणीभावः कार्यः; एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् । विरु-
द्धमतिक्रदाद्या,

त्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिकद्वितमूर्त्तयः ।

विग्रहचपणेमाद्य धेरते ते गतासुखाः (३६) ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते कृता
इति विरुद्धा प्रतीतिः (३७) ॥

पदैकदेशे यस्यासम्भवं क्रसेणोदाहरणम्,

असमतिचपलत्वात्सुप्रमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात्सुहमेनाहमायाः ।

भावः । प्रदीपकतस्तु 'वद्यदिति न पदद्वयं किन्तु नित्यवीक्ष्योरितिसूत्रेण
वीक्ष्यायां वदो द्वित्वापस्रोटवमादेशः, तथाचादेशिना वत्पदेन तत्पदेन च
द्वाभ्यामभेदेनैव रूपेण पापपरामर्शः, आदेशस्तु साफल्येन सम्बन्धपरता-
प्याह्वः, एकत्वैव तेन तदुपपत्तौ न तच्छब्देऽपि तदपेक्षा इति प्राहुः ।

(३६) विरुद्धपक्षे गता असवः प्राणाः स्थानि इन्द्रियानि च येषां ते ।

(३७) असमत्परार्थे विरुद्धोत्पत्त्यर्थो विवक्षितः, प्रकाशितविरुद्धेऽर्थस्य
असम्भवं अत्र तु शब्दस्येति व्याख्यानस्य भेद इति प्रदीपः ।

इति यदि शतलत्वस्तत्त्वमालोचयाम-

स्तदपि न हरिणार्थीं विस्मृत्यन्तरात्मा ॥

अत्र त्वादिति । यथा वा,

तद्वच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्ग लब्धैः बीजाङ्गुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥

अत्र ह्यै चै इति कटु (३८) ।

यथाप्यरोविस्त्रममण्डनानां

सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्

अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥

अत्र मत्ताशब्दः स्त्रीवार्थे निश्चयार्थः ।

आदावञ्जनपुष्पलिप्तवपुषां श्वासानिलोक्लासित-

प्रोत्सुर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितामां दृशाम् ।

सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

भङ्गीनामिव पानकर्म्म (३९) कुरुते कामं कुरङ्गेषणा ॥

अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकं, कुरङ्गेषणाया

(३८) एकत्र पदे बहुवर्णानां कटुत्वे षट्दोषत्वं, तेन हि षट्स्यैव कटुत्वप्रतीतेः, एकस्य वर्णस्य तत्रात्वे च षट्कदेशदोषत्वम् ।

(३९) धारायाः तैक्षण्यं शस्त्रं षट्केन लिप्ताग्नौ बलाहकपयसि निक्षिप्यते इति, एतदेव पानकर्म्मोक्त्युच्यते इति नागोजीभट्टाः ।

एकस्या एवोपादानात्, न चालसवलितेत्यादिवत् (४०) व्यापारभेदाद्विभक्तत्वं ; व्यापाराणामनुपात्तत्वात्, न च, व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । अत्रैव 'कुरुते' इत्यात्मनेपदस्य नर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्तृसम्बन्धे कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलाभावात् (४१) ।

चापार्थस्त्रिपुरविजयी, कार्तिकेयो विजेयः,
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिभूरियं हन्तकारः ।

(४०) अलसवलितैः प्रेमाद्रौर्द्धुर्मुकुर्मुकुनोक्तैः अणमतिप्रखैर्लज्जोत्थो-
लैर्निमेवपराङ्मुखैः । हृदयनिहितं भाषाकृतं रसद्विरिवेद्यैः कथय सुकती-
कोट्यं सुगन्धे ! तयाद्य विनोक्त्यते इत्यत्रेवेत्यर्थः ।

(४१) प्रधानस्य मुख्यस्य क्रियाफलस्य (प्रकृते) सकलविद्यासिजनविजव-
रूपस्य, कर्त्तरि कुरुतेत्यात्मनेपदस्य असम्बन्धेऽविद्यमानत्वे । ननु दीनं त्वामनु-
गायते इत्यत्रैव व्युत्संस्कृतिरेवात्र दोष आस्तामिति चेत् । न, येषम्यात्
तथाहि, 'आग्निवि नायः' इति सूत्रेण आग्निभि आत्मनेपदं नियमयता
तद्विज्ञे वाचनाद्यर्थे विवक्षिते आत्मनेपदं व्यवच्छिद्यते इति वाचनार्थं प्रयुक्तं
आत्मनेपदं व्युत्संस्कृतमस्तु, प्रकृते तु एकत्वादिसंख्याविशेषाविवक्षायां क्रिया-
फलस्य पराभिप्रेतत्वादविवक्षायाश्च प्रयुक्तं बहुवचनमात्मनेपदं च न व्युत्-
संस्कृतं, 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनेन 'स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले'
इत्यनेन च सूत्रेण वचाकसं बहुषु बहुवचनं कर्त्तृभिप्रेतक्रियाफले विवक्षिते
आत्मनेपदस्य नियमयता एकत्वादिविवक्षायां बहुवचनं, पराभिप्रेतक्रिया-
फलविवक्षायाश्चात्मनेपदस्य व्यवच्छिद्यते, न तु तत्तदविवक्षास्यलेऽपि तस्य तस्य
व्यवच्छेदः, परन्तु तत्तदविवक्षायां तेषां प्रयोगो निरर्थक इति वचोक्तमेव
सम्यक्, एवमेव प्रदीपः ।

अस्यैवैतत्, किमु कृतवता रेणुकाकण्डवाधाम्
बद्धसार्धस्य परशुना लज्जते चन्द्रहासः (४२) ॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः कृत्यप्रत्ययार्थेऽवाचकः (४३) ॥

अतिपेक्षवमतिपरिमित-

वर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं

वदति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ (ब्रीडा०)

अत्र पेक्षवशब्दः ॥

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-

क्षामेन शास्त्रपरिशोसनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जिताभां

सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥ (जुगु०)

अत्र पूयशब्दः ॥

(४२) कृत्कारः बोद्धव्यासात्मिका भिक्षा, 'यासप्रमाणा भिक्षा
स्यादमन्ता वञ्चतद्वयम् । अयं चतुर्गुणं प्राङ्मूर्धनकारं द्विजोत्तमाः' इति
मार्कण्डेयात् । पुरा किल परशुरामः कार्तिकं विजितवान्, कश्यपाय
शुचिर्दत्त्वा शस्त्रेण समुद्रमुत्थार्य तत्वावाचं चकार, परशुना रेणुकामाक्षीं
समाततं जघान चेति पौराणिकी गाथा ।

(४३) अर्हार्थे विहितेन यत्प्रत्ययेनातीतकाशोपस्थापनासम्भवः । यत्प्रत्यय-
नालगतत्वेनात्र पदैकदेशदोषोऽयम् । 'विदधदभिनवः इत्यादौ' तु धातूप-
सर्गयोः सम्बन्धात् सम्प्रसोध्यं दोषस्तदुभयगतत्वात् पददोषः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।

कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ (अमङ्ग०)

अत्र प्रेतशब्दः ॥

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्भक्ष्यतामिह ॥

अत्र किं पूर्वं साधुरुत्साधुषु चरतीति सन्देहः (४४) ॥

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामण्येः ।

सुदुर्लभं वचोवाणैस्तोत्रो यस्य विभाव्यते ॥ (नेथा०)

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो सत्त्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदं, यावदुत्तरपदमपि पथ्यायपरिवर्तनं न क्षमते । अल-
ध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ पूर्वपदमेव ॥

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः ; तथाप्यन्यैर-
लङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहरणान्या
इति च विमज्ज्योक्ताः (४५) ॥

(४४) अत्र चरमागो 'भूतपूर्वं चरद्' इति चरदप्रत्ययः किंवा 'चरेद्' इति टान्तश्चरधातुः ? इति सन्देहादङ्कार्यसन्देहः ।

(४५) सामान्यतो विवक्षितार्थमतीतिसामर्थ्यविरहएवासामर्थ्यपदेनो-
च्यतां, स च अप्रयुक्तावाचकनिहतार्थसाधारण इति किमुक्तसूच्याप्रभेदकरणे-
नेति पूर्वमच्यित्वा, प्राचीनप्रणाल्यवलम्बनेन, शिष्याणां प्रभेदप्रदर्शनद्वारा
अदाहरणज्ञापनानुरोधेन च एवं कृतमिति सिद्धान्तवति वदामीति ।

प्रतिकूलवर्णमुपहत-
लुप्तविसर्गं विसन्धि हतदृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदम्
पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्द्धान्तरैकवाचकम्
अभवन्मतयोगस्यनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं
सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥

भस्मप्रक्रममक्रमम्
अमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा (४६) ।

रसासुगुणत्वं वर्णाणां वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णं,
यथा नृङ्गारे,

अकुण्डोत्कण्डया पूर्णमाकण्डकुलकण्डि । भाम् ।
कम्बुकण्डगाः क्षणं कण्डे कुरु कण्डार्त्तिमुद्धर ॥

रौद्रे यथा,

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् छदाः पूरिताः,
अत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

---

(४६) इदमन्वाधेयम्. क्लिष्टत्वमिव प्रतिकूलवर्णादीनामपि जेषास्त्वित्
समासगतत्वेन पददोषत्वं सम्भवतीति प्रदीपः ।

तान्देवाहितशस्त्रधस्त्ररगुरुस्त्रस्त्राणि भास्वन्ति मे,
यद्रामेण कृतं, तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् । (यथा,
प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्धाविधाविर्भव-
त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्यग्निधिलस्वत्कण्टपीठातिथि-
र्यैनामैव जनत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्यायते (४७) ॥

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव
शब्दप्रयोगः ।)

उपहत उत्वं (४८) प्राप्तो क्षुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्,
धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।
यस्य भत्या बलोल्लिखता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः (४९) ॥
विसन्धिः सन्धेर्वरूपं, -विश्लेषो-(५०)-ऽश्लीलत्वं कटत्वञ्च ।

(४७) निशुम्भो ममनं । हरेण खण्डपरशोरेकः खण्डः परशुरामाय
दत्त इति चन्द्रिका ।

(४८) 'क्षतो रोदमुतादमुते' (६।१।१।१ पा०) इति सूत्रेण उत्त्वप्राप्तिः ।

(४९) बुद्धिप्रभावयुक्ताः, (इतत्प्रत्ययः) । पूर्वार्थे 'उपहतविसर्गत्वं',
उत्तरार्थे तु कुप्रविसर्गत्वमिति । उपहतविसर्गाणां कुप्रविसर्गाणाञ्च बह्वनं
मिलने दोषः ।

(५०) असन्धिरूपविश्लेषः पुनर्द्विविधः, 'वाक्ये तु सा विवक्षानपेक्षते'
इत्यनुसारेण ऐच्छिकः, आनुशासनिकश्चेति, तलान्त्योऽपि प्रत्यक्षहेतुकोटिसिद्धि-

आद्यं यथा,

राजन्विमान्ति भवतश्चरितानि तानि,
इन्दोर्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितामुदृप्तो
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥

यथा वा,

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणिवच्चकास्वनर्घः ॥

(संज्ञितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः, प्रग-
त्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत् ॥)

वेगादुडुयीय गगने, चलण्डामरचेष्टितः ।

अयमुत्पतते पत्नी ततोऽतैव रुचिङ्गुर (५१) ॥

अत्र सन्धावश्लोसता ॥

हेतुकश्चेति द्विविधः, ततोदात्तपूर्वश्लोकस्य पूर्वार्धे तानि इन्दोरित्यत्रैच्छि-
कोटसन्धिः । उत्तरार्धे तु 'इन्दुदेत् द्विवचनं प्रसृष्टम्' (१।१।११) इत्य-
नेन द्विवचनस्य प्रसृष्टस्य संज्ञकस्य 'श्रुतः प्रसृष्टश्च यच्च नित्यम्' (६।१।१२५)
इति सूत्रेण प्रकृतिवद्भाषविधानात् प्रसृष्टाद्देवकानुशासनिकोटसन्धिः ।
उत्तरश्लोके तु 'लोपः शाकल्यस्य' (८।१।१६) इति सूत्रेण विहित-
स्यापि लोपस्य 'आहुणः' (१।१।८२) इत्यनेन विहितं गुणं प्रति 'पूर्वभा-
सिद्धम्' (८।२।१) इत्यनेनासिद्धिविधानादसिद्धिहेतुकोटसन्धिरिति ।

(५१) नायकाधिष्ठितं समेतस्थानं बीधयन्वा दूत्या इयमुक्तिः । तच्छेति
जुगुप्साव्यञ्जकः, चिह्न इति प्रीडाव्यञ्जकः ।

उर्व्यसावत् तर्वालो भवन्ते चार्वावस्थितिः ।

नात्रर्जुं बुज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ (स०श्रु०क०)

इतं लक्षणानुसरणोऽप्यत्रय्यं (५२), अप्राप्तगुरुमावान्तलघु,
रसानुगुणश्च दत्तं यत्, तत् इतदत्तं ; क्रमेणोदाहरणम्,

अमृतममृतं कः सन्देहो मधुन्यपि नान्यथा,

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसम्फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्वस्युः सन् रसान्तरविज्ञानो

वदतु, यदिहान्यत्त्वाद् स्यात्प्रियारदनच्छदात् ॥

अत्र यदिहान्यत्त्वाद् स्यात् इत्यत्रय्यम् (५३) । यथा वा,
जो परिहरितं तीरद मणमि य सुन्दरत्तणगुणेण ।

अह यवर जस्य दोसो पडिवच्छेहिमि पडिवसो (५४) ॥ [१]

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ॥

(५२) लक्षणं गुणोदितियामकम्, अपिशब्दात् तदननुसरणं समुचीयते ।
इतस्य अत्रय्यत्वञ्च छन्दोभङ्गात् यतिभङ्गात् स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च,
तत्रार्थं प्रसिद्धत्वाद्भेदस्यान्ये उदाहृते ।

(५३) अत्र हि हरिणीकन्दवि 'वदतु यदिहा' इति पठाक्षरस्थाने
अचितादपि यतिर्भङ्गा, पठाक्षरस्य 'हा'-इत्यस्य परपदसञ्चानापेक्षत्वात् ।
'न स म र स सा गः भस्वेदैर्हयैर्हरिणी मता' इति हरिणीलक्षणम् ।

(५४) यः परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन । क्व केवलं
यस्य दोषः । प्रतिपक्षैरपि प्रतिपक्ष इति सं० । नवरसन्दो केवलवाची,
अपिरेवार्थः । अत्र आर्यायां द्वितीयस्य हरितं इत्यन्तगुरोः सगवास्य,
तृतीयस्य च तीरद इत्यादिगुरोर्भगवत्स्य अव्यवधानादत्रय्यत्वमानुभविकम् ।

विकसितसहकारभारहारि-

परिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरश्री-

ईरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥

अत्र हारिशब्दः, (हारि-प्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः) ।

यथा वा,

धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मदन्यैव सा,

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव, विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्, स्त्रीणां नितम्बस्थलात्

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥

अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते (५५) ॥ [२]

हा ह्यप! हा कुध! हा कविबन्धो! विप्रसहस्रसमान्त्रय! देव! ।

सुगन्धविदग्धसभान्तररत्न! क्वासि गतः क्व वयस्य तवैते ॥ [३]

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम् (५६) ॥

(५५) प्रथमं पुष्पिताधातुं, 'अयुजि ननुगरेफतो वकारो युजि त्व
नजौ जरगाश्च पुष्पिताया' इति तल्लक्षणम् । अन्तरन्तु शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तं, सूर्याचैर्जदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणम् ।
अत्र 'तथा पादान्तकोटपि वा' इति गुरुत्वनियामकलक्षणानुसरणोऽपि बन्ध-
शैथिल्यात् गुरुकार्म्यकरणाद्यसत्त्वेन दोषः, वस्त्राण्यपीति पाठे तु बन्धदार्ढ्येन
गुरुभावप्राप्तिरिति न दोषः । तथाच पादान्तकोटोर्गुरुत्वे बन्धदार्ढ्यमेव हेतुः ।

(५६) जरुषे पुष्पिताधादीनां, मृङ्गरादौ पृथ्वीस्रग्धरादीनां, वीरे
शिखरिणीमन्दाक्रान्तादीनां, हास्ये च दोषकस्व आनुगुण्यमिति नामोजीमवृत्ताः ।

न्यूनपदं यथा,

तथाभूतां हृष्टा वृषसदसि पाञ्चालतनयां,
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिधतम्,

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ! ॥

अत्रास्माभिरिति, 'खिन्ने'-इत्यस्यात्पूर्वमित्यमिति (५७) च ॥

अधिकं यथा,

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकाशं

प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः

प्रतिमङ्गलास्तमयोदयः स कोऽपि (५८) ॥

अत्रालतिशब्दः ।

(५७) नेन विना वाक्यत्वहानिः क्रियाकारकाद्यन्यतमरूपस्य तस्य पदस्य, तत् पदं बह्वृ पदं विना साकाङ्क्षं, तस्य च कश्चन एव न्यूनपदत्वं, यद्यो-
दाहरणे, अस्माभिरिति कारकपदस्य, खिन्ने इति कारकपदसाकाङ्क्षस्य
इत्यमिति पदस्य ज्ञानभिधानम् । एतदतिरिक्तपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य
विषयः । उभयत्रैव प्रकरणादितो विवक्षितार्थप्रतीतिर्भवति । साकाङ्क्षस्ये-
ह नैवमिति भेदः ।

(५८) प्रतिमङ्गलानामस्तमवस्य (परानवस्य) उदयः प्रारम्भो वस्मात्,
सः । पूर्वं केनाप्यपराभूतानामपि ततः पराभवारम्भ इत्यर्थः, स च उदय-
पदादेव सम्भवति इति नोदयपदध्वन्यता ।

यथा वा,

इदमनुचितमक्रमस्य पुंसां,
यदिह जरास्यपि माय्याया विकाराः ।
यदपि च न कृतं नितस्विनीनां
स्ननपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

अत्र कृतमिति कृतं (५८), प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति ।
तथाच, यदपि च न कुरङ्गलोचनामिति पाठे निराकाङ्क्षैव
प्रतीतिः ॥ कथितपदं यथा,

अधिकरतस्तल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु ! कथय कस्य क्यञ्चयत्यञ्चसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्यानिषेकम् (६०) ॥

अत्र लीलेति ॥ पतत्प्रकर्षं यथा,

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरी घोरो घुरेच्छूकरः,
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

(५८) कृतं अधिकं कृतं ; पूर्वार्द्धे विकाररूपधर्मास्थानौचित्यमुक्तम् ;
उत्तरार्द्धे तु जीवतरतयोर्धर्मायोः स्ननपतनावधित्वाकरणास्येति प्रक्रमभङ्गः ।
एवं यदपि चेति समुच्चयार्थकेण चकारेण समुचितमन्यत् किमपि न कृतमित्य-
नेनान्वेतुमाकाङ्क्षितमस्तीति ।

(६०) इदं स्मरः स्नेनाप्यवशीकृतां तां वशीकुर्वन्तं तं जनमवलोक्य
अवश्यमेव रमणोक्तयवक्ष्ये स्वराज्येऽभिषेक्ष्यतीति भावः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा गोमूलवेद्युतः
सिंहीस्तेजविलासवज्रवसतिः पद्माननो वर्त्तते ॥

समाप्तपुनरात्तं (६१) यथा,

क्रोङ्कारः स्मरकामुकस्य, सुरतकीड़ापिकीनां रवः,
भङ्गारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां, लीलाचकोरीध्वनिः ।
तन्वयाः कस्यलिकापसारणधुवाब्धेपस्त्वलत्कङ्कण-
काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥

द्वितीयार्द्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्द्धं यथा (६२),

मसृणचरणपातं गम्यतां, भूः सदर्भा,
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि, धर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरभ्युपूषैः
पथि पथिकवधूभिः शिथिता वीथिता च ॥

(६१) क्रियाकारकान्वयेन समाप्तेऽपि वाक्ये विशेषाभिधित्वां विना पुन-
स्तदाकृत्यान्विपदाभिधानं न तत् । तथाह्यस्योदाहरणे 'एतादृशः काणः
प्रेम तनोतु वः'-इत्यनेन वाक्यममाप्तावपि पुनः तत्काव्यस्य कर्तुः नवेत्यादि-
विशेषणान्विधानं, न च तत्र विशेषणदानादन्यत् प्रयोजनमस्ति ।

(६२) द्वितीयार्द्धगतम् एकं वाचकं शेषम् (अवशिष्टम्) अस्य, तादृशं
प्रथमार्द्धं न तत् ; अत्र प्रथमार्द्धगतवाक्यं, द्वितीयार्द्धगतेन एकेन पदेन
परिपूर्यते ; तत् अर्द्धान्तरेकवाचकमिति कथितम् । तथाहि भूः सदर्भा ;
तत् (तस्मात्) मसृणचरणपातं गम्यतामिति प्रथमार्द्धगतं वाक्यं, द्वितीयार्द्ध-
गतेन तदित्यनेन परिपूर्यते इति ।

अभवन् भतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्, तत् (६३),
यथा,

येषान्तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्णभि-
र्लीलापानभुवश्च मन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां ऊङ्कुतयः लतामरपतिचोभाः क्षपाचारिणां,
किन्तैस्त्वपरितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥

अत्र “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्समात्”-
इत्युक्तमयेन यच्छब्दनिर्देशानामर्थानां परस्परसमसम्बन्धेन
यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । (क्षपाचारिभिरिति पाठे
बुज्यते समस्यः (६४)) ।

(६१) अत्र पदार्थानोरन्वयस्यैवासम्भवः ; विधेयाविमर्शस्यैव तु सम्भव-
सम्भवेऽपि उद्देश्यविधेयभावानवगम इति भेदः ।

(६४) गुणानामप्रधानानां, परार्थत्वात् प्रधानान्वयापेक्षितत्वात्, असम्बन्धः
परस्परसमस्यः, समत्वात् प्रधानापेक्षितत्वतौल्यात् । गुणानां परस्परसमनाका-
ङ्क्षतया न परस्परसम्बन्धः, किन्तु प्रधानेनैव गुणानामिति सिद्धान्तः । प्रकृते
तु यैरिति वदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः, स च न भटति,
विभिन्नविभक्तिकत्वात् । वदपि [‘नो गुणवान् तस्य वदः’ इत्यादौ वदवर्ध-
नोरिव वदर्थयोरपि भिन्नविभक्तिकयोरभेदान्वयः स्वीक्रीयतामिति चेत् प्रता-
पोष्णभिः पीताः, यैः पानभुवः कल्पिताः, येषां ऊङ्कुतय इति रीत्या सर्वेषामेव
वदर्थानामभेदान्वये सति एकत्र क्षपाचारिपदार्थस्य विशेष्यत्वे सर्वत्रैव तस्य
विशेष्यताप्रतीतिर्भवतीति] । तदपि न, वदर्थानामुद्देश्यतयाऽप्रधानानां परस्पर-
सम्बन्धासम्भवादिति । क्षपाचारिभिरिति पाठे तु क्षपाचारिपदार्थस्य यैरिति
तत्पदार्थविशेष्यतया प्रतीतौ तत्पदार्थानां सर्वेषामेव वदर्थानां विशेष्यताप्रतीतिः ।

यथा वा,

त्वमेवंसौन्दर्या, सच रुचिरतायाः परिचितः,

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।

अपि इदं दिष्ट्या तदिति सुभगे ! संबदति वाम्,

अतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया (६५) ॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । चेत्स्यादिति सुक्तः पाठः । यथा वा,

संग्रामाङ्गणमामतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णाय येन येन सङ्घसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं,

तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि (६६),

(६५) तत् तस्मात्, इति एवंविधं, वा बुध्योः, इदं मिथुनं, दिष्ट्या भाग्येन, संबदत्यपि योग्यमपि भवति, अतः पूर्वोक्तात्, शेषं अवशिष्टं, समागमरूपं, यदि स्यात्, तदानीम् इह इन्द्रे गुणितया सौन्दर्यादिना, जितम्, अन्यथा योग्यसमागमाभावे गुणवत्त्वेव विफलमित्यर्थः । अत्र यत् शेषं, तत् यदा स्यादित्यर्थो न भवति तत्पदवदापदयोरभावादतो यदर्थस्य तदानीपदेनैवान्वयोऽभिधित्वितः, स च न सम्भवति तत्पदेन तदानीपदस्यान्वये निराकाङ्क्षादिति ।

(६६) अस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । अत्र हि प्रथमार्द्धवाक्यार्थे उत्तरार्द्धस्य सम्बन्धो विवक्षितः, स च न सम्पद्यते, तथाहि आकर्णनक्रियायां कोदण्डादिमातिपदिकार्थानां प्रत्येकं कर्मतवाटन्त्वे कोदण्डं शरानिति द्वितीया स्यात् । अत्र [कोदण्डादीनां सर्वेषाम् परस्परमनन्वितानामपि एकदैव वाक्या-

वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । नच यच्छब्दा-
र्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । नच केन केनेत्यादिप्रश्नः ।

यथा वा, “चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी”-इत्यादौ भार्गवस्य
निन्दायां तात्पर्यं, कृतवतेति परशौ सा प्रतीयते (६७) ।
(कृतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति) । यथा वा,

चत्वारो वयसृत्विजः, स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः,
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः, पत्नी ऋषीतवता ।

अविधवा कर्मत्वमिति न द्वितीयाप्रसङ्गः, प्रातिपदिकादेव द्वितीयाविधानेन
वाक्यान्तदसम्भवादिति चेत्] । न, “यो यो वीरः समासात्तास्ताम् शृणु
महीषते ! । भोगो द्रोणो क्षपः कर्षः सोमदत्तिर्धनञ्जयः”-इत्यादिषु परस्पर-
जननितार्थकत्वात् कोदण्डादिशब्देभ्यः कोदण्डः शरा इति प्रथमा स्यात् ।
यदपि [यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थेष्वयं यच्छब्दार्थ इति
यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयोऽभ्यस्त एवेति] । तच्च, एवं सति
कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात्, यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गश्च । [अथ
यदर्थयोः कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीतीति चेत् । न, तथा सति चेन
कोदण्डेन यत् शराः समासादितं तदाकर्ण्येति वाक्यार्थपर्यवसानेन पुनर्विशे-
षाकाङ्क्षाया अनिष्टत्वेः, भिन्नविभक्तिकतया यत् शराः समासादितमित्यन्वया-
सम्भवाच्च । [ननु चेन यदिति सामान्यतोऽवगमेन केन केन किं किमिति
विशेषप्रश्ने सति तदुत्तरतया कोदण्डेन शरा इत्युत्तरार्थमुक्तमिति] । न, प्रश्न-
वाचकपदानामात्रात्, चेन चेन यत् यदासादितं तदाकर्ण्येतिप्रतिप्रत्येव कोदण्ड-
दीनामुक्तत्वादिति ।

(६७) अथ परशुनिन्दामुत्प्रेषेन भार्गवनिन्दायां वैदग्ध्यप्रतिशय इति शरे-
षाभिप्रेतमिति न वाच्यं, तथा स्वर्द्धायोग्यत्वोपपत्तये परशुस्त्राभिनः शिष्य-
शि-

कौरव्याः पशवः, प्रियापरिमवह्लेशोपशान्तिः फलं,
राजस्योपनिमन्त्रणाय रसति स्नीतं यथोदुग्दुभिः ॥

अनाध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयु-
ज्यते । यथा वा,

अङ्गाकाण्डोदनालो मखकिरणसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रासकृत्कामाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभङ्गः ।
मर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः सम्ब-
न्धिनी तु विवक्षिता (६८) ॥

अवश्यं वक्तव्यमनुक्तं यत्र, यथा,

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च हृष्टै-
रत्यङ्गुतैरपहृतस्य तथापि नास्या ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
माहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥

अत्रापहृतोऽस्त्रीत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तथापीत्यस्य
द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः (६९) ।

आत्मादीनि विशेषणानि, तथा तदयोग्यत्वप्रतिपादनाय तस्यैव कश्चिद्वर्णो वक्तु-
मुचितः, अन्यथा प्रकृतमङ्गः स्यादिति, यथोक्तमेव सम्यक् ।

(६८) 'सम्बन्धिकाणां निजादिपदार्थानां क्रियान्वयविकारकपदार्थे एवा-
न्वयः' इतिनिवमेन निजपदार्थस्य दण्डपाद एवान्वयः स्यादिति ।

(६९) तथापीति तच्छब्दार्थः पूर्ववाक्योक्तं किमप्यर्थमपेक्षते इति दृष्टव्य-

यथा वा,

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा

प्राप्तः सुरासुरमनोरसदूरवर्त्ती ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप-

सङ्क्षीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्त्तीत्यप्यर्थो वाच्यः । यथा वा,

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलवं मम पश्यसि? त्यजसि मानिनि! दासजनं यतः ॥

अत्रापराधस्य लवमपीति वाच्यम् ॥

अस्थानस्यपदं यथा,

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधौ

उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

सृजन्त काचिद्विजहौ जलाविलां,

वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥

अत्र काचिन्न विजहावितिवाच्यम् (७०) । यथा वा,

लग्नः केलिकन्दप्रहस्यजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः श्रितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्यलम् ।

वाक्यसम्पादवित्री प्रथमा विभक्तिरत्वावस्थंवाच्या । अत्र विधेयाविमर्षाभव-
व्यतयोगापि स्तः ।

(७०) यथाश्रुते, न काचित् विजहौ, अपि तु, सर्वा एव विजङ्गुरिति प्रसीयेत ।

पार्ष्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीगर्भस्मितवीडया
प्रोन्मूटः करपङ्क्तवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलातामेति वाच्यम् ॥

अस्यानस्यसमासं यथा,

अद्यापि स्नानशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीमां हृदि
स्यातुं वाञ्छति भान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवक्रोशनिःसरदलित्रेणीलपाणं शशी ॥

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ॥

संकीर्णं, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रवि-
शन्ति । यथा,

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बद्धगुणं गृहाणेमम् ।
ननु मुञ्च हृदयमायं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥

अत्र पादगतं बद्धगुणं हृदयमायं किमिति न पश्यसि,
इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । (एकवाक्य-
तायान्तु क्लिष्टमिति भेदः) ॥

गर्भितं, यत्र वाक्यस्य (७१) मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति ।

(७१) वाक्यस्य स्वभावत एकवाक्यस्य, वाक्यैकवाक्यताक्रमेण एकवाक्य-
तापदस्य वा वाक्यममुदास्य, तवाक्रममुदाहरणद्वयम् ।

यथा,

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

‘वदामि भवतस्तत्त्वं’ न विधेया कदाचन ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः । यथा वा,
लग्नं रागावृताङ्गा सुहृदमिह यथैवासियध्यारिकण्ठे,
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्वर्णयति, विदितं तेऽस्तु, तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः, श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेष्वनुधिं यस्य कीर्तिः ॥

अत्र विदितं तेऽस्त्विति, एतत्कृतं (७२), प्रत्युत लक्ष्मीस्त-
तोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृतम् ॥

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पद्मिषु च कूजितप्रभृति,
स्तमितमणितादि सुरते, मेघादिषु गर्जितप्रमुखम्”-इति
प्रसिद्धिमतिक्रान्तं, यथा,

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक-

प्रचण्डवनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥

(७२) ‘कृतं’ प्रयोजनं यिनैव गर्भितं कृतं । ‘विदितं तेऽस्तु’-इत्यने-
नार्थप्रतिमहिम्ना ‘उत्तरकाशं पतिपरित्यागोत्समपराधं त्वं मातृभिदध्याः-इति
पूर्वमेव मया पत्यसदुसतां शापितस्त्वम्’ इत्यर्थाभिप्रेत्यद्वारा ततोऽपसरतीति
व्यज्यते इति भावः ।

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो नतूक्तविशेषणके सिंह-
नादे ॥ भग्नः प्रक्रमः (प्रस्तावः (७३)) यत्र, यथा,
माद्ये निशायाः नियतेर्नियोगात्
अस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं
मातः परं भद्रतरं समस्ति ॥

अत्र गतेतिप्रक्रान्ते यातेतिप्रकृतेः । (गता (७४) निशा-
पीति तु युक्तम्) । [ननु 'मैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण'-इत्य-
न्यत्र (७५), कथितपदं दुष्टमिति चेद्देवोक्तं, तत्कथमेकस्य पदस्य
द्विःप्रयोगः] । उच्यते, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय
एकपदप्रयोगनिषेधस्य (७६), तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव
पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः ।

(७३) प्रस्तावः उपक्रमः, वेन रूपेणोपक्रमः तेनोपसंहार इति निव-
नस्य भङ्ग इत्यर्थः, ।

(७४) अत्र हि, विभिन्नशब्दाभ्यां गत-वा-प्रकृतिभ्यामुपस्थित एकोट्यर्थो
भिन्नपदापाततो भातीति । अत्र 'न सोटस्ति प्रत्यवो लोके यत्र शब्दो न
भासते' इति हरिवाक्यानुसारेण, ज्ञाने शब्दस्यापि भानमङ्गीकुर्वन्तः केचन
यथाश्रुतमेव यन्मं सङ्गमयन्ति । अस्मिन् गते, सर्वनाम्ना पूर्वपदविशिष्ट
एवार्थः परान्तर्यते, एवमेव नागोक्तीभङ्गाः ।

(७५) अन्यत्र वामनश्रुते ।

(७६) प्रतिनिर्देश्यमिति आनय्यके यस्यप्रत्ययः । (उद्देश्यः) निर्देश्योऽर्थः,
(प्रतिनिर्देश्यः) पुनरप्यवश्यंयुक्तव्यो यत्र, तस्माद्व्यतिरिक्तः, पूर्वापरयोरेकस्य-
वार्थं यत्र पूर्वनिर्देश्यार्थस्य तेन शब्देन तेन च रूपेण पुनर्निर्देश्यावश्यकत्वं

तथाहि,

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

अत्र, रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्र-
तिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतवेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं
स्थगयति । यथा वा,

यशोऽधिगन्तुं, सुखलिप्सया वा,

मनुष्यसङ्ग्रामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः ॥

अत्र प्रत्ययस्य । (सुखमीहितुं वेति युक्तः पाठः ।)

ते हिमाशयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विरूढाः खमुद्ययुः ॥

अत्र सर्वनाम्नः । (अनेन विरूढा इति तु वाच्यम् ।)

तदन्यत्र दोष इति कश्चित्तोऽर्थः । तस्यावश्यकत्वञ्च कुत्र भवति कुत्र वा
मेतत्तत्र विद्दुर्दुर्भव एव प्रमाणम् । तथापि किञ्चित् संक्षिप्तोच्यते, वाक्यद्वये
यद्येकस्य उद्देश्यत्वं, विधेयत्वं वा स्यात्, यदि वा पूर्वस्मिन् विधेयस्य उद्देश्यस्य
वा परस्मिन् उद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा भवेत्, तदा तदावश्यकम् । यथा उदेति
सवितेत्यादौ उभयत्रैव सवितरुद्देश्यत्वं ताम्रत्वस्य विधेयत्वं । कोदण्डेन शरा
रुत्त्यादौ पूर्वत्र विधेयस्य शरादेः परस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वम् । एवं
'चन्द्रायते शुक्लरूपापि हंसः, हंसायते चारुगतेन कान्ता' इत्यादौ पूर्ववाक्ये
उद्देश्यस्य हंसस्य परस्मिन् विधेयतेति । उद्देश्यविधेयान्नर्गतानामपि उद्देश्य-
विधेयत्वं वाच्यम् ।

महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्पत्ने न जगाम तृप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमासा सविशेषसङ्गा ॥
 अत्र पर्यायस्य । (महीभूतोऽपत्यवतोऽपीति वृक्तम् (७७) ।)
 अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ने स्नेहोऽभूदिति केचि-
 त्समर्थयन्ते (७८) ।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं, रक्षयत्यापदुपेतमायतिः ।
 नियता लघुता निरायतेरगरीयान् पदं वृपत्रियः ॥
 अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । (तदभिनवः कुरुते निरा-
 यतिं, लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान् पदं वृपत्रियः
 इति वृक्तम् (७९) ।)

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धौ मन्दनक्लेग्नुसङ्घीः,
 अत्रीकाः काचिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्ससप्ताः ।
 भ्रेमुर्वात्या इवान्याः, प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
 प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्थः शशंसुः ॥
 अत्र वचनस्य । (काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धु-

(७७) अत्र पुत्रापत्ययोरौ पुत्रसन्धोमवसाधारणौ । पुत्रा वसन्त रजोति
 वृक्तत्वविषयायां मत्तम् ।

(७८) केचिदित्यस्य रसः, इटान्ते प्रदर्शितस्य सामान्यविशेषभावस्य
 दाहोन्तिकेऽपि प्रदर्शयितुमुचितत्वादिति ।

(७९) प्रकृतदोषविहीनैव कल्पितेऽस्मिन् पाठे कन्दोमङ्गो न दोषाव
 निर्दोषवाक्यमात्रसमर्थनपरत्वादस्य ।

र्यन्दवक्त्रेऽशुशोमा मिःश्रीका इति, कम्पमाना इत्यत्र कम्प-
मापुरिति च (८०) पठनीयम् ।)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं नृक्षैर्मुञ्जस्तादितम्,
आयावहृकदम्बकं समकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे,
विश्रान्तिं लभतामिदं शिथिलज्याबन्धमस्माद्भुतः ॥
अत्र कारकस्य । (विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ता-
क्षतिमित्यदुष्टम् ।)

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषाग्मुनावभिधावति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मण्ये
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च (८१) ॥
अत्र क्रमस्य, पादोपसंग्रहणायैति पूर्वं वाच्यम् । एव-
मन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥ अविद्यमानः क्रमो यत्र (८२), यथा,
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(८०) अन्यथा आख्यातप्रक्रमभङ्गः स्यादिति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(८१) अकलितः अपरिमितः । प्रथमद्वितीयपादार्थौ यथाक्रमं पाद-
सङ्गणधनुराकर्षणबोद्धेत्, इति तद्विद्देशकमेव निर्द्देशो युक्तः ।

(८२) पदसन्निवेशरूपरचनायाः प्रस्तुतार्थस्याप्रत्यावकत्वे अक्रमत्वं,
प्रत्यावकत्वेऽप्यनौचित्येऽस्यानस्यपदता, अर्थक्रमस्यानौचित्ये तु दुष्कृत्यम्, उप-
क्रमोक्तक्रमस्योपसंहारे भङ्गे प्रक्रमभङ्ग इत्येतेषां भेदः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतः,

त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदो ॥

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा वा,

शक्तिर्निस्त्रिंशज्यं तव भजयुगले, नाथ ! दोषाकरश्री-

र्वक्त्रो, पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।

आन्नेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः, किं भया दृष्ट्वा ते,

प्रोच्येवेत्यं, प्रकोपाच्छुशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् (८३) ॥

अत्र इत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम् । तथा, सग्नं रागादृता-
श्लोत्यादौ इतिश्रीनियोगादिति वाच्यम् ॥

‘अमतः’ प्रकृतविरुद्धः (८४) परार्थो यत्र, यथा,

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसति जगाम सा ॥

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ॥

(८२) निस्त्रिंश-दोषाकर-कुट्टिनी-सर्वगा-दृष्ट्वा-प्रयातशब्दाः यथाक्रमं
खड्ग-चन्द्र-च्छेदिका-सर्वविख्याता-महती-प्रसङ्गमनार्थका अपि शब्दशक्तिमहिम्ना
त्रिंशाधिक-दोषनिधान-आरवोजविली-कुसटा-जरती-पलायनरूपानम्यर्षानु-
पस्थापयन्ति ।

(८४) प्रकृतविरुद्धः प्राकरशिकरसादिप्रतिकूलः, परार्थः रसादिरूप-
व्यङ्ग्यार्थो यत्र तदिति । (परार्थः ननु वाच्यार्थ इति प्रतिकूलविभावादि-
प्रहाहेदः ।) ‘स्यौ शृङ्गारबीभक्षौ, तथा वीरभयानकौ । रौद्राङ्गुतौ, तथा
हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः’ इति ।

अर्थदोषानाह,

अर्थोऽपुष्टः कष्टो

व्याहतपुनरुक्तदुष्कृतग्राह्याः ॥ ७ ॥

सन्दिग्धो निर्हेतुः

प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवोक्ततः सनियमा-

नियमविशेषाविशेषपरिहृताः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः

सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्त-

रुक्तपुनःस्वीकृतोऽस्वीलः ॥ ९ ॥

दुष्ट इति सम्बध्यते । क्रमेणोदरहरणम्,

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिभुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरजासकटत्रिर्चयति ॥

अत्र अतिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं

न बाधन्त इत्युक्ताः, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा (८५) ॥

(८५) अत्र अतिविततत्वमतिविस्तीर्णत्वं इहदाकारत्वमिति यावत् (नतु दीर्घत्वम्) । नमनसश्चारण्येव अमहेतुर्न तत्रातिविततत्वं सत्यित्यस्योपबुध्यते । एवं मरुदुल्लासितत्वादावपि । [नन्वेवं चेत्, अतिविततत्वादि हेतुगर्भविशेषण-तया स्वरूपविशेषणतया वाक्याभिप्रेतम् ? आद्ये अप्रसिद्धिः, द्वितीये गर्जन-

सदा मध्ये यासामियमसूतनिध्नुसरसा
सरस्वत्युहामा वहति बल्लभानां परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन सहतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः (८६) ॥

अत्र यासाङ्गविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मक-
त्रिमार्गा (८७) भारती चमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्य-
परिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु ; यासामादित्य-
प्रभायां मध्ये विपद्यगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना
भवन्तीति सङ्क्षेपार्थः (८८) ॥

स्यातिविततत्वम् अग्नेरौष्णमिव प्रसिद्धत्वात् प्राप्नोतेवेति तत्कथने पुनरुक्तिदोषः]
इति तु न वाच्यं, पूर्वोक्तस्य पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिर्नतु पूर्वप्राप्तस्यार्थस्यापीति
भाषः । प्रयोजनान्तराभावात्तदर्थविश्लेषायामपि तत्प्रदाभिधानेऽधिकपदत्वं,
स्वरूपकथनार्थं प्रस्तुतानुपयोगिनोऽर्थस्य विश्लेषायामप्युपार्थत्वमित्यनयोर्भेदः ।

(८६) स्तुकाव्यस्य गम्भीरार्थकतयाऽस्फुटार्थत्वमप्यदूष्यमिति समर्थयितुं
कस्यचिदुक्तिरिवम् । प्रकृतपक्षे रुचयोऽभिप्रायाः, प्रसादं स्फुटतां चान्दित्य-
न्वयः । अत्रस्तुतपक्षे सरस्वती नदी, परिमलः सम्पन्नः (परिगतो मलो
यस्यां क्रियायामिति व्युत्पत्त्या परिमलं स्वच्छत्वं वा क्रियाविशेषणं) प्रसादः
स्वच्छकान्तिता ।

(८७) वैदर्भीगौडोपाञ्चाल्यास्त्यरीतित्ववती ।

(८८) आदित्यप्रभारूपो द्वितीयोऽर्थः उपमानं, तेन सह वाच्यार्थस्य
उपमा व्यङ्ग्या । अत्र हि विवक्षितार्थः शब्दान्तरेणोपनिबध्यमानोऽपि
हेतुनैव प्रतीकते ; छिटादौ तु शब्दान्तरेण अन्यशब्दान्तरेण वा विवक्षितार्थः
सुखेनैव प्रतीयत इति भेदः ।

अगति अयिमहो ते, भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये, भगो, मदयन्ति वे ।
मम तु यदियं याता लोके, विस्तोचनचन्द्रिका
मयनविषयं, अन्त्येकः स एव महोत्सवः ॥

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पश्यन्प्रायाः स एव चन्द्रिका-
त्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहृतत्वम् (८६) ॥

कृतमनुमतमित्यादि,

अनार्जुनार्जुनेति (६०) भवद्भिरिति शोक्ते सन्धीमकिरी-
टिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । यथा वा,
अस्वत्थालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायभाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि, गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण, व्रज रूप ! समरं, मुञ्च हार्दिकम् ! शङ्काम्,
ताते चापद्वितीये वदति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ॥

भूपालरत्न ! निर्देन्यप्रदानप्रसूतोत्सव ! ।

विश्राण्य तुरङ्गं मे, मातङ्गं वा महालसम् ॥ (दुष्क०)

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ॥

(८६) पश्यन्प्रायाः दृष्ट्वाप्रायाः । 'उत्कर्षो वाटपकर्षो वा प्राम्थस्यैव
निगद्यते । तस्यैवायं तदन्यसेत् व्याहृतोऽर्थस्तदा भवेत्' इति ।

(६०) अर्जुनं संबोधय वैर्भवद्भिस्तेषामित्यनेन किरीटिपदार्थस्यार्जुनस्योक्तेः ।

स्वपिति यावद्वयं निकटे जनः,
 स्वपिमि तावद्वयं, किमपैति ते ।
 तदपि साम्प्रतमाह्वर कूर्परं
 त्वरितमूर्सुदक्षय कुञ्चितम् ॥ (ग्रा०)

एषोऽविदग्धः ॥
 मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि,
 अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः (शान्तमृद्वार्यन्यतरामि-
 धाने तु निश्चयः) ॥

मृहीतं येनासीः परिमवमयान्नोचितमपि,
 प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
 परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयात्,
 विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि, यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ॥

इदन्ते केनोक्तं कक्षय कमलातङ्गवदने !
 यदेतस्मिन् हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
 इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमार्थं स्मृतिभुवा
 तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा,
 उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः !
 सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्विरहेष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चनवाङ्मुरकश्लुकः ॥

पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनर-
ङ्कुरोद्गमः ।

(सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियमृद्वमगान्मुक्ताशङ्का, क्व नासि शुभप्रदः ॥

अत्रामूर्त्ताऽपि कीर्त्तिः ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति
लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् (८१) ।)

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
मानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥ (वि०वि०)

अज्ञोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण
विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं यस्य वचं वाङ्मोः समीक्ष्यते ।
वाङ्मूल्यानुवृत्तिस्तस्य (८२) सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥
एतत् धर्मशास्त्रेण ।

(८१) एवञ्च लोकविरुद्धस्यापि कविसमवप्रसिद्धिविरोधएव दोषः ।

(८२) सन्निविष्टहयानासनद्वैधसंज्ञवाः षट् । वाङ्मूल्यमिति स्वार्थे ऋञ् ।

विधायं दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना ।.

वमार काम्तेन कृतां करजोल्लेखमाविकाम् ॥

अत्र, केयूरपदे नखद्यतं न विहितमिति, एतत्कामशास्त्रेण ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसादयन्मभिमतमधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः (८३) ॥

अत्र, विवेकख्यातिस्ततः सम्प्रज्ञातसमाधिः पश्चात्संप्र-
ज्ञातस्ततो मुक्तिर्नतु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण ।
एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुषास्ततः किम्,

दत्तं यदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं,

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् (८४) ।

(८३) यमनिवसासनप्राणावामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽहौ अ-
ङ्गानि । दुःसाधया दुःप्राप्यायाः सिद्धेः अक्लेर्मुक्तेर्षा सविधं निष्कटस्थितं पुरु-
षमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिविशेषरूपसंप्रज्ञातसमाधिम् । विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुष-
बोधेदज्ञानम् ।

(८४) भङ्गान्तरेण निर्वृत्त्यत्वं नवीकृतत्वम् । किं ततः इत्यत्र 'किं
वस्मात्'-इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्तनेऽपि उत्कर्षान्तराभावात् अनवीकृतत्व-
मिति अचितपदात् भेदः ।

(तत्तु यथा,

यदि दृष्टत्वमलोऽत्र किमकुतं, यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
सवणमस्तु सदैव भवोद्धेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥)

यत्नागुल्लिखिताख्यमेव निखिलं निर्म्माणमेतद्विधेः,

उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि व्यङ्ग्यारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरल्लङ्घ्य यत्सम्पदः,

तस्याभासमणीकृताश्रमसु मणेरश्रमत्वमेवोचितम् (८५) ॥

अतः, कायामात्रमणीकृताश्रमसु मणेरश्रमत्वमेवोचितेति
समियमत्वं वाच्यम् (८६) ॥

वक्त्राभ्योर्ध्वं सरस्वत्यधिवसति सदा, श्रोण एवाधरस्ते,

बाहुः काकुत्स्थवीर्यसूतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

वाङ्मन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चत्यभीक्षां,

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽक्षिन् कथमवनिपते ! तेऽस्तुपानाभिक्षावः ? ॥

अतः श्रोण एवेति नियमो न वाच्यः (८७) ॥

(८५) चिन्तामणेरभासेनैव मणीकृतैः पाषाणैः सह चिन्तामणेर्गणने
चिन्तामणेरेव भरं वाचायात्वमस्तु, तेवान्त मणित्वमिति शोषहासोक्तिः ।

(८६) समियमोक्तौ हि कारणान्तरव्यवच्छेदेन वाचाणानां निम्दाति-
शब्दः प्रतीयते । अर्थविशेषस्य विवक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिपादकपदानभिधाने
न्यूनपदत्वानभिहितवाच्यते दोषो, अतएव तौ शब्दगतौ, अर्थविशेषाविवक्षा-
वान्त अवमिति भेदः ।

(८७) अर्थविशेषाविवक्षायां अधिकपदत्वं विवक्षायां तु अवमिति भेदः ।

श्यामां श्यामंलिमानमानयत कोः ! सान्द्रैर्मसीकूर्चकैः,
 भर्त्तुं तन्वमस्य प्रबुध्य हरत श्वेतोत्पलानां त्रियम् ।
 चन्द्रं चूर्णयत चण्डाञ्च कणशः कृत्वा शिखापट्टके,
 येन द्रष्टुमहं चमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः (८८) ॥

अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ॥

कङ्क्षोत्खेपितहृषत्पक्ष्मप्रहारैः
 रत्नान्यमूनि मकराक्षय ! भाऽवमंस्थाः ।
 किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
 याज्याप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यं
 वाच्यम् (८८) ॥

प्रस्तुतोत्कर्षार्थकर्मबोद्धनुपयोगिनि स्वरूपकथन एवापुष्टम्, अथवा प्रकृतापकर्षे
 स्वरूपकथनाभावेऽपि च भवतीति भेदः । तथाहि शोथ एवेति निबन्धनेऽन्य-
 जलाशयानात्मकत्वप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीत्यापकर्षः, नेदह स्वरु-
 पकथनम् ।

(८८) विद्वशात्मश्लिकायां विद्याधरमल्लदेवस्येवमुक्तिः । श्यामा
 रात्रिः । कूर्चकैस्त्रिकामिः । तन्वम् शीघ्रं । मुद्राङ्कः (अन्यसम्पर्कादप-
 रम् समुद्रुतं चिह्नं मुद्राङ्कः) जातो बाहू, ताः ; चिन्तोषमीता तां दिक्षु
 पश्यतो मम चक्षुषका एते प्रतिबन्धकावन्नेतस्तानपहरत इतिभावः ।

(८९) यथानुते कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनान्यावमानननिषेधहेतुनव-
 नमः । एकेनेति पाठे तु भेदानवगमाददोषः ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रत्युत
द्रुक्षान्दाश्रयिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।
उत्कर्षस्य परस्य, मानयशसोर्विश्वसनं चात्मनः,
स्वीरत्नस्य जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं लब्धते ? ॥
अत्र स्वीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । नहि परस्येत्यनेन
सम्बन्धो योग्यः (१००) ॥

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, शास्त्राणि चक्षुर्नव,
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि, पदं कुरुतेतिदिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुक्षिणाम्बये च, तदहो ! केदम्बरो लब्धते !
स्याञ्चेदेष न रावणः, कुरु पुनः सर्व्वेन सर्व्वे गुणाः ॥
अत्र स्याञ्चेदेष न रावण इत्यत एव समाप्यम् (१०१) ।

(१००) नहि उपादेवे स्वीरत्नेऽनर्पसम्भवः, किन्तु तदुपेक्षावामिति ।
वदमुच्यते,-[परस्येत्यनेनाम्बयात् परस्वीरत्वमर्थो युज्यत एवेति] । तत्र, पर-
स्येत्यस्य जनितान्वयतया, आत्मन इत्यनेन अवहिततया च पुनरम्बयादोगात् ।
अत्र परस्येति पदं वा उपेक्षितमिति वा अन्यथा किमपि पदं कल्पमिति
नियमाभावात् विवक्षितप्रतीतिविरहो दूषकतावीजम् ।

(१०१) अत्र वदभिधानं विवक्षितप्रतीतिविषयकं तादृशेऽनुप्रयुक्ते स्थाने
तदभिधानम् अपदयुक्तता, वधोदाहरणे, स्याञ्चेदेष न रावण इत्यनन्तरं कुरु
पुनरित्याद्याभिधानं समाधाने पर्व्ववस्तु रावणस्य त्वाञ्छत्वप्रतीतिं स्यमयति ।
प्रकाशितविरुद्धेऽर्थस्य नाभिधानं नवा विवक्षितप्रतीतिप्रतिरोधः, इत्यनवोर्भेदः ।
केचित्तु अपदमुक्तनामादयं दोष इति वदन्ति ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता,
मदेन नारी, सलिलेन निष्कणा ।
निशा शशाङ्केन, दृतिः सभाधिना,
नयेन चाक्षुक्ष्यते नरेन्द्रता ॥

अत्र श्रुतादिभिरत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निर्लक्ष-
योर्भिन्नत्वम् (१०२) ॥

लम्बं रागादृताद्भ्येत्यत्र विदितं तेऽस्वित्यनेन श्रीस्तस्मादप-
सरतीति विरुद्धं प्रकाशयते (१०३) ॥

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसभाष्यते रणकथाऽद्य दोःशालिनाम्,
अपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः (१०४) ॥

अत्र शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । यथा वा,
वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं,
ते शस्ताः पुनरभ्यतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिभिः ।

(१०२) सहचरितानां हि प्रायश्च ऐक्येण सर्वेषाम् उपादेयत्वं हेयत्वं
वा प्रतीयेत, एतदेव दूषकतापीडम् ।

(१०३) यथा च विरुद्धं प्रकाशयते, तथोक्तं प्राक् (१६०) ।

(१०४) शेषे इति क्रियापदम् । शयितो हि बोध्यते, न तु बोधितः
शेते । विधेयाविमर्शे विधेयतया विवक्षितस्य विधेयत्वेनानवगतः, अत्र तु
विधातुमनुचितस्य विधानमित्यनबोधैर्दः ।

तेऽपि क्रूरचमूचचर्मवसनैर्नीताः चयं युष्मकैः,
दम्भस्य स्फुरितं विदन्मपि जनो जाल्मो गुणानीहते (१०५) ॥

अत्र वाताहारादित्यं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ॥

अरे रामाहसाभरण ! भसस्तत्रेणिशरण !

स्मरक्रीडावीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !

सरोहंसोत्तंस ! प्रचलदल नीलोत्पल ! सखे !

सखेदोऽहं, सोहं सखय, कखय, छेन्दुवदना ? ॥

अत्र विरहिप्राणदमनेति नानुवादम् ॥

समं रागादृताञ्छेत्यादि,

अत्र विदितुं तेऽस्त्वित्युपसंस्तुतोऽपि तेनेत्यादिना पुन-
रुपासः (१०६) ॥

(१०५) दम्भस्य परापकाराद्यसत्फलाभिसम्मानपूर्वकधर्माचरणरूप-
कापचस्य स्फुरितं विदन्मपि जनो जाल्मो गुणानीहते सम्भावयति,
अपीत् जनेषु । सर्वे एव दुरभिसन्धिपूर्वकमेव धर्मां कर्मानुतिष्ठन्ति, न तु
धर्मबुद्ध्या, इत्यधार्मिका एव सर्वे इति चतुर्थपादतात्पर्यार्थः, एव एवार्थः
पादत्वयेण समर्पितः, एवम् जनत् विःश्रेयस्वितुं वाताहारः स्वीकृतः, तान्
असितुमभकविक्रायतमङ्गीकृतं, तान् चयं जेतुं चर्मवसनं गृहीतमितिरीत्या
असदभिसन्धिपूर्वकधर्माचरणमेव विधातुमुचितमिति तदन्यथाभावात् दोषः ।
अथास्तुतद्वत्तनुसारिणस्तु अगचर्मवसनं मेवतोवकविक्रायानं वायुमण्यश्च
अपोत्तरं तीव्रमिति तत्कृमेण विधिर्वक्तुः न तु अन्ययेति, एतदेव व्युत्क्रम-
विधानमित्याहुः ।

(१०६) क्रियाकारकान्यवेन निराकाङ्क्षतया समाप्तेऽपि व्याक्ये पुनः
कारकान्तराभिधानं, अत्रपुनःस्वीकृतत्वं, ययोदाहरणे, न किञ्चिद्व्ययती-

इन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्वस्य विवरौषिणः ।

यथाऽप्यु जायते पातो न तथा पुनरुत्पत्तिः ॥

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति,
तथापि तेषां तत्त्वाप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ।

कर्णावतंसादिपदे

कर्णादिध्वनिनिर्मितिः (१०७) ।

सन्निधानादिवोधार्थम् ;

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादि-
शब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये, यथा,

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः अवणकुण्डलम् ॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आययुर्भङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः (१०८) ॥

तन्मेव कर्मकारकेण विदिक्रियान्वये समाप्तेऽपि भस्मेभ्य इत्यादिना पुनः
कर्मकारकाभिधानम् । समाप्तापुनराग्रे तु पूर्वोक्तस्यैव कारकस्य विशेषण-
दानमिति भेदः ।

(१०७) ध्वनिः शब्दः, निर्मितिः प्रयोगः ।

(१०८) तथा च प्रतीत्या अवतंसादेः सङ्कपतो न वेदता, किन्तु अस्याः
कर्णादिस्थित्या इति अवगम्यते, तद्वगमे च कर्णभौवावा उत्कर्षः ।

विदीर्घाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्व्याकिण्विद्धेन दोषा विस्फुरितं तव ॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतवे । (अन्यत्र तु,

ज्याबन्धनिस्रन्दभुजेन यस्य विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्घेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥

-इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।)

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताङ्गारेण लसता वसतीव स्तनद्वयम् (१०८) ॥

अत्र मुक्तानामन्यतरत्नाभिधितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसम्पत्, तारुण्यं यस्यास्ते, ते च विभ्रमाः ।

षट्पदाङ्गुष्ममालेव, कान्ताकर्षति सां सखे ! ॥

अतोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः, निरुपपदो (११०) हि
मास्त्राशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ॥

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

न खलु कर्णावर्तसादिवज्जाघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

जंगादं धनुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।

-इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ,

(१०८) हारो मुक्ताङ्गाविधि विभ्रः । हार एव स्तनद्वयस्य हारः ।

(११०) निरुपपदः विशेषणरहितः ।

“गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः
कार्यः” इति न युक्तम् (१११) । युक्तत्वे वा,

चरणत्रपरित्यागरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेप न सिद्ध्यते (११२) ॥

इत्युदाहार्यम् ॥

स्यातेऽर्थे निर्हेतो-

रदुष्टता-

यथा,

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते, पद्माविता चान्द्रमसीमभिरुह्याम् ।

उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोला हिसंश्रयां प्रीतिमवाप सखीः ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं
लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'-इति हेतुं नापेक्षते ॥

(१११) सिद्धाविति हेतौ सप्तमी, अस्य न युक्तमित्यनेनान्वयः । गतार्थस्य
पदान्तरेणोक्तार्थस्य । अयं निष्कर्षः, जगादेति क्रियाया उक्तार्थस्यापि वाच-
मित्यस्य नानर्थक्यं मधुरामित्यादिविशेषणदानार्थं तदुपादानादिति वामनमतम् ।
मधुरं विशदाक्षरं जगादेतिरीत्या क्रियाविशेषणतया विवक्षितार्थप्रतीतिसम्भ-
वात् वाचमित्यनर्थकमेवेति प्रकाशकम् ।

(११२) अत्र चरणत्वादीति विशेष्यं न क्रियाविशेषणार्थमिति उत्तर-
देशसंयोगानुसृतपादविहरणार्थेन अत्रधातुना उक्तार्थस्यापि पादाभ्यामित्यस्य
नानर्थक्यम् उक्तविशेषणदानार्थमुपात्तत्वादिति । तथा चार्थं विद्वान्, अत्र
तदुपादानं विना विशेषणदानासम्भवेन विवक्षितप्रतीतिविधातकत्वैव गतार्थ-
स्यापि तस्योपादानं युक्तं, नान्वयेति ।

ऽनुकरणे तु सर्व्वेषाम् ।

सर्व्वेषां शुद्धिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम्, यथा,

सुगन्धपुष्पमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैव च गवित्वाह सुत्तामानं यजेति च (११२) ॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्

दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्बोभौ ॥११॥

वक्त्रप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः (११४), क्वचिन्ब दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्त्ररि प्रतिपाद्ये च, रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कटत्वं गुणः ; अमेणोदाहरणसु,

दीधीवेवीट्समः कश्चिद्गुणदृष्टोरभाजनम् ।

क्वचित्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सम्बिहिते न ते (११५) ॥

यदा त्वामहमद्राक्षं शब्दविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं तदास्मार्धं समस्युच्चस्य सम्प्रदम् ॥

अन्तर्गोतटदृष्टकपालनसककूरकृष्णत्फङ्गुण-

प्रायमेङ्कितभूरिभूषणरवैराधोषयन्त्यम्बरम् ।

(११२) अत्राद्राक्षमिति शुद्धिकटु, (गौरिति वक्त्रस्थे) महिति श्रुत-
बन्धुति, सुत्तामानमिति अप्रबुद्धम् ।

(११४) गुणः प्रकृतोत्कर्षकः ।

(११५) दीधीवेवीटाम् (१।१।४) इति, क्वचित् च (१।१।५)
इति सूत्रेण च तद्विषयः ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्याखोलस्रगभारभैरववपुर्दपोक्षितं धावति(११६) ॥

वाच्यवशाद्यथा,

भातङ्गाः । किमु वल्लितैः, किमपलैरादम्बरैर्जम्बुकाः !
सारङ्गाः । महिषाः । मदं व्रजत किं । नून्येषु नूरा न के ।
कोपाटोपससुद्धटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुनः

सिन्धुध्वानिनि ऊङ्कते स्फुरति यत् तद्वर्जितं गर्जितम् ॥

अत्र सिंहे वाच्ये पश्याः शब्दाः ॥ प्रकरणवशाद्यथा,

रक्ताशोक ! कशोदरी क्व नु गता त्यक्तानुरक्तं जनम् ?

नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूर्तं शिरः ? ।

उत्कण्ठाघटमानपट्पदघटासंघट्टदृष्टच्छद-

स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ? ॥

अत्र शिरोधूमनेन कुपितस्य वचसि ॥

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः, यथा,

शीर्णव्राणाद्दिपादान् दृष्टिभिरपघनैर्धराव्यक्तघोषान्
दोर्ध्वाव्रातानघौघैः, पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।

(११६) अन्यैः 'मेतानि' अघितानि इहन्ति 'कमानानि' शिरोस्थानि
'नवकानि' जङ्गास्त्रानि च वानि, तान्येव कूरं कण्ठानि, कङ्कयानि, 'तत्पादाणि'
तद्दृष्टवानि 'मेष्टितानि' अक्षितानि वानि भूरिभूषणानि तेषां रसैः । पूर्वं
पीतं पक्षात् चर्दितं रक्तमेव कर्दमस्तेन 'घने' व्याप्ते 'प्राग्भारे' उत्तरकामे
घोरम् उल्लासनी व्याखोलौ वौ स्तनौ तयोर्मारेण भैरवं भीषणं वपुर्धस्याः
या । अत्र भीमस्य रसः ।

घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्दिगुणघनदृष्टानिघ्ननिर्विघ्नदृष्टे-
र्दन्तावाः सिद्धसंघैर्विदधतु दृष्टवः श्रीघर्महोविधातम् (११७) ॥

अप्रयुक्तनिघ्नतायै चोपादावदुष्टौ, यथा,
येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यस्योदन्तभुजकुङ्कारवल्लयोगद्वाश्च योऽधारयत् ।
यस्याङ्गः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यश्च नामामराः,
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्वा सर्वदोमाधवः (११८) ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिघ्नतायै ॥

अङ्गीलं क्वचिद्गुणः, यथा, सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,
("द्यैः पदैः पिशुनयेश्च रहस्यवस्तु"-इतिकामशास्त्रस्थितौ)

(११७) 'दृष्टिभिः' जुगुप्सास्पदैः 'अपघनैः' श्लघैः अर्घादवयवैरुपल-
क्षितानि, 'घटवति' नूतनावयवैः संवध्नाति, 'उल्लाधवन्' मीरोगोपध्वन् 'अन्तः'
हृदये दिग्गुणा 'घना' निविद्धा या 'दृष्टा' कृपा 'तन्निघ्ना' तदावस्था 'निर्विघ्ना'
विघ्नविनाशिनी 'दृष्टिः' व्यवसायो यस्य । दृष्टवः किरणाः अङ्गो दुरितम् ।
शब्दचिह्नैरङ्गिन् काव्ये सतोऽपि भावस्य न प्राधान्यमिति नीरसत्वव्यपदेशः ।

(११८) माधवपक्षे, 'अभवेन' अवनमना 'अनः' शकटं ध्वस्तम् । स्वस्य
वलिजित्कायः 'स्त्रीकृतः' मोहिनीरूपतां प्रापितः । 'उदन्तभुजकुङ्कस्य' कालि-
नसर्पस्य हुन्ता । 'रवाना' शब्दात्ता (नाम्ना) उयो बलम् च, नामरूपरसक-
लग्नतो अङ्गादि कव इति वेदान्तविदनुमतम् । 'अङ्गं' मोवर्द्धनं 'गां' पृथ्वीं ।
शशिनं नवातीति शशिमणो राहोः शिरोहर इति, 'अन्धकारा' बाद्रवर्णा
शवस्य निवासस्य कर्त्तृत्वर्थः । शिवपक्षे कर्त्तृदा उमाधवः । वलिजित्कायः
विष्णुशरीरं 'पुरा' त्रिपुरासुरवधकाले 'अस्त्रीकृतः' वायूरूपतां प्रापितः ।
'अन्धकक्षयः' अन्धकासुरस्य नाश इत्यर्थः ।

करिहस्येन सखाये प्रविश्यान्तर्विहोदिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते (११८) ॥ (वीडा०)

शमकयासु,

उत्तानोच्छूनमकुडूकपाटितोदरसन्निभे (१२०) ।

लौदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरलभेः कस्य आयते ॥ (जुहु०)

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणामु,

मन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माघवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरराजसुताः समृत्त्याः (१२१) ॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ॥ सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना
कृषिन्निमित्तार्थप्रतीतिकत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः,

यथा,

ष्टयुक्कार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् (१२२) ॥

(११८) प्रकृतपक्षे पुंसो ध्वजः केतुः, साधनं सेना ।

(१२०) उत्तानः वैपरीत्येन स्थितः उच्छूनः शोकवान् ।

(१२१) प्रकृतपक्षे, प्रशमात् शान्त्यवसम्पन्नात्, 'रक्ता' अनुरक्ता प्रकर्षेण
साधिता च भूर्विः । 'चतो' निहतो 'विग्रहः' कबड्डीवेदाम् । स्वस्था निश्चिन्ता
इत्यर्थः । अथ च प्रशमात् नाशात्, रुधिरेश मल्लितभुवः चतसरीराश्च
स्वर्गस्था भवन्तु इत्यर्थो व्यञ्ज्यते ।

(१२२) कविपक्षे षट्युक्कार्त्तं पाशानामर्त्तस्वरस्य पात्रं, भुवि उषिताः

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञेत्वे सत्वप्रतीतं शुद्धः, यथा,
 आत्मारामा विहितरतयो निर्बिकल्पे समाधौ,
 आनन्देकाद्विषटितमनोयन्त्रयः सस्वनिष्ठाः ।
 संवीक्षन्ते कसपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्,
 तं मोहान्तः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

स्वयं वा परामर्शे, यथा,
 षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा (१२३)
 हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्दिदां यः ।
 अविचलितमनोभिः साधकैर्मन्यमाणः
 स जयति परिणतः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो शुद्धः, यथा,
 फुल्लुकरं कलमकूरणिहं वहन्ति
 जे सिन्धुवारविहवा महुवल्लहा दे ।
 जे गालिदस्तु महिसीदहिणोसरिच्छाः,
 दे किंच मुह विअदल्लपसूणपुच्छा (१२४) ॥

अतः, कलमकूरमहिसीदहिणन्द ग्राभ्या अपि विदूषकोक्तौ ॥

श्रविता भूषिताः, विजयत्कानां भूषिकानां देवभिरित्यर्थः । राजपक्षे श्रूयन्ति
 कान्तसरसं स्वर्णस्य पात्राणि वन, करेषुः हसी ।

(१२३) षडधिका दश जोडश वा नाथः इहा-पिङ्गलादवस्थायां भक्तं
 मयिपूराख्यं (हृदयस्थितं) तन्मध्ये स्थितं आत्मा स्वरूपं यस्य ।

(१२४) पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वहन्ति वे सिन्धुवारविहवा मम वल्लु-

मूनपदं क्वचिदुष्णो, यथा,
 गाढाक्षिक्कनवामनीलतकुचप्रोद्धूतरोमोद्भवा
 सान्द्रस्तेहरसातिरेकविमलच्छ्रीमन्वितस्वाम्बरा ।
 मा मा मानद् ! भाति मामलमिति चामाचरोल्लापिनी
 सुप्ता किं नु ! सता नु किं ! मनसि किं लीना ! विलीना नु किम् ! ॥

क्वचिन्न गुणो न दोषः, यथा,
 तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता ! दीर्घं न सा कुप्यति,
 स्वर्गायोत्पतिता ! भवेन्मयि पुनर्भावाद्वर्मस्या मनः ।
 तां वर्त्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनी,
 सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यार्थेति कोऽयं विधिः ॥
 अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं नैतद्यतइत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशे-
 षविधेरकरणान्त्र गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं
 बाधतइति न दोषः (१२५) ॥ अधिकपदं क्वचिदुष्णः, यथा,
 यद्वसुनाहितमतिर्वज्रं चाटुगर्भं
 कार्योन्मुखः खलजनः लतकं ब्रवीति ।

भास्ते । वे गातितस्य महिषीदम्नः सदृशाः, ते किञ्च सुग्धविचकिञ्चप्रसूनपुष्पा
 इति च० । कलमः प्राविधानं, कुरुं अङ्गमिति हेयो । विचकिञ्चं अङ्गिका ।

(१२५) उत्तरा दीर्घं न वा कुप्यतीत्यादिरूपा, प्रतिपत्तिर्ग्रानं, पूर्वा
 तिष्ठेत् कोपवशादित्यादिरूपा । अवंभावः, नैतदिभ्यादेरनुपादानेऽपि
 निषेधहेतुभूतस्य दीर्घं न वा कुप्यतीत्यादेरन्यथैव निषेधो पाञ्चवत् प्रतीयते,
 अतस्तदनुपादानं न दोषाव ।

तत्साधवो न, न विदन्ति, विदन्ति, किन्तु,

कर्तुं दृष्ट्वा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥

अत्र, विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् (१२६) ।

यथा वा,

वद वद ! जितः स शत्रुः ? न जितो अल्पं च तव तवास्मीति ।

चित्तं चित्तम् ! चरोदीहाहेति परं भते पुत्रे ॥

-इत्येवमादौ चर्चमयादिसुक्ते वक्तारि (१२७) ॥

कथितपदं क्वचिदुणः, (लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्ये, विहितस्यानुवादत्वे च) क्रमेणोदाहरणम्,

सितकरकररुचिरविभा

विभाकराकारधरणिधरकीर्त्तिः ।

पौरुषकमला, कमला

सापि तवैवास्ति नान्यस्य (१२८) ॥ (लाटा०)

तासां जायन्ति गुणाः,

जासां दे सद्भिश्चण्डिं घेयन्ति ।

रदकिरणानुगद्भिश्चाहं

होन्ति कमलाहं कमलाहं (१२९) ॥ (अर्था०)

(१२६) साधव एव विदन्ति नान्ये इत्यर्थपरम् ।

(१२७) “विस्मये च विवादे च तथा चैव्येवधारणे । प्रसादने तथा
हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते” इति ।

(१२८) पराक्रमसङ्गीः सङ्गीस्तेत्यर्थः ।

(१२९) तदा जायन्ते गुणाः, वदा ते सद्भिर्वैर्महान्ते । रदकिरणा-

वितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,

गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते,

जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ (वि० अ०)

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः, यथा, उदाहृते [१५४४०] प्राग-
प्राप्तेत्यादौ (१३०) ॥ समाप्तपुनराप्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः,
(यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्या-
न्तरमेव क्रियते), यथाऽतैव प्रागप्राप्तेत्यादौ (१३१) ॥ अप-
दस्यसमासो क्वचिद्गुणः, यथा, उदाहृते [१८२४०] रक्ताशोके-
त्यादौ (१३२) ॥ गर्भितं तथैव, यथा,

होमि अवहतिश्चरेहो

णिरङ्गुसो अह विवेचरहिञ्चोवि ।

मुग्धहीतानि भवन्ति कमलानि कमनानीति सं० । द्वितीयकमनपदं विकाश-
सौरभसौन्दर्यादिमत्कमनपरम् ।

(१२०) अत्र हि चतुर्थे पादे क्रोधाभावात् मरणमेव पदं युक्तम् ।

(१२१) अस्य दूषकताबोधं हि अनितान्वयस्य पुनरन्वये निराकाङ्क्षता,
सा च वाक्यान्तरस्वरूपे न भवति, तत्र अनितान्वयेन केनाप्यनन्वयात् ;
विशेषणदाने तु तेन विशेषणेन पुनरन्वये, अनितान्वयस्य विशेष्यस्य नाका-
ङ्क्षेति दोषः ।

(१२२) अत्र हि शृङ्गारे दीर्घवशादस्यानौचित्यमित्यपदस्यसमासोऽपि
उद्दीपकं प्रति कोपमुत्कर्षवन् विप्रसन्नमेव पुण्यातीति गुणः ।

सिविणेवि तुमन्त्रि पुणो

पत्तिहि भक्तिं ण पसुमरामि (१३३) ॥

अत्र, प्रतीहीति मध्ये, दृढप्रत्ययोत्पादनाय ॥ एवमन्य-
दपि सख्याल्लक्ष्यम् (१३४) ॥

व्यभिचारिरसस्थायि-

भावानां (१३५) शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्ति-

रनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

प्रतिकूलविभावादि-

ग्रहो दोषिः पुनःपुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ (१३६),

अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

(१३३) मवास्यपहसितरेखो निरङ्कुशोऽथ विनेकरहितोऽपि । स्वप्रेऽपि
त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रसूरामौति सं० । अपहसिता रेखा मर्त्यादा
मेन सः । अङ्कुशोऽनुरोधः ।

(१३४) अन्यत् अदोषत्वादि, सख्यात् उदाहरणात्, सख्यम् निरूपणीयम् ।

(१३५) सिद्धान्ते रसस्य आस्थादात्मकस्य सामाजिकनिष्ठतया अवा-
च्यतया च रसशब्देनात्र आस्थाद्यमानोऽनुभावादिसम्बन्धितः स्थायिभाव
उच्यते, रसादिशब्दस्य तत्रैव शक्तेः, निर्विशेषणस्यायिभावस्य स्वशब्दवाच्यतायां
तृतीयो दोषः, रसादिपदानां केवलरत्नादावेव शक्तेः इति नाभेदः ।

(१३६) प्रथनच्छेदौ रसस्यैव ।

अङ्गिनोऽननुसन्धानं,

प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानञ्च

रसे (१३७) दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो (१३८) यथा,

सवीड़ा दयितानने, सकरुणा मातङ्गचर्माश्वरे,

सत्तासा भुजगे, सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेर्षा जह्नुसुतावलोकनविधौ, दीना कपालोदरे,

पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी हृष्टिः शिवायास्तु वः ॥

अत्र व्रीडादीनाम्, (व्यामत्रा दयितानने, सुकुलिता मातङ्गचर्माश्वरे, सोत्कम्पा भुजगे, निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मोलद्भूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ, ज्ञाना कपालोदरे-इत्यादि तु युक्तम्) ॥

रसस्य स्वशब्देन नृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्, क्रमेणोदाहरणम्,

तामनङ्गजयमङ्गलत्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे काप्यजायत रसो निरन्तरः ॥

(१३७) 'रसे' रस्यते-इति व्युत्पत्त्या रसभाषादिमात्रे व्याख्याद्यमाने ।

(१३८) अत्रेदं दूषणवीजम्, इति सम्प्रनेटनुभाषादिनाटभिव्यक्तापेक्ष चमत्कारास्तादयोक्तर्कः, तत्र वाच्यत्वे तु अगूढत्वापत्तेस्तत्रोदपकर्ष इति । एवञ्च यत्र वक्ष्यानुभाषादिना स्फुटतरं नाभिव्यक्तिरन्वयः, तत्र तस्य वाच्यत्वेऽपि

बालोक्त्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
व्यक्तासुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैष बाल्यमतिदृढ्य विवर्त्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥

स्थायिनो यथा,

संप्रहारे प्रहारयैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुल्लाहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥

अतोत्साहस्य ॥

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिक्कण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरौऽशुकनिवेशविशेषकृप्ति-
व्यक्तसगोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥

अतोदीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभाव-
पर्यवसायिनः स्थिता इति कटकल्पना (१३८) ॥

न तयोरेकवर्ग इति स्वपदोक्तिर्न दोष इति [२०३] वक्ष्यति । एवमेवमा-
स्ताद्यत्वएव दोषो नत्वितराङ्गतयाऽनास्ताद्यत्वेऽपीति । एवं परत्वापि आस्ता-
दाभावो दूषणनीलम् ।

(१३८) अनुभावं पर्यवसाययन्ति प्रसरणाद्यनुसन्धानसापेक्षतया विशम्भे-
नावतमयन्ति ये ते । अयं भावः, तादृशचन्द्रनाविकसोरवलोकनेऽपि तस्य
यूनोररसिकत्वे रतेरनुदवस्यापि सम्भवेन प्रचनं तस्य रसिकत्वमनुसन्धेयं, ततो
रत्नानुभावप्रतीतिरिति विलम्बः । प्रदीपकतस्तु ‘अनुभावापर्यवसायिनः’ इति
पाठं मन्यमाना ‘अनुभावाप्रतीत्या आस्तादापर्यवसायिनः’ इत्यर्थमाहुः ।

परिहरति रतिं, मतिं लुभीते,
 खलति अर्थं, परिवर्तते च भूयः ।
 इति यत विषमा दशाऽस्य देहं
 परिभवति प्रसभं, किमत्र कुर्मः ॥

अत्र, रतिपरिहारादीनामनुभावानां कारणदावपि
 सम्भवात्कामिनीरूपो विभावो यत्रतः प्रतिपाद्यः ॥

प्रसादे वर्त्तस्व, प्रकटय मुदं, सन्त्यज रुषं,
 प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्च तु वचः ।
 निदानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय सुखं,
 न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

अत्र, शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो
 विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी (१४०) उपात्तः ।
 पिङ्गशरमणमिह लोचनपद्ममिह पङ्क्तिं गुरुचरणमञ्जलिम् ।
 सञ्जलपरिहारश्चिञ्चला वणगमणं एव्य इच्छति बल्ल (१४१) ॥
 अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । (इन्धना-
 दानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत्, न (१४२) दोषः) ॥

(१४०) शृङ्गारे उपात्तत्वेनास्यास्त्वविवक्षा व्यभिचारित्वम् । तेन विभावा-
 दिना प्रतिकूलरसस्याभ्युपस्थित्या निरोधेन प्रकटरसानासादप्रसङ्ग इति दोषः ।

(१४१) निश्चतरमणौ लोचनपद्मं पतिते गुरुजनमध्ये । सकलपरिहार-
 श्रुत्वा वनगमनमेवेच्छति बभूविति वं० ।

(१४२) निवध्यते इति शेषः । तत्रात्र हि शृङ्गार एव धर्म्यवसानं न

दीप्तिः पुनःपुनर्यथा (१४३), कुमारसम्भवे रतिविलापे ॥
अकारुडे प्रथमं यथा, वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के नेकवीरसं-
क्षये, प्रवृत्ते, भावुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् (१४४) ॥
अकारुडे छेदो यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के कङ्कणमोच-
नाय गच्छामीति राघवस्योक्तौ (१४५) ॥

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं (१४६), यथा,
जयग्रीवबधे जयग्रीवस्य ॥ अङ्गिनोऽननुसन्धानं (१४७) यथा,
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाग्भ्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ॥

तु धान इति न दोषः । अत्र, गुरुजनसन्निधौ निम्नतरमणदर्शने प्रकाश-
शङ्का वैराग्यस्यापि सम्भवात् न निम्नतेत्यादिपदादेव शङ्कारप्रतीतिः ।

(१४३) पुनःपुनर्दीप्तिर्दीपितस्थानरा विच्छिद्य विच्छिद्य पश्यन्, तत्तु
अङ्गरादीनामेव, नत्वङ्गिन इति । कुमारसम्भवे, कण मोक्षपरायणा सती-
त्यादिना दीपितोरपि करुणः, अथ सा पुनरेवेत्यादिना पुनर्दीपितः । अतै-
कस्य पुनःपुनरासादो वैरस्यामेति दूषणबीजम् ।

(१४४) तदानीं कङ्कणवीरादिरेवासाद्यते न तु शृङ्गार इति दोषः ।

(१४५) तदुक्तिर्हि व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयन्ती रामस्यावीरत्वे पर्य-
वस्यतीति नायके रामे वीररसो नासाद्येत इति दोषः । कङ्कणमोचनं
विवाहदशमदिनोत्सवभेदः । (मुद्रितवीरचरिते कङ्कणमोचनाय गच्छामीति
पाठो नास्ति) ।

(१४६) अङ्गस्य प्रतिनायकादेर्नायकामेवया यङ्गवर्णने हि सङ्गत एव
रसः प्राधान्येनासाद्येत, न तु नायकगतो प्रधानो रस इति दोषः ।

(१४७) प्रधानस्य नायकस्य नायिकाया वा, अननुसन्धाने तद्वतरस-
विच्छेद इति दोषः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्र
शृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्र
शान्ताः, उत्तमाधममध्यमाश्च (१४८); तत्र रतिहासशोका-
द्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि (१४९), किन्तु
रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया,
तद्वर्णनं हि पितोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो ! संहर संहरेति यावद्विरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्सु वह्निर्भवनेतजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

-इत्युक्तवत् श्रूकुक्ष्यादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यःफलदः
खर्गपातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदि-
व्येषु तु यावदवदानं (१५०) प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेवोप-
निबद्धव्यम्, अधिकन्तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासेन, 'नायक-
वद्वर्त्तितव्यं, न प्रतिनायकवत्'-इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्या-
दिव्येषु उभयथापि । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव

(१४८) प्रकृतयो नायकादयः । दिव्या देवतैकरूपाः (इन्द्रादयः),
अदिव्या मानुषैकरूपाः (वत्सराजादयः), दिव्यादिव्याः मानुषरूपेणाप्यव-
तीर्णा देवाः (रामादयः) । ते पुनर्धीरोदात्तादिभेदेन प्रत्येकं चतुर्विधा
भूत्वा पुनः (शृणोत्कर्षापरकर्षवदुभयात्मकेन) उत्तमादिभेदेन प्रत्येकं त्रिधा
भूत्वा वदनिर्गदिधाः प्रकृतयः सम्पद्यन्ते ।

(१४९) वर्णनीयानीति शेषः ।

(१५०) अवदानं इत्तं कर्त्तुं पूर्वं केनाप्यनुष्ठितमिति यावत् ।

धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः (५११) । तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन, न अधमेन ; मुनिप्रभृतौ, न राजादौ ; भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ (५५२), प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वीच्यम् । एवं देशकालवयोभात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ॥

अनङ्गस्य (रसानुपकारकस्य) वर्णनं यथा, कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनाहत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ॥

‘ईदृशाः’-इति(५५३) नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

(५५१) एवं दिव्यादीनामुक्तस्यौचित्यस्यान्यथावर्णनमिव धीरोदात्तादीनामप्यौचित्यस्यान्यथावर्णनं विपर्यय इत्यन्वयः ।

(५५२) अत्र प्रतिपुस्तकं विभिन्नः पाठः, तथाहि कचित् “भट्टारकेति राजादौ परमेनरेति च न मुनिप्रभृतौ” इति पाठः, कचित्त्वन्वया । अत्रन्तु पाठो प्रदीपतट्टीकानुसारी, “तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं, नाधमेन ; उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव न तु राजादौ । भट्टारकेति न राजादावुत्तमेन, किन्तु देवादावेव” इति प्रदीपः, “न राजादाविति, अधमेन तु राजादावेव न मुनिदेवादाविति केचित्” इति तट्टीका ; यदि ‘न मुनिप्रभृतौ’ इति इतिरेव स्यात्, तदा ‘केचित्’-इत्यनुपपत्तिरस्येत्यतः तदा प्रदीपेऽपि एतत्समानार्थकः कोऽपि पाठः, इत्येवञ्चावाक्यत्वात् प्रदीपस्य ।

(५५३) एवंविधा अनौचित्यहेतवो रसदोषा भवन्तीत्यर्थपर्येण कारिकायाम् ‘ईदृशाः’-इतिपदेन एतदुक्तं भवति, अनौचित्यहेतवः सर्वे एव दोषा भवन्ति, परिगणितप्रकारस्तु प्रदर्शनार्थमुक्त इति परिगणितादन्यत्र उदाहरति ।

‘उक्तं हि ध्वनिकता,

अनौचित्यादृते नान्यत् रसभङ्गस्य कारणम् ।

अौचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परेति (१५४) ॥

इदानीं क्वचिददोषा अध्येते, इत्युच्यन्ते,

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।

यथा,

अौत्सुक्येन कृतत्वेरा, सहभुवा व्यावर्त्तमाना हिवा,

तैस्सौर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुखं पुनः ।

दृष्ट्वाप्रे वरमात्तसाध्वसरसा, गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता हिष्टा, शिवायास्तु वः ॥

अतौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिस्तत्(१५५)।

अतएव “दूरादुत्सुकम्”(५१ ४०)-इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनु-
भावानां विवक्षितत्यादीनामिबोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा-
प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति
कृतम्॥

(१५४) उपनिषत् वेदमारभागः, नित्यरसस्वरूपमङ्गोपस्थापकवेदभाग
इव रसोपस्थितिनिदानमिति फलितार्थः ।

(१५५) अतौत्सुक्यस्य वैकोटपि तादृशोत्साधारणोत्तनुभावादिरस्ति, येन
उपात्तेन अौत्सुक्यमसंशयं प्रतीयेत, येऽपि च त्वरादयः, ते नासाधारण्याः,
गुरुजनगङ्गमाभवादिनापि तेषां सम्भवात्, इति अौत्सुक्यं स्वपदेनोपादीयते,
व्रीडादीनान्त आसाधारणानुभावसत्त्वात् अनभावमुखेनैव उपादानं युक्तम्,
अतएव अमरकविरुद्धादुत्सुकमिति श्लोके अौत्सुक्यमेव केवलं स्वपदेनाभिदधत्

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥१५॥

बाध्यस्योक्तिः न, न परं दोषः, यावत्प्रकृतसपरिपोषकतः।

यथा,

क्लाकार्थं, शशसङ्क्षणः क्व च कुलम्-(६४४०)-इत्यादौ,

अत्र, वितर्कादीषु उद्भूतेष्वपि चिन्तायामेव विस्त्रान्ति-
रिति प्रकृतसपरिपोषः (१५६) ॥

(पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति मितान्तं चेतियरोगं सखि ! हृदन्तः (१५७) ॥

-इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम्।)

श्रीकादौ अनुभावमुखेन प्रतिपादयति स्म । तेनार्थं सिद्धान्तः, येषां अभिधा-
रिणां नासाधारणानुभावादिसम्भवस्त एव स्वप्नदेनोपादीयन्ते न त्वन्येऽपीति ।

(१५६) अत्र हि प्रतिचरसं पूर्वभागोक्तानां यमाकुसुमारिणां वितर्का-
दीनाम्, उत्तरभागप्रतिपादितानाञ्च शृङ्गाराकुसुमारिणामौत्सुक्यादीनां यमो-
त्तरं बाधकतया अरमोक्तानां चिन्तायामेव बाधकत्वं पर्यवस्यमिति (विपक्षज-
वात् सैनिकोत्कर्षद्वारा दास इव) चिन्तोत्कर्षद्वारा शृङ्गारस्यैवोत्कर्षइति ।
अ चोत्कर्षः वितर्कादीनां बाध्यतयोक्तावेव भवतीति सूच्यत्वं । तैश्च बाध्यमानैः
शान्तस्य प्रतीत्यनुदवात् प्रकृतशृङ्गाररसास्वादविधातो नास्तीति न दोषत्वमिति ।

(१५७) सरसं अक्षरसहितं वानुरागञ्च । 'चेत्स्वित् चेत्यजत्रयो पर-
दाररतेऽपि च । अन्यदेहचिकित्सार्हेऽसाध्यरोगे च जायते' इति विश्वः ।
अत्र 'पाण्डुत्वाद्यनुभावपोषितस्य रोगस्य कस्याप्यनुभावो विरुद्धत्वेऽपि विप्रसङ्गे
समावेशात् अनुभावभागा दोषत्वाभावः'-इति ध्वनिलग्नतम् । 'एतदनुक्तं

सत्यं मनोरमा रामाः, सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥ (विह०वि०)

-इत्यत्राद्यमङ्गं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादपि (१५८)

अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमङ्गुरोपमानतयो-
पान्तं शान्तमेव पुष्पाति ; न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिसाद-
ङ्गाप्रतिपत्तेः । न तु (१५८) विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः,
शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्, नापि काव्यशोभाकरणम्,
रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् ॥

पाण्डुत्वादीनां ('प्याभ्युत्पादाद्यपस्मारेजाद्यप्रसरणादिभिर्विप्रलम्भोदभिमेतव्यः'-
इति भरतोक्त्या) रोगस्य विप्रलम्भसाधारणतया विरोधस्यैवासिद्धेः' इति
प्रकाशकशतम् ।

(१५८) मत्ताङ्गनापाङ्गेभ्येन शृङ्गारप्रतीत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति
जीवितादिति, अयं परिहारः, शृङ्गारस्यानुभावाद्यप्रतीत्या न एतन्वातेन
शृङ्गारप्रतीतिरिति न विरोधः, प्रसृत उपमानतया उपान्तं तत् तस्य प्रसिद्धम-
ङ्गुरत्वं तदातिशयश्च उपस्थापयत् शान्तमेवोपकरोति, तथाहि, मङ्गुरोपमायां
प्रसिद्धमङ्गुरस्यैव उपमानतानिबन्धेन, उपमानस्य आतिशयनिबन्धेन च तस्य
उपमानतया उपादानादेव प्रसिद्धमङ्गुरत्वतदातिशये उपस्थीयेते इति ।
प्रसिद्धेति प्रसिद्धमङ्गुरश्च तत् उपमानश्चेति तस्य भाव इति विग्रहः ।

(१५९) 'मपत्नेवात्र शृङ्गारप्रतीतिः, परन्तु तदा शुद्धजिह्विकान्यायेन
घिण्या अभिसुखीकृत्य शान्ते निवेश्यन्ते इत्यदोषता । नन्वा काव्यशोभाभिनि-
प्तमेव तदुपादानमतोदोषता'-इति ध्वनिकारसमाधानं दूषयति न त्विति ।
अभावादिति विरोधेनेति शेषः । तथाभावात् काव्यशोभावत्वात् ।

आय्यैको विरुद्धोऽयः, स कार्यो भिन्नसंख्यः (१६०) ।
रसान्तरेणान्तरितः, नैरन्तर्येण यो रसः ॥१६॥

वीरनयानकयोरेकाग्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन
भयानको निवेशयितव्यः । शान्तश्चकारयोस्तु नैरन्तर्येण
विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यं । यथा नागानन्दे,
शान्तस्य जीमूतवाहनस्य, अहो गीतम् ! अहो वादितम् !
-इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न
परं प्रबन्धे, यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरो-
धो निवर्त्तते । यथा,

भूरेणुदिग्धान्, नवपारिजात-
मालारजोवासितबाहुमध्याः ।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्,
सुराङ्गनासिष्टभुजान्तरासाः ॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः
पद्मैः खगानासुपवीज्यमानान् ।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः
सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः
कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

(१६०) अत्रान्वयसंख्यग्रन्थौ आचम्बनाधारोभयपरौ, तेनाचम्बनैक्येन
विरोधे भिन्नाचम्बनतया निवेशः, आधारैक्येन च विरोधे भिन्नाधारतयेति ।

निर्दिश्यमानान् सलनाकुलीभि-

वीरैः स्वदेशान् पतितानपश्यन् ॥

अतः, बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः (१६१) ॥

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि, साम्येनाथ विवर्जितः ।

अङ्घ्रिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ, तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥१७॥

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।

नाभ्युरुजघनस्तर्षी नीवीविस्त्रंसनः करः ॥

एतत् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमाश्लोक्य तद्वधू-
रभिदधौ ; अतः पूर्वावस्थास्मरणम् शृङ्गाराङ्गमपि कथणं
परिपोषयति (१६२) ।

दन्तैः क्षतानि, करजैश्च विपाटितानि,

प्रोङ्घ्निषान्द्रपुलके नवतः शरीरे ।

(१६१) भूरेणुदिग्धेत्यादिना कर्मविशेषणेन बीभत्सः, नवपारिजातेत्यर-
दिना कर्तृविशेषणेन शृङ्गारः, अनयोश्च निर्देशक्रमेण प्रतीतिः । एवं भूरेणु-
दिग्धत्वादेः, नवपारिजातमालारञ्जोवाहितत्वादेः रणोत्साहमूलकतया रणो-
त्साहप्रतीत्या वीररसः । एवञ्च प्रचनो बीभत्सः, ततो वीरः, ततश्च शृङ्गारः,
ततः पुनर्वीर इति अवधानम् । तेनानन्तर्याभावात् बीभत्सशृङ्गारयोरविरोधः ।
वीरस्य आशम्भनमत्र प्रतियोद्धा, शृङ्गारस्य तु स्वर्गाङ्गना इति आशम्भन-
भेदादनयोरप्यविरोधः । “यद्यपि अत्र वीर एव प्रधानोऽन्यौ च तद्व्यभिचारि-
णाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः सम्भवतीत्युदाहृतम्” इति प्रदीपः ।

(१६२) शोच्यावस्थायां पूर्वावस्थास्मरणस्य कथनोद्दीपकत्वात् । शृङ्गारा-
ङ्गमप्या शृङ्गारोऽपि स्मृतः । स्मृतस्य तस्य प्राधान्येनास्माद्यत्वाभावादविरोधः ।

दत्तानि रक्तमनसा मगराचवध्वा

जातस्यूहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ (१६३)

अत्र कामुकस्य दन्तचतादीनि यथा चमत्कारकारीणि
तथा जिनस्य । यथा वा, परः शृङ्गारी तदवलोकनात्स्यूहः
तद्वत् एतद्दृश्यो मुनय इति साम्यविवक्षा (१६४) ॥

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गलिङ्गलङ्घनैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः, पातितयावकैरिव ; पतद्वाष्पास्नुधौतामनाः ।

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्वच्छतुनाय्योऽधुना

द्वावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्दिवाहा इव (१६५) ॥ [१]

अत्र, चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते, तत्र करुण इव

(१६२) मसूय बुभुक्षया खापत्यं जिघांसने सिद्धौ स्वशरीरं दम्बन्तं
जिमदेवं प्रतीयमुक्तिः । एकत्र परपरित्यागहर्षात् अपरत्वानुरागात् पुच्छकः ।

(१६४) शङ्खयोः साम्यविवक्षया अङ्गिनोरपि रक्तयोः साम्यं विवक्षित-
मित्यावाति । अत्र हि प्रकरणेन जिनस्य दवावीररस इव शब्दशक्तिमहिम्ना
शृङ्गारोऽपि उपस्थीयते, उभयोरेव सिङ्ही आलम्बनं, न च विरोधिभोरनयो-
रेकालम्बनतया प्रतीतिसम्भवं इति, एवं मुनिभिरित्यनेन मुनिबुभुक्षन्त इव जात-
स्यूहैरित्यादिना शब्दशक्तिमहिम्ना शृङ्गारोऽपि प्रतीयते, न कामयोरेकलैककालं
प्रतीतिसम्भवं इति विरोधसम्भावना । साम्यविवक्षाकान्त शृङ्गारस्य उपमान-
त्वेन नायिकालम्बनतया, नायकनिष्ठतया, पूर्वसिद्धतया च प्रतीतिः, शीरस्य
सिङ्घासलम्बनतया जिननिष्ठतया च प्रतीतिः, शान्तस्य च मुनिगतत्वेन तत्का-
लोनत्वेन च प्रतीतिरिति न विरोधः । दवावीरस्य जिनस्य नेदृशं कर्म
विस्तृत्यजनकमिति नात्राद्भुतो रसः, नापि च वक्तुर्जिनविषया रतिरत्वाभि-
प्रेतेति वीर एव प्रधानः ।

(१६५) विवाहाङ्गस्नानहोमे प्राप्ते बधूनामेतादृशी व्यवस्था भवति ।

नृङ्कारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः (१६६), (यथा (१६७),

एहि, गच्छ ; पतोत्तिष्ठ ; वद, मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रोडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

अत्र, एहीति क्रोडन्ति, गच्छेति क्रोडन्तीति क्रोडनापे-
क्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः, प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं,

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

प्रालिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सान्धुनेत्वोत्पलाभिः,

कामीवाट्पराधः सदहतु इरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥ [२]

-इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम् (१६८),

(१६६) योऽभावस्यातः करुणा, विवाहावस्थातश्च नृङ्कारः, हनोरप्यन-
योर्नृपविषयकरतिभावेऽङ्गता, 'एतादृशो हि यस्य राज्ञः प्रतापः, तेनैवाभीह्यती-
त्यवस्था जाता, तेन चैषां पुनर्विवाह उल्लेख्यते' इति प्रत्ययात् । एवञ्चैककार्यव्य-
ययोर्नृपभक्तयोरेवानयोः (सुभावतो विरोधिनीरपि) नात्र विरोधः प्रसरति ।

(१६७) प्रधानाङ्गमृतयोर्विरोधिनीरप्यविरोधं हटानेन दूढयति यथेति ।

(१६८) करुणोऽङ्गमिति करुणोद्दीपनविभावस्य त्रिपुरपुरस्त्रीवैकल्यस्य
त्रिपुररिपुप्रभावातिशयाधीनत्वात् । एवञ्च त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य त्रिपुर-
रिपुविषयकरतिभावोद्दीपनविभावत्वात् चाङ्गिनि त्रिपुररिपुविषयकरतिभावे
करुणोऽङ्गमिति पर्यवस्यति । एवं पूर्वं प्रणयी यथा करालभ्रनादिकम-
कार्षीत्, तथेदानीं शराग्निरित्युपमानभावेन, पूर्वावस्थाप्रतीतेरुद्दीपकत्वेन च
नृङ्कारः करुणाङ्गं सत् परम्परया प्रधानस्य भावस्याङ्गमिति विरोधिनीरप्य-
नयोः प्रधानेऽङ्गभावेनाविरोधः । यद्यपि नृङ्कारामेवञ्च करुणोऽङ्गी, तथापि
तत्र प्रकर्षणपर्यवसानं नास्ति, तेनापि भावप्रकर्षणादित्यङ्गमेव तदिति तात्पर्यम् ।

तस्य तु शृङ्गारः ; तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्ग-
तैव । अथ वा (१६६), प्राक् यथा कामुक आचरति स्म,
तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थं
उपोद्बल्यते । उक्तं हि,

‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥’ (१७०) इति ॥

प्राक् (४७०) प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न
विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवति (१७१), इति रसशब्देनात्म-
स्थायिभाव उपलक्ष्यते ॥

इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनी नाम सप्तम उल्लासः ॥

(१६६) ननु यथा छेदे औदासीन्येन अङ्गनिर्म्माता तन्मुत्कर्षयन् वा शिखी
नाङ्गं, तथा करुणमुत्कर्षयदपि शृङ्गारो नाङ्गिनि भावेऽङ्गमिति केवलकरुण-
स्यैव भावाङ्गतया तत्र शृङ्गारस्य औदासीन्यादित्याशङ्क्य पश्चान्तरमुपन्यस्यति
अथ नेति, यथा केवलः अङ्गो न छेदेऽङ्गं किन्तु निपातितः स इति निपा-
तयितुः छेदेऽङ्गभावः, तथा केवलः करुणो नात्माङ्गतया विवक्षितः, किन्तु
शृङ्गारेणोत्कर्षितः सः, इति तदुत्कर्षयितुः शृङ्गारस्याङ्गभावोऽङ्गतः इति
सिद्धान्तः । अदाहरणद्वयेनैतत् प्रतिपादितम्, यत् अङ्गिनि साक्षात् परम्प-
रया वा अङ्गत्वमाप्तयोर्न विरोध इति ।

(१७०) गुणोऽङ्गं, संस्कारः उत्कर्षः, तथा कृतात्मसंस्कारत्वे ।

(१७१) रसस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यतया रसान्तरस्यैवापहृतेः ।

॥ अष्टम उल्लासः ॥

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह,-

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः(१) ॥१॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य ; तथा, रसस्यैव माधुर्यादयो गुणाः, न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुपचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् 'आकार एवास्य मूरः'-इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशुरेऽपि विततालतित्वमात्रेण 'मूरः' इति (२), क्वापि मूरेऽपि मूर्त्तिसाधवमात्रेण 'अमूरः'-इति अविश्रान्तप्रतीतयो (३) यथा व्यवहरन्ति ; तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेर-

(१) अचलस्थितयः निवतावस्थानाः, नैवत्यस्य रसेन तद्रूपकारेण च बोध्यम्, तेन रसं विना वे न तिष्ठन्ति, तिष्ठन्तस्वावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । इदञ्च स्वरूपकथनम्, लक्ष्यन्त्य रसोत्कर्षकत्वे सति रसधर्मत्वम्, तस्मात्वे सति रसनियतस्थितिकत्वं, नियमेन रसोपकारकत्वं चेति त्रित्वं बोध्यमिति प्रदीपः ।

(२) अस्य व्यवहरन्तीत्यभिप्रेत्यात्मनः, एवं परत्र माधुर्यादि-इत्यस्यापि ।

(३) न विश्रान्ता वाचाश्चै पर्यवसदा प्रतीतिर्विधानम् ते, अदूरदर्शिन इति ।

मधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिभावेण माधु-
र्यादि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधु-
र्यादि रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्धा व्यवहरन्ति(४) । अत-
एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यस्यन्ते, न तु वर्ण-
मात्राश्रयाः (५) । यद्येषां व्यञ्जकत्वं, तथोदाहरिष्यते ।।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः(६)॥२॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्प्रवि-
भम्पकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरि-
णोऽपि उपकारका हारादय इवालङ्काराः ; यत्र तु नास्ति

(४) अयं भावः, वितताकारस्य सुकुमारवर्णादीनाञ्चान्यवैलक्षण्येन
व्यञ्जकत्वप्रतिपत्तये उपचारेण अस्यायमाकार एव शूरः, एते वर्णा एव
मधुराः इत्यादि कचित् अभियुक्ता व्यवहरन्ति, तमवलोकयन्नोऽनभिज्ञाः
वितताकारस्यैव शूरत्वं, सुकुमारवर्णादीनामेव माधुर्यादि सन्वमाभा तथैव
व्यवहरन्ति, नैतावता गुणस्य वर्णधर्मत्वसिद्धिरिति ।

(५) अभ्युपगन्तुं प्रक्या इति शेषः । मधुरा रचना इत्यादिव्यव-
हाराद्विशेषेण रचनावामपि तदभ्युपगमप्रसङ्गादिति भावः । तथाच गुणस्य
रसैकधर्मत्वे लाघवं, वर्णरचनोभयवृत्तित्वे गौरवमिति सूचितम्, एत-
दर्थमेव वर्णमात्राश्रया इत्युक्तम् ।

(६) सन्तं स्फुटतवाटवस्थितम्, एवं परत्वं । अङ्गद्वारेणेति, अनेन
रसधर्मत्वं निरस्तम् । इदमपि स्वरूपकथनम्, अक्षयन्त रसोपकारकत्वेऽपि
तदवृत्तित्वम्, तथात्वे सति रसानिवृतावस्थितिकत्वम्, अनिवर्त्तेन रसोपकार-
कत्वं वा इति प्रदीपः ।

रसस्ततोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः ; कश्चित् सन्तमपि
नोपकुर्वन्ति । यथाक्रममुदाहरणानि,
अपसारय घनसारं, कुरु हारं दूर एव, किं कमलैः ।
अलमलमालि ! मृणालैः, इति वदति दिवानिशं बाला ॥

-इत्यादौ वाचकमुखेन,

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्प्यत्यविरतं,
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिमस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानितइतः,
न मां तातुं तातः प्रभवति, न चाभ्वा, न भवती ॥

-इत्यादौ वाच्यमुखेन अलङ्कारौ रसमुपकुरुतः (७) ॥

चित्ते विघट्टि, ण दृष्टि सा गुणैसुं
सेज्जासु लोट्टि, विसट्टि दिम्मुहेसुं ।
बोलम्भि वट्टि, पवट्टि कव्ववन्धे,
धाणे ण तुट्टि चिरं, तरुणी तरट्टी (८) ॥

(७) पूर्वतः, उदाहरणप्रकारेणानुप्रासः शब्दमलङ्कृतं उदाहरणमनुप-
करोति । उत्तरतः तु, विषमिवेत्याद्युपमाधारेण विसर्पणादेरातिशयप्रतीत्या
विप्रबन्धोक्तम् इति प्रदीपः । अलङ्कारोक्तद्वित्यादौ चित्रकाव्ये स्फुटरसं
विनाटयि अलङ्कारप्रदर्शनादत्र पुनर्नोदाहृतम् ।

(८) चित्ते विघटते, न लुप्तति सा गुणेषु शब्दासु सुठति, विसर्पति
दिम्मुहेषु । वचने वर्तते, प्रवर्तते काव्यबन्धे, ध्याने न लुप्तति चिरं तरुणी
प्रगल्भा इति सं० । विघटते चमत्करोति, चित्तानुरूपं कर्म करोतीत्यर्थं
इति उद्योतकम् । तरट्टी प्रगल्भेति देशीति महेश्वरः ।

-इत्यादौ वाचकमेव (६),

मिते क्वापि गते, सरोरुहवने वृक्षानने तास्यति,
क्रन्दत्सु स्वमरेषु, वीक्ष्य दयितासर्जं पुरः सारसम् ।
चक्राक्षेन वियोगिना विसलता नाखादिता मोक्षिता,
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥

-इत्यादौ वाच्यमेव, नतु रसम् । अत्र विसलता न जीवं
रोक्षुं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा (१०) ॥

एव एव (११) च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च (१२)
'समवायवृत्त्या शौर्यादयः, संयोगवृत्त्या तु चारादय इत्यस्तु

(६) उपकरोतीति शेषः । न तु रसमिति परेणान्वयः । अत्र हि
शङ्कारो रसः, तत्प्रतिकूलः टवर्णानुप्रासोऽलङ्कार इति ।

(१०) 'अत्र' एतादृशविप्रसम्भावस्यायां, जीवं रोक्षुं जीवनिरोधाय,
न क्षमा नार्पयितुं योग्या । जीवननिरोधनिमित्तं कण्ठे विसलतार्पणमनुचित-
मित्यर्थः ; विप्रसम्भोक्तर्षे हि जीवनिर्गमोपाय एवावकम्ब्रते, न तु तच्चिरो-
धोपाय इति इयमुपमा प्रकृतं विप्रसम्भं रसमपकर्षयतीति भावः ।

(११) 'एव एव' पूर्वोक्त एव, नान्यः अन्योक्तप्रकारः, नापि च विभागाभावः ।

(१२) एवञ्च (गुणालङ्कारयोरुक्तरीत्या प्रविभागसत्त्वे च) इत्यभिधान-
मसदित्यन्वयः । तदभिधानमिदम्, लौकिका गुणालङ्काराः सम्बन्धभेदेन
तिष्ठन्तीति तेषां भेदोऽस्तु, काव्ये पुनरलौकिकानां गुणालङ्काराणामेकेनैव
समवायसम्बन्धेनावस्थितिरिति भेदोऽनुपपद्यः । योऽपि च भेदव्यवहारः, स
गङ्गुलिकाप्रवाहान्यायेन, यथाहि, केनापि कारणेन पुरोऽनुसरन्तीं कामपि
गङ्गुलिकां (मिथीं) विनैव निमित्तविचारमितरा अनुगच्छन्ति, नञ्चे पतितामपि
च तामनुपतन्ति, यथा, कश्चन प्राङ्गनः केनचिदप्यभिप्रायेण गुणालङ्कारयोर्भेद-

गुणास्तद्वाराणां भेदः, वोजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्चो-
भयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुलिकाप्रवाहेणैषां
भेदः'-इत्यभिधानमसत् ॥ यदुक्तं, 'काव्यशोभायाः वर्तारो
धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः(१३)'-इति ; तदपि
न युक्तं, यतः, किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः,
यदि समस्तैः, तत्कथमसमस्तगुणा गौड़ी पाञ्चाली च रीतिः
काव्यस्यात्मा : (१४) । अथ कतिपयैः, ततः,

अद्रावत् प्रखलत्यग्निवच्चैः, प्राज्यः प्रोद्यन्मुक्तसत्येष धूमः ।
-इत्यादावोजःप्रभृतिषु(१५)गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनो ।

अस्या रदच्छदरसो न्यकरोतितरां सुधाम् ॥

भाष्यम्, तदनुसारेण विनैव निमित्तविचारं केचनाधुनिकास्तथैव व्यवहरन्तीति ।
समवायवृत्तिरत्र अयुत-(अष्टवक्)-सिद्ध्यात्मकः, तत्त्वतानिवृतसत्ताकत्वरूपो वा
कश्चन सम्बन्धः, न पुनर्वैशेषिककल्पितः समवाय इति ।

(१३) उक्तम् वामनेन । 'काव्यशोभा' काव्यव्यवहारनिदानमुत्कर्षः ।
तदतिशयः तस्या गुणकतशोभाया अतिशयः आधिक्यम् ।

(१४) वामनेन हि 'रीतिरात्मा काव्यस्य, सा च पदसङ्घटनात्मिका
विधिः, वैदर्भी गौड़ी पाञ्चाली च ; समस्तगुणा वैदर्भी, प्रसादौजोगुणा
गौड़ी ; भावुर्यप्रसादगुणा तु पाञ्चाली,-इत्युक्तम् । एतस्मिन्ने गुणा न रस-
धर्माः, नापि च तत्र एव, किन्तु दश इत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति ।

(१५) वामनोक्तौजःप्रसादार्थव्यक्तिषु । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

-इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यव-
हारस्य प्रवर्तकौ (१६) ॥

माधुर्यैजःप्रसादाख्या-
स्त्वयस्ते न पुनर्दश (१७) ।

एषां क्रमेण सत्त्वणमाह,

आह्लादकत्वं (१८) माधुर्यं
शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ३ ॥

(१६) पूर्वोक्तं विशेषोक्तिरुत्तरार्द्धे व्यतिरेकः । 'एकगुणहानिकल्पनया
शेषगुणदार्ढ्यकल्पना विशेषोक्तिः'-इति, 'उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः'-
इति च वामनेनैवोक्तम् । अथमभिसन्धिः, अत्र हि काव्यव्यवहारनिदानशोभा-
जनका न केऽपि गुणाः सन्ति, केऽपि च वामनमतसिद्धाः प्रसादादयः सन्ति,
ते हि रौद्रादिरसव्यञ्जकाः नास्मिन् शृङ्गारप्रधाने श्लोके काव्यव्यवहारप्रव-
र्त्तनाय प्रभवन्तीति एतावेकालङ्कारौ काव्यव्यवहारं प्रवर्त्तयतु इत्यवश्यम् भव-
ताङ्गीकार्यम्, एवञ्च अस्मिन् अलङ्कारद्वये गुणलक्षणातिव्याप्तिरव्याप्तिश्च अल-
ङ्कारलक्षणस्य, व्याभ्यां गुणकतशोभाया अनतिशयनादिति । अन्यतया यत्
काव्यस्वरूपनिरुक्तौ 'सगुणौ'-इति विशेषणं दत्तं, तत् न वामनाद्युक्तगुण-
योगाभिप्रायम्, अपि तु श्लोकारसधर्मगुणयोगाभिप्रायमिति रसरूपे तद-
व्यतिरिति न दोषः ।

(१७) 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्व-
मोक्षः कान्तिसमाधवः' इति वामनाद्युक्ता दश शब्दगुणा अर्थगुणाश्च ।

(१८) आह्लादकत्वम् (स्वार्थे अप्रत्ययात्) आनन्दस्वरूपता इति
प्रदीपः । आह्लाद्यमानरम्भादेरेव रसरूपतया आनन्दात्मकासादृशेभ्यः रत्ना-

शृङ्गारे (चर्चात्) सम्भोगे, द्रुतिर्गलितत्वमिव (१६) ।
अव्ययं (२०) पुनरोजःप्रसादयोरपि ॥

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् (२१) ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ॥

दीप्तात्मविस्तृतेर्हृतुरोजो वीररसस्थिति ॥४॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः (२२) ॥

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीरात् बीभत्से, ततो रौद्रे सातिशयमोजः (२३) ।

दिगतः कश्चन धर्म इति मञ्जेवरः । द्रुतिकारणं व्याख्यातत्वं माधुर्यं, तच्च शृङ्गारे रसजनकः, एवं परम् ।

(१६) सामाजिकानुभवसिद्धः सुकुमारस्त्रिभङ्गावस्थाविशेषः द्रुतिः, स च मधुररसास्वादादेव (मनःकाटिभ्याद्यपगमे) जायते, न तु माधुर्यमेव स इति ।

(२०) तेन 'अव्ययं' (अवयवानुद्देशकरत्वं) माधुर्यम् इति भास्करोक्तं दुष्टम् ।

(२१) क्रमादिति शेषः ।

(२२) स्निग्धस्यापि सामाजिकमनसो चेष्टाद्यात्मकविषयविशेषसम्पर्केण (सूर्यकान्तस्यार्ककिरणसम्पर्केण ज्वलनमिव) तेजस्यप्रवस्थाविशेषो विस्तारः ।

(२३) पारिशेष्यात् सहेतरेषु हास्यभवानकाङ्क्षितेषु समयोरेव माधुर्यो-
जसोः स्थितिरिति बोध्यम् । तत्र हास्यादीनां शृङ्गाराङ्गविभावादिप्रभवत्वे
माधुर्यं प्रधानं, वीराद्याङ्गविभावादिप्रभवत्वे तु ओजः प्रधानमिति उच्यते ।
एवञ्च तत्र तत्र रचनापि तादृशी कार्या । 'हास्ये सर्वदैव प्रकटं' माधुर्यं स्वल्पं
ओजः, मदानकेऽङ्गुते च ओजः प्रधानं स्वल्पं माधुर्यम् इति तु निदर्शयकम् ।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः(२४)॥५॥

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अन्यदिति व्याप्यमिह चित्तम् । सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु,
सर्वान् रचनासु च ॥

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥६॥

गुणवृत्त्या उपचारेण (२५), तेषां गुणानाम्, (आकारे
शौर्यस्येव) ॥ कुतस्त्वय एव, न दश ? इत्याह,

केचिदन्तर्भवन्त्येषु, दोषत्यागात्परे धिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचित्, न ततो दश॥७॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्ता यः शेषः, यच्चारो-
होऽवरोहक्रमरूपः(२६)समाधिः, या च विकटत्वसंज्ञा (२७)

(२४) अोजसि शुष्केन्धनाग्निवत्, माधुर्ये स्वच्छजलवत्सहसैव यः, आग्नि-
तया रसे, व्यञ्जकतया च रचनावामिति च विभागः । नेन गुणेन रसाः सह-
सैव विसं व्याप्नुवन्ति, च प्रसाद इति कलितार्थः । 'व्याप्नोति च' इति कर्तव्या
निर्द्देशोऽन्यैः संज्ञायां करणत्वावगतये ।

(२५) उपचारेण स्वव्यञ्जकतादिसम्बन्धेन संज्ञयता, मधुरः शब्दः मधु-
रोऽर्थ इति व्यवहार इति भावः ।

(२६) आरोहो माहता, अवरोहः शैबिल्यं, तयोः क्रमः, वैरस्याज-
नको विन्यासः, स च आरोहपूर्वकोऽवरोहः, अवरोहपूर्वको वा आरोहः ।

(२७) विकटत्वं विच्छेदात् पदानां वत्सत्वावत्वम् ।

चदारता, यद्बौद्धोन्मिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः; तेषामोजस्व-
न्तर्भावः(२८) । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं मङ्गला(२९) साक्षा-
दुपात्तम् । प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता (३०) । मार्गाभेदरूपा
समता क्वचिदोषः, तथाहि, मातङ्गाः किमु वलितैः-[१८८४०]
-इत्यादौ, सिंहाभिधाने मरुणमार्गत्यागो गुणः । कष्टत्व-
ग्रास्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात्तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमा-
र्यम्, औज्ज्वल्यरूपा (३१) कान्तिश्च स्वीकृता ।-एवं न दश
शब्दगुणाः ॥

‘पदार्थे वाक्यरचनं, वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्यस्यसमासौ च, साभिप्रायत्वमस्य च’ (३२) ॥

(२८) वामनावुक्तस्य बोजस इव येषामपि गाढमन्वत्वेन औजोगुण-
व्यञ्जकवर्णसादृश्येन औजोगुणेऽन्तर्भावः । एवमन्यत्रापि ।

(२९) ‘मङ्गला’ माधुर्यव्यञ्जकमध्येऽसमासार्थकादृष्टिपदोपादानरूपप्र-
कारान्तरेण ।

(३०) अर्थव्यक्तिर्भेदित्वर्थोपस्थापनवामर्शम् ।

(३१) कष्टत्वं शुतिकष्टत्वम्, अपारुष्यं शुतिसुखावहत्वम्, औज्ज्वल्यं
हासिकादिसाधारणपदविन्यासपैतृत्वस्येव अतौक्तिकचमत्कारप्राप्तित्वम् ।

(३२) उक्तश्लेषादिनामकान् दश अर्थगुणान् दूषयति पदार्थे इति ।
अस्य विशेषणस्य । उक्तपञ्चप्रकारा प्रौढिरित्यर्थः । तत्राद्या यथा, चन्द्रे
वक्त्रे अतिबोधनसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्यरचनम् । द्वितीया यथा, कान्ता-
र्थिनी रुक्मेतस्यानं गच्छतीति वाक्यार्थे वक्त्रे अभिसारिका इति पदाभि-
धानम् । तृतीया परस्मै नापहर्तव्यमिति एकस्मिन् वाक्यार्थे वक्त्रे परास्मै

-इति या प्रौढिः, ओज इत्युक्तम् (३३) तत् वैचित्र्यमात्रं
न शुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः (३४) । अपुष्टा-
र्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपाङ्गीलगाभ्याणां निराक-
रणेन च साभिप्रायत्वरूपमोक्षः (३५), अर्थवैमल्यात्मा (३६)
प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं साधुर्थ्यम्, अपारुष्यरूपं (३७)
सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृता ।

नामहर्तृत्वं, परवक्ष्यापहारो अनुचितः, पराभरणहरणम् इहामुद्यानिष्ट-
करमित्यादिना व्यासेन (नामावाक्येन) प्रतिपादनम् । चतुर्थी वया, ते हिमा-
लयमामन्त्येत्यादिना एकेनैव वाक्येन नामावाक्यार्थोभूतस्यामन्त्रणादेरुक्तिः ।
पञ्चमी वया, कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाण्डेरित्यादौ पिनाकपाण्डेरिति विघे-
षणस्य सार्थकत्वम् । बह्वेश्वरानुवाचिनस्तु साभिप्रायत्वमस्य चेति पाठं नाङ्गी-
कुर्वन्ति, तस्मात्ते चतुर्विधैव प्रौढिः ।

(३३) 'इति' उक्तपञ्चविधा या प्रौढिः कोऽयः-इत्युक्तं (वामनाद्युक्तावै-
शुण्यत्वरूपं) तत् वैचित्र्यमात्रमित्यन्वयः ।

(३४) अत्र तत्त्वत्वेऽपि रसाद्यभावे काव्यव्यवहाराप्रवृत्तेस्त्व-इत्यपि
बोध्यम् । अवमभिप्रायः काव्यव्यवहारहेतुभूतानामेव शुणत्वमङ्गीकुर्वतां
वामनादीनामतादृशेऽस्मिन् ओजसि काव्यत्वाङ्गीकारो बाधित एवेति ।

(३५) एवञ्चास्मिन् ओजसि ओजोन्तरेभ्यो विशेषोऽयम् । वस्तुतस्तु
अत्र विशेषकथनात् सामान्यविशेषन्यायेन चतुर्थैव ओजःसु वैचित्र्यमात्रं
पर्यवस्यति ।

(३६) अर्थवैमल्यम् अमेकितार्थमात्रपरिग्रहः ।

(३७) अपारुष्यं परुषेऽप्यर्थं वाच्येऽपरुषरूपेणाभिधानं, वया वृत इति
वक्तव्ये कीर्त्तिशेषं गत इत्युक्तिरिति प्रदीपः ।

अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गा-
भ्यां (३८) च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृता । क्रमकौटिल्यानुस्वयत्त्वोपपत्तियोग-
रूपघटनात्मा (३९) श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्मन् । अवैषम्यस्व-
रूपा (४०) समता दोषाभावमात्मन् न पुनर्गुणः, कः सुख-
सुखान्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्थायोनेरन्यच्छा-
यायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्यम् (४१),
-इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ॥

(३८) रसस्य साधान्ये रसध्वनिना, अप्रसाधान्ये रसगुणीभूतव्यङ्गेन
रसवदलङ्कारेणेति विशेषः ।

(३९) क्रमकौटिल्यं अतिक्रमः, तस्य अनुन्वयत्वम् अस्फुटता, तत्त्वोप-
पत्तिर्युक्तिस्तस्या योग इति, यथा दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय पिहितक्रीडानुबन्धकतः । ईषदक्रितकम्बरः सपुलक-
प्रेमोत्सुसम्मानसामन्तर्हीसससत्कपोलफणकां धूर्त्तौटपरां सुम्बतोत्तम पिहित-
नयनामतिक्रम्यान्यासुम्बनादतिक्रमः, अस्य अस्फुटत्वम् अनवा तदज्ञानात्,
तत्त्वोपपत्तिरेवमनवा तु न ज्ञातव्यमिति प्रदीपतदुद्योतकतः । इयं निद-
र्शनादर्शकतस्तु, क्रमः क्रियापरम्परा, कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुस्वयत्वं
प्रसिद्धिः, उपपत्तिः उपपादकयुक्तिविन्यासः, तेषां योगो मेहनं, स एव रूपं
वस्थाः सा घटना आत्मा यस्य सः । तथाहि उक्तश्लोके ज्ञान्ता क्रियापर-
म्परा, पश्चादुपेत्य नवनपिधानादि विदग्धचेष्टितम्, अवयवार्थो लोकप्रसिद्धः,
एकासनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने पिधाय, ईषदक्रितकम्बर इति उप-
पादकानि, एवामत्र योग इत्याहुः ।

(४०) उपक्रान्तस्य उपसंहारे परित्यागः (प्रक्रमप्रवृत्तदोषस्वरूपः) वैषम्यम् ।

(४१) अवोनिः केनाप्यनुसृष्टितपूर्वः, यथा, सद्योमुनिष्ठतमसङ्गन-

तेन नार्थगुणाः वाच्याः,

वाच्या वक्तव्याः ॥

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये (४२) ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥८॥

के कस्य? इत्याह,

भूर्द्धि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गाः, रणौ लघू ।

अटृत्तिर्मध्यटृत्तिर्वा माधुर्य्ये घटना तथा ॥९॥

टठडठवर्जिताः कादयो भान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्य-
सुक्ताः, तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः; समासा-
भावो मध्यमः समासो वेति समासः; 'तथा' माधुर्य्यवती (पदा-
न्तरयोगेन (४३), रचना माधुर्य्यस्य व्यञ्जिका ।

चिदुक्तप्रसङ्गं नारदकृतमित्यादि । अन्यच्छावायोनिः अन्यैरुल्लिखितमूलको-
टभिनवोदर्थः, यथा, निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि वक्तुशः प्रतारिता कापि
नीलोत्पलेऽपि विन्यसति करमर्पयितुं कुसुमलावीत्यादि; अत्र हि नयनमीलो-
त्पलयोः प्रसिद्धाभेनोपमानवसम्भाव्यमर्थं उल्लासितः । अयमभावः, लोकशास्त्र-
काव्यादिदर्शनजन्यनिपुणताया काव्यहेतुतया कथं दर्शनभावे काव्यशरीरमेव
न निष्पद्यते इत्यर्थदृष्टेः काव्यशरीरनिर्वाहकत्वमेव न तु (पुत्रे पितरिव)
गुणत्वमिति ।

(४२) ये माधुर्य्यैः प्रसादाख्या (गुणवत्या) शब्दगुणाश्च प्रोक्ताः,
तेषामित्यन्वयः । शब्दगुणा इत्युक्तिस्तु शब्दात्मनां वर्णादीनां व्यञ्जकत्वसम्भव-
प्रदर्शनाय ।

(४३) पदान्तरयोगः सन्निः, यथा. प्रतिमं तदङ्गम्-इति पदयोः सन्धौ

उदाहरणम्,

अनङ्गरङ्गप्रतिमन्तदङ्गम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमागताऽद्याः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययोः, रेण, तुल्ययोः ।

टादिः, शप्, ट्तिदैर्घ्यं, गुरुफ उद्धत ओजसि ॥१०॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोः (द्वितीयचतुर्थयोः), रेफेण
अथ उपरि उभयत्र वा यस्य-कस्यचित्, तुल्ययोः (तेन
तस्यैव) सम्बन्धः, टवर्गौ (अर्थात्) णकारवर्जः, शकारष-
कारौ ; दीर्घसमासः ; विकटा सङ्घटना ओजसः (४४) ।

उदाहरणम्, मूर्ध्नामुद्धतकृत्तेत्यादि [१२७४०]

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् (४५) ।

साधारणः समग्राणां, स प्रसादो गुणो मतः ॥११॥

‘ल’-इति मधुरवर्णोत्पत्तिरिति महेश्वरः । वस्तुतः सन्धि विभाषि पौर्वोपर्य्य-
विशेषेणापि रचना मधुरा भवति ।

(४४) व्यञ्जिका इति शेषः द्वितीयतृतीययोर्विजातीययोरपि सम्बन्धः,
(तेन तस्ये-यस्य प्रथमेन प्रथमस्य, द्वितीयेन द्वितीयस्येत्यादर्थं कल्पयित्वा)
विजातीयेन प्रथमादिना विजातीयप्रथमादेरपि योगोऽस्य व्यञ्जकः, णकारस्य
सघोरेव वर्जनमिति महेश्वरः । दीर्घसमासोऽपि विकट एवास्य व्यञ्जक
इत्युद्योतकत् ।

(४५) तथाच श्रुतिमात्रेणार्थबोधकाः सर्व एव (सुकुमारा वा विकटा
वा) वर्णादयः प्रसादगुणस्य व्यञ्जका इत्यर्थास्तुभ्यते ।

समग्राणां रसानां सङ्कटनामाश्च, उदाहरणम्,
परिस्नानं पीनस्तनजघनसङ्कादुभयतः,
तनोर्मध्यस्थान्तःपरिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यसन्यासं रुच्यमुजलताक्षेपवलनैः,
लघाङ्गुः सन्तापं वदति विसिनीपत्रप्रयनम् ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सङ्कटनादयस्तथापि,
वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।
रचना वृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तृौचित्यादेव रचनादयः,
यथा,

मन्यायसार्णवाभ्यःश्रुतिकुहरचसम्भ्रन्दरध्वानधीरः,
कोणाघातेषु (४६) गर्भत्प्रसवघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
लृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः,
केनास्मिन्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौः ॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् (४७), अभिनेयार्थस्य
काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धृता रचनादयः, वक्ता चात्र
भीमसेनः ॥

(४६) कोणः वादनदण्डः, केचित्तु 'ढकाग्रतसहस्राणि भेरीग्रतग्रतानि
च । एतदा यत्र वाद्यन्ते कोणाघातः स उच्यते' इति पारिभाषिकेषु शब्देषु
सत्सुपीत्यर्थमाहुः ।

(४७) अत्र वाच्यस्य प्रत्यक्षरूपत्वात् । अभिनेयः अभिनवबोधनीयोदर्थो

क्वचिद्वक्तृप्रवन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः ।

यथा,

मौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैहिकेयोपघात-

तासाकृष्टाश्रुतिर्यन्मलितरविरसेनारूपेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्यवीर्य्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजाम्

भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रवन्धोचिता एव ते, तथाहि,
आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः, कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासा-
दयः (४८) । एवमन्यदध्यौचित्यमनुसर्त्तव्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुण-

निर्णयो नाम अष्टम उक्तासः ॥

यस्य तत् नाटकादीत्यर्थः, अभिनवस्यते हि भटिति अर्थप्रत्यावनमेयोचितं,
दीर्घ समासादिना तु तद्विलम्बः ।

(४८) आख्यायिकायां गद्यप्राधान्यात्, गद्ये च विकटवर्णस्यैव अभ्य-
र्हितत्वात् न मसृणवर्णादयः । विप्रसम्भकर्णयोस्तु तस्यामपि न दीर्घसमा-
सादि तयोरतिसौकुमार्यात् । कथावान्त वर्णनोक्तस्य सुखप्रतिपत्तेरेवोद्देश्य-
त्वात् न उद्धता वर्णादयः । नाटकादौ विच्छेदेन अभिनवसौकर्यात् न दीर्घ-
समासादय इति प्रदीपः ।

॥ नवम उल्लासः ॥

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसराः, इति संप्रति
शब्दालङ्कारानामाह, (१)

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते (२) ।
श्लेषेण काक्वा वा, श्लेषा सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥१॥

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः, काकुवक्रोक्तिश्च ।

तत्र पदमङ्गलश्लेषेण यथा,

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि, कसेतनो
वामानां प्रियमादधाति, इतल्लब्धैवावसानां भवान् ? ।

---

(१) वक्रोक्त्यर्थान्तरत्वासौ वक्रं श्लेषचित्त्वके । पुनरुक्तवदाभासः
शब्दालङ्कारत्वस्तु नह ।

(२) एकैवान्वाभिप्रायेणोक्तम् वाक्यम् अन्येन यदि अन्याभिप्रायकं कल्प्यते,
तदा वक्रोक्तिः । अन्येनेति स्वमन्यथाकरणरूपात् अपङ्गुतेर्न्यवच्छेदः ।
अत्र च तत्तत्पदानां परिहृय्यसहत्वेन, शब्दस्यैव वक्रकाराभावकतया च
शब्दालङ्कारत्वमस्य ।

युक्तं किं हितकर्त्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः ?
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः (३) ॥

अभङ्गश्लेषेण यथा,

अहो ! केनेदृशी बुद्धिदोरुणा तव निर्मिता ? ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्नतु दारुमयी क्वचित् (४) ॥

काका यथा,

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिनललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ (५) ॥

वर्णसारथ्यमनुप्रासः,

(३) जानासि अभिज्ञोऽसि । मतम् इदम् । अत्र नारीणामिति पदं कामिनोपरतया वक्ता उक्तम्, प्रतिवक्ता तु न अरीणामित्यर्थपरतया बोधितम्, ततस्तेन शत्रुपरतयोक्तम् वामानामिति पदम् वक्ता नारीपरतया बोधितं, ततस्तेन हितकारिपरतया हितकृदिति, नारीपरतया अवसानामिति बोधितम्, प्रतिवक्ता यथाक्रमं हितशत्रुपरतया दुर्बलपरतया कल्पितम्, ततस्तेन दुर्बलपरतयोक्तं 'बलाभावप्रसिद्धात्मनः' इति पदं वक्ता बलासुरनाशक-(इन्द्र)-परतया योजितम् । अत्र नारीणामित्यत्र अवसानामित् च अभङ्गः श्लेषः । यद्यपि अत्रैव वामानामित्यादिषु अभङ्गः श्लेषः सम्भवति, तथापि केवलाभङ्गश्लेषप्रदर्शनार्थमुत्तरोदाहरणम् ।

(४) त्रिगुणा सत्वरजस्तमोगुणात्मिका । अत्र दारुणा मूरा, काष्ठेनेत्युभयार्थपक्षेऽपि दारुण्येति पदस्य न भङ्गः ।

(५) अत्र नैष्यतीति निषेधाभिप्रायेण नाधिकयोक्तम्, सख्या तु काका न एष्यति, अपि तु एष्यत्येवेत्यर्थकतया बोध्यते इति प्रदीपः ।

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसा-
द्यनुगतः प्रकृतो न्यासोऽनुप्रासः (६) ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा (७) ।

छेकाः विदग्धाः, वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्या-
पारः, गत इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयोः स्वरूपम् ? इत्याह,

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः,

अनेकस्य (अर्थात्) व्यञ्जनस्य, सकृदेकवारं सादृश्यं
छेकानुप्रासः । उदाहरणम्,

ततोऽरुणपरिस्यन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिच्छासकामिनीगण्डपाण्डुताम् (८) ॥

(६) रसाद्यनुगतः प्रकृतरसव्यञ्जनवर्णसम्बन्धित्वेन प्रकृतरसानुकूलः ।
प्रकृतः अमतिव्यवहिततया अमत्कृत्याधावकः न्यास आह्वयः । तथा चानति-
व्यवहितत्वेन अमत्कृत्याधाविका प्रकृतरसव्यञ्जनसदृशवर्णावृत्तिरनुप्रासः इति
फलितम्, अत्रैव वर्णसाम्यपदस्य तात्पर्यम् । शब्दस्य साम्ये तदन्तर्गतवर्णस्य
साम्यमव्यवहितमिति लाटानुप्राससंयुक्तः । प्रकृतरसप्रतिकूलेष्वपि अनुप्रासव्यव-
हारो भाक्त इति ।

(७) अनुप्रासो हि द्विविधः वर्णानुप्रासः शब्दानुप्रासश्चेति निर्णय-
वर्णानुप्रासः प्रथमः, द्वितीयस्तु सार्धकवर्णानुप्रासस्वरूपः । तत्र प्रथमं वर्णानु-
प्रासं विभजति छेक इति । छेकगणः छेकानां सधुरप्रयोज्यः, वृत्तिगतः
वृत्त्यन्तर्निविष्टः । वृत्तिश्च भाधुर्मादिभ्यञ्जकसुकुमारादिवर्णगतत्वेन सधुरा-
दिरसोपकारकः शब्दस्य सकृदमाख्यो व्यापारविशेषः ।

(८) स्यन्दमन्द इत्यत्र, गण्डपाण्डु इत्यत्र चानेकव्यञ्जनस्य साम्यम् ।

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्बहुवचनो वा
सादृश्यम् वृत्त्यनुप्रासः (८) । तत्र (१०),

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तेस्तु परुषा,

उभवापि प्रागुदाहृतम् [२२२ पृ० । २ एवं ११ प०] ।

कोमला परैः ॥ ३ ॥

परैः शेषैः, तामेव केचित् ग्राम्येति वदन्ति ।

उदाहरणम्,

अपसारय घनसारं, कुरु हारं दूर एव, किं कमलैः ।

अलमलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला(११) ॥

(८) “वस्तुतस्तु लोकानुप्रासभिन्नं लक्ष्यम्, अन्यथैकस्य सकृदाहृते-
रससंग्रहापत्तिरेवञ्च एकस्यैव सकृदसकृत्, अनेकस्य तु असकृत् साध्यम् वृत्त्य-
नुप्रास इति पर्य्यवसन्नम्” इति प्रदीपः । एकस्य सकृत्साध्यं न चमत्कारजन-
कमिति नास्यानुप्रासत्वं अन्यदनुमतमिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति तु केचित् ।

(१०) वृत्त्यनुप्रासघटकतयोद्बुद्धितां वृत्तिं प्रसङ्गात् विमज्जति तमेति ।

(११) अत्र न केदपि वर्णा माधुर्य्यव्यञ्जकाः, नेदपि च तस्यो सपु-
काराः, ते त्वतिव्यवहिता न माधुर्य्यं व्यञ्जयितुमीयाः । नेदं माधुर्य्योजसो-
रव्यञ्जकतया प्रागुदाहृतमिति अत्रोदाहृतम् ।

कौषाञ्चिदेता वैदर्भी-

प्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्मिन्सो वृत्तयः वामनादीनां भते वैदर्भी-गौड़ी-
पाश्चात्याख्या रीतयो मताः ॥

शब्दस्तु लाटानुप्रासो

भेदे तात्पर्यमाचतः (१२) ॥ ४ ॥

शब्दगतोऽनुप्रासः, शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात्,
लाटवनवङ्गभत्वाच्च लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ॥

पदानां सः,

स इति लाटानुप्रासः । उदाहरणम्,

यस्य न सविधे दयिता, दवदहनसुहिनदीधितिसस्य ।

यस्य च सविधे दयिता, दवदहनसुहिनदीधितिसस्य ॥ (१२)

(१२) शब्दः सार्धकवर्णगतः । उद्देश्यविधेयभावादिः, कर्तृत्वकर्मा-
त्वादिरूपस्य पदार्थयोः सम्बन्धोऽन्वयः, तदेवात्र तात्पर्यं, तन्मात्रस्य भेदे (न
सु स्वरतोऽर्थतः क्रमतश्च भेदेऽपि) । अत्रापि वर्णसाम्यमित्यनुचक्षते । तेन
विभिन्नान्वयपराणां समानानुपूर्वीकाणां तत्त्वस्वरूपानामेकार्थानां वर्णानां
(वर्णयोर्वी) अनतिव्यवधानेनाहतिः शब्दानुप्रासः, स च लाटानुप्रास इत्यु-
च्यते । शब्दानुप्रासस्तु प्रथमतो द्विविधः, पदगतो नामगतश्चेति । तत्रा-
द्योऽपि एकामेकपदनतत्वेन द्विविधः, अन्तश्च असमासगतत्वेन, एकसमासगत-
त्वेन विभिन्नसमासगतत्वेन च द्विविधः इति भित्तिः शब्दानुप्रासः पञ्चविधः ।
एतदेव 'पदानां सः' इत्यादिना 'तदेवं पञ्चधा मतः' इत्यन्तेन दर्शयिष्यते ।

(१२) अत्र सविधे दयितेत्यादीनां गृह्यतां पदानां तात्पर्यमात्रभेदेना-

पदस्यापि,

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते । उदाहरणम्,

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।

सुधाकरः क्व तु पुनः कलकलविकलो भवेत् ॥

इत्तावन्यत्र, तत्र वा ।

नाम्नः स इत्ताइत्तौश्च,

एकस्मिन् समासे, भिन्ने वा समासे, समासासमास-
योर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य, (न तु पदस्य), सारूप्यम् (१४) ।

उदाहरणम्,

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्त्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

अर्थे सत्यर्थेभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः ।

इतिः । पूर्वार्धे दक्कनस्यैव, उत्तरार्धे तुहिनदीधितेरेव च विधेयतया
आरोपणं, न तु लक्षणाया यथाक्रमं तापकरत्वस्य शीतलत्वस्य च विधेयत्वं
विवक्षितं, तथात्वे भिन्नार्थत्वापत्त्या छाटानुप्रासो न स्यात् । छाटानुप्रासादौ
उद्देश्यविधेययोर्वैपरीत्येन निर्देशो न दोषाय ।

(१४) “अत्र समास इत्युपलक्षणम्, पञ्चविधहन्तेरपि, एतेन हंसावते
आरुगतेन कान्ता, कान्तावते स्पर्शसुखेन वायुरित्वादिसंग्रहः इति,” “नाम्न
इत्युपलक्षणम्, जित्वा विभं भयानम् विहरत्वबरोधनैः, विहरत्वभरोभिस्ते
दिपुवर्गो दिवं गत इति केचित्” इति च उद्योतकम् ।

यमकम् (१५),

समरसमरसोऽयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वे अन्येषामनर्थकत्वे
भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुम्, इति अर्थे सतीत्युक्तम् ।
सेति सरो रस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ [३] द्वितीयस्तृतीयादौ [१], तृतीय-
चतुर्थे [१], प्रथमस्त्रिंशः [१], अपीति (१६) सप्त । प्रथमो
द्वितीये, तृतीयचतुर्थे ; प्रथमचतुर्थे, द्वितीयस्तृतीये इति द्वे ।
तदेवं पादजं नवभेदम् (१७) । अष्टावृत्तिः, श्लोकावृत्तिश्चेति

(१५) अर्थभिन्नानां विभिन्नार्थानां (तेन साटानुमानाद्भेदः) । सा तत्-
क्रमिका । एकेन क्रमेणासमानार्थानां समानवर्णानां (वर्णयोर्वी) आवृत्तिर्यम-
कमिति फलितोऽर्थः । 'यमकादौ भवेदैक्यम् डलयोः रलयोः पशोः भवयो-
र्यनयोश्चान्ते सविसर्गाधिसर्गयोः, सविन्दुकाधिविन्दुकयोः' ..... इत्युद्योतकम् ।

(१६) द्वितीयादौ द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा । तृतीयादौ तृतीये चतुर्थे
वा (न तु प्रथमेऽपि, तस्य 'प्रथमो द्वितीयादौ'-इत्यनेन गतार्थत्वात्) । भिष्वपि
द्वितीये तृतीये चतुर्थेऽपि । 'यमकस्तु विधातव्यं न कदाचिदपि विपात्'
इति नियमात् एकस्यापरपादद्वयगतत्वेन भेदो न कृतः इत्यसंकीर्णं पादगतं
यमकं सप्तविधमेव । संकीर्णस्तु पादगतं अनन्तरोक्तम् चतुर्विधम् ।

(१७) पादजम् एकदैकपादमात्रावृत्तिरूपम् । एकदानेकपादावृत्ति-
रूपस्तु अनन्तरोक्तभेदद्वयमिति भेदेनोक्तम् ।

हे (१८) । द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्व-
वत् (१९) द्वितीयादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेष्विति
विंशतिभेदाः, (लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः (२०) ।
त्रिखण्डे त्रिंशत्, चतुःखण्डे चत्वारिंशत् (२१) । 'प्रथमपादा-
दिगतान्धातुर्द्धादिभागो द्वितीयपादादिगते आद्यार्द्धादिभागे
यज्यते'-इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदम् (२२), अन्तादिकम्
आद्यन्तिकम्, तत्समुच्चयः ; मध्यादिकम्, आदिमध्यम्,
अन्तमध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पादे
आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु, अनियते च स्थाने आद्य-

(१८) ऋक्स्य पादद्वयात्मकतया, श्लोकस्य पादचतुष्टयात्मकतया च एते
अपि पादगते । तेन पादगतमेकादशविधम् । एतेषां नामानि प्रदीपादव-
गन्तव्यानि ।

(१९) पूर्ववत् पादावृत्तिरीत्या । प्रथमपादस्य आदिभागोऽन्तभागश्च
यथाक्रमं द्वितीयादिपादानां आदौ चान्ते च भागे आवर्त्यते, एवं द्वितीयस्या-
द्यन्तभागौ तृतीयादीनामाद्यन्तभागेऽपीति बोध्यम् । इदञ्च आद्यभागोऽप-
रस्याद्य एव आन्तेऽन्तभागोऽन्त्ये एव भागे इति विजातीयभागावृत्तिरूपम् ।

(२०) तेन न प्रत्येकमेकादशविधत्वेन द्वाविंशत्यापत्तिः ।

(२१) प्रतिभागमावृत्तेर्दशविधत्वात् ।

(२२) विजातीयभागावृत्तिमाह प्रथमेति । अन्वर्थता योगार्थता ।
प्रथमादिपादानामन्तादिभागबोर्द्धितीयादिपादानामादावन्ते च यथाक्रममावृत्तौ
अन्तादिकम् आद्यन्तिकञ्च यमकम्, एतयोरेकत्वं समावेशे समुच्चयः । एवं
मध्यादिकाद्यपि ऊह्यम् । आद्यादिकादि तु न विजातीयमिति अत्र नोक्तम् ।

निरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतम् (२३),
इति नास्य भेदलक्षणम् कृतम् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते,
सन्मारीभरणोऽमायमारोध्य विधुशेखरम् ।

सन्मारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय(२४) ॥ [ए०पा०आ०]

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना

विना यमेनोनयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरम्

महाजनोदी यतमानसादरम् (२५) ॥ [अर्ध० आ०]

स त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

(२३) रसास्वादविशम्भकतया इत्योरिव अन्विभूतम् ।

(२४) सतीनां नारीणां भरणमाभरणस्वरूपात् उमां याति शरीराङ्ग-
रूपेण प्राप्नोति वस्तमर्द्धनारीस्वरूपम् । आरोध्य आरोधय । ततः आरो-
धनात्, सदा अवसदा शरीणामिमा वत्, तादृशो रथो यस्य सः सन् अमा-
योऽकण्ठः ।

(२५) विना अयम् एनः नयता असुखादिना विना यमेन जनयता
सुखादिना । महाजनः अदीयत मानसात् अरम् महाजनोदी यतमान-साद-
रम् इति छेदः । अयं विना (पक्षिरूपः पुरुषः) यमेन यतमानसादरं
(यतमानानां रक्षितमुद्यतां सादं विषादं याति ददातीति तत्) वया स्यात्
तथा अरं (शीघ्रं) मानसात् (मानसं चित्तमेव मानसं मानससरस्वत्त्वात्)
अदीयत (अखण्डात्) । अयं किम्भूतः, महाजनः (महात्मा), महाज-नोदी
य (महन् उल्लयन् अजन्ति विपन्ति ये दुर्जनास्ततोदी तदपसारकः), यमेन
किम्भूतेन एनो विना (अपराधन्ते) नयता (स्फुरं प्रापयता) असुखादिना
(प्राणमल्लकेषां), सुखादिना जनयता य (हीनं कुर्वता य) इत्यर्थः ।

सर्वदा रणमानैषीद्वानलसमस्थितः ॥

सत्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वदारणमानैषी द्वानलसमस्थितः (२६) ॥ [सो०पा०]

अनन्तमहिमव्याप्तविश्वाम् वेधा न वेद याम् ।

या च भातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥ [अन्त०ना०पा०]

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवे हितां शिवेहितां स्मरामितां स्मरामि ताम् (२७) ॥ [युग्मकम्]

(२६) स त आरम्भरतः अवश्यम् अवलम्बिततारवम् । सर्वदा रणम् आनैषीत् क्वान् अलसम् अवस्थितः । सत्वारम्भरतः अवश्यम् अवलम्बिततारवम् । सर्वदारणमानैषी द्वानलसमस्थितः इति छेदः । स त आरं (अरिसमूहम्) अवलम्बं, (सैन्यशून्यं), विततारवं (विस्तृतार्तनादम्), अवलम्बिततारवम् (अवलम्बितं तारवं तद्वत्समूहो वनं येन तत्) यथा स्यात् तथा सर्वदा रणं आनैषीत् (प्रापयामास), आरं कीदृशम्, भरतः (अतिशयेन) अवश्यम् । स किम्भूतः अलसं यथा तथा अवान् (अवगच्छन् ग्रीष्मगामी), अवस्थितः (ए विष्णौ स्थितः विष्णुपरायणः), अवश्यं (निवृतम्) सत्वारम्भरतः (सात्विककल्पांनुष्ठाननिरतः), सर्वदारणमानैषी (सकलजन-हृदयविदारणमानैः), द्वानलसमस्थितश्चेत्यर्थः ।

(२७) यस्यामानतोऽयं जनः नयात्ययं (नीतिविश्लेषः) न याति, कुतः अवदानतः (कथात् त्वमैवास्मै शुभावहविधिदानात्) । शिवे भक्त्येहिताम् अनुकूलाम्, शिवेन महादेवेन ईहिताम् प्रार्थनीयाम्, स्मरेण कन्दर्पेण अमिताम् धातुमयोग्याम् अनभिभूतामित्यर्थः । अत्र एकस्मिन्नेव पादे आद्यन्तिकं भागादुत्तियमकम् ।

सर स्वति प्रसादं मे, स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सरस्वति ! कुरु चेत-कुरुचेत-सरस्वति ! (२८) ॥

ससार साकन्दर्पेण कन्दर्पेण स-सारसा ।

शरन्नवाना विभ्राणा भाविभ्राणा शरन्नवा (२९) ॥

मधुपराजि-पराजित-मानिनी-

जनमनःसुमनः सुरभिन्नियम् ।

अधृत वारित-वारिजविश्वं

स्फुटित-ताम्ब-तताम्बवनं जगत् (३०) ॥

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्वदुन्नेयम् ॥

वाच्यभेदेन भिन्ना यत् युगपद्वापणस्युधः ।

(२८) स्वतिप्रसादस् (सन्दरातिप्रसन्नताम्) सर (प्राप्नुहि) चित्तसर-
स्वति चित्तसमुद्रे । चेतं शरीरमेव कुरुचेतं, तत् सरस्वत्याख्यनदीरूपे ।
नद्याः समुद्रस्थितेरौचित्येन मम चित्तसमुद्रे स्थितिं कुर्वित्यर्थः । अत्र प्रस-
सादं आद्यान्तिक्मेव ज्ञेयत्वं, ससारार्थं तु आद्यान्तिकम् अन्तादिकसौमयमिति
तेषां समुच्चयः ।

(२९) न वा शरत् कन्दर्परूपेण दर्पेण साकं ससार । किम्भूता, स-सारसा
(सारसेन पक्षिविशेषेण पद्मेन वा सहिता), शरं (काण्डं) विभ्राणा (प्रोष-
वन्ती परिपाकं प्रापवन्तीत्यर्थः), नवाना (नवमनः शकटं कर्हमाभावेन पथि
वस्थां ता), न आविभ्राणा (वीनां पक्षिणां भाषः शब्दः, न तेन सहिता)
व । अत्र द्वयोरप्यर्थाद्वयोरान्तिकम् अन्तादिकसौमयमिति तत्समुच्चयः ।

(३०) सुरभिर्वसन्तकालः । तत्तं विलुप्तम् । अत्रान्वयतभागे मध्य-
मध्यमयमकसमुच्चयः ।

क्षिप्यन्ति शब्दाः, श्लेषोऽसावक्षरादिभिरदृष्टा ॥ ७ ॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ (३१) - इति दर्शने, ‘काव्यमार्गे’ स्वरो न गण्यते’ इति च नवे वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यत् युगपदुच्चारणेन क्षिप्यन्ति (भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते), स श्लेषः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदाददृष्टा (३२) । क्रमेणोदाहरणम्,

असङ्कारः शङ्काकर-नरकपालं, परिजनो

विशीर्णाङ्गो भङ्गी, वसु च दृष्ट एको वज्रवयाः ।

(३१) सलङ्घुरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीतिनियमेन एकेन शब्देनार्थ-द्वयप्रतीत्यसम्भवात् अर्थद्वयप्रतीत्यर्थं (श्लेषस्यत्वे) एकाकारौ शब्दौ द्वौ स्तः - इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्, तौ च एकेन प्रयत्नेनैकदोषार्थतया दृष्टकृतया नानु-भूयेते, तथाच एकप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नत्वेन व्यननुभूयमानत्वमेव श्लेषः इति फलितम् । विभिन्नसमासादीनामुदात्तादिस्वरभेदनियमात् तदनुसारेण उच्चारणे श्लेषाभावप्रसङ्गस्तु, ‘काव्ये उदात्तादिस्वरविशेषमनादृत्य सर्वश्लेष समासादिष्वेकविधमेवोच्चारणम्’ इत्यङ्गीकारेण निराकृतः । “यत्नानेकस्मिन् अर्थे प्रकरणादिकं युगपदवतरति, तत्र श्लेषः ; ०००००० यत्र तु एकत्वैव, तत्र व्यञ्जना” इति उद्योतकत् । यत्र कस्मिन्नपि अर्थे न प्रकरणादिनियम-स्तात्तापि श्लेषः इति तु वचम् । अत एव “यत्र प्रकरणादिनिबन्धाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ” इत्यनुपदं अन्यत्रोदाहृतम् ।

(३२) विजातीयत्वेऽपि विभिन्नस्वरूपापह्नुवो हि चमत्कारातिशयं पुण्या-तीति वर्णादीनां मध्ये यस्य वैजात्येऽपि (विभक्तिविशेषबोगसमासादिना रेक-रूप्येण) श्लिष्टत्वम्, तत्र तच्छ्लेषनाम्नैव व्यपदेशः । वयोदाहरणे विधु-विधिशब्दयोः श्लिष्टत्वेन तदन्वर्गतयोर्विजातीयबोरपि उकारेकारवर्णयोः (सप्तमोविभक्तियोगेन औकारत्वापन्नतयैकहृत्वात्) श्लेषः, स एव चमत्कारा-

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्,
विधौ वम्भे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ [वर्ण०]
पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिचयं देव ! ।
विलसत्कारेणुगङ्गनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ [पद०]

भक्तिप्रहृदिलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिमिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधीरसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः (३३) ॥ [लिङ्ग०]
एव वचनद्वयोऽपि ।

तिग्मवजनकतया व्यपदेश्यः । एवं परत्वापि । प्रकृत्यादिघटकानां एकस्य
वर्णस्य विजातीयत्वे वर्णश्लेषः, अनेकस्य तत्वात्वे प्रकृत्यादिश्लेषः । विभ-
क्त्यन्तमनुदावस्य विभिन्नस्वरूपत्वे पदश्लेषः, तदन्तर्गतावाः केवलावाः प्रकृतेः
प्रत्ययस्य वा तत्वात्वे तु यथावयवं प्रकृत्यादिश्लेषः । विभक्तिर्द्विविधा सुप्तिङ्-
प्रत्ययभेदात्, एवञ्च सामान्यविशेषन्यायेन विभक्तिस्वरूपयोः सुप्तिङ्प्रत्यययोः
श्लेषत्वे विभक्तिश्लेषः, तदन्वत्य प्रत्ययश्लेषः इति विशेषः ।

(३३) भक्तिप्रहृः भक्तिनन्वः, स च नेत्रपक्षे विलोकनस्य कर्मा, तनुपक्षे
कर्ता । ध्यानालम्बनतां ध्यानविषयतां, नेत्रपक्षे हितप्राप्तये नीते, (सर्वो-
क्तस्य ध्येयत्वेन नेत्रयोरेपि ध्येयत्वादिति नृशेखरः), तनुपक्षे ईहितप्राप्तये
नीता । एवं तनुपक्षे महानिधी इत्यत्र 'दृष्टोमे पूर्वस्य दीर्घोऽट्ठः' [३। ३।
१११ पा०] इति सूत्रेण रकारे परे दीर्घः इति विशेषः । अत्र प्रणयिनी-
इत्यादिषु नपुंसकस्त्रीचिकृद्योर्द्विवचनैकवचनबोद्ध श्लेषः, एवञ्च तबोरत्वं सङ्करः ।
महानिधी-इत्यत्र प्रथमाद्विवचनैकवचनयोः, कुरुतामित्यत्र परस्मैपदद्विवचना-

महदेसुरसन्धश्चे तमवसमासकुमागमाहरणे ।

हरवकुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा(३४)॥ [भाषा०]

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेयं च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः(३५) ॥ [प्रकृति०]

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-

क्षणासमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

अनेपदैकवचनयोश्च निङ्गश्लेषरहितयोः श्लेषः । एवं 'हरिस्तद्धाम चाधनुत्'
इत्यत्र वचनश्लेषनिरपेक्षयोर्निङ्गश्लेष इति अनयोः पृथगुक्तिः ।

(३४) अत्र 'संस्कृतप्राकृतयोः श्लेषः' इति प्रदीपादयः, 'संस्कृतमहा-
राष्ट्रोरिति दर्शनादयः । ययन्तु प्राकृतप्रकाशसंक्षिप्तसाराष्टमपादीयसूत्रा-
णामुभयैवानुसरणाननुसरणदर्शनादुदासीना एवास्मा । तत्र संस्कृतपक्षे
महदे ! सुर-सन्धं मे तम् अवसमासकम् आगमाहरणे । हर वकुसरणम्
तम् चित्तमोहं अवसरे उमे ! सहसा इति छेदः । महः उत्सवः । सुरसन्धं
सुरैः सन्धा मिलनं वस्त्रात् तम्, सुराणामभ्यभिन्नसनीयमिति वा, अव रक्त ।
आगमाहरणे विद्योपावर्जने । वकु वारंवारं सरणं संसारो वस्त्रात् तं ।
प्रधानतरे, महदेह रसं धर्मं तमवसम् आसं गमागमा हर खे । हरवकु !
सरणं तं चित्तमोहम् अवसरउ मे सहसा इति छेदः । सम देहि रसम् धर्मं
तमोवशाभाशम् गमागमात् हर नः । हरवकु ! सरणं त्वं चित्तमोहोऽप-
सरत मे सहसा इति सं० । रसं प्रीतिं, गमागमात् संसारादित्यर्थः । अत्र
सहसेति पदादन्वत् सर्वत्रैव भावाश्लेषः ।

(३५) वक्ष्यति धारयिष्यति वक्ष्यति च । सामर्थ्यकत् सामर्थ्यश्रेया
तत्कारकस्य यथाक्रममर्थः । अत्र वहिवन्धोः, कन्ततिकरोत्योश्च प्रकृत्योरेव
विभिन्नस्वरूपता, न तु प्रत्ययस्वापीति प्रकृतिश्लेषः ।

प्रमथनिवहमध्ये जातुचित् त्वत्प्रसादात्
 अहमुचितरुचिः स्वान्नन्दिता सा तथा मे (३६) ॥ [प्रत्यय०]
 सर्वस्वं हर सर्वस्य, त्वं भवच्छेदतत्परः ।
 नयोपकारसामुख्यभावासि तनुवर्त्तनम् (३७) ॥ [विभक्ति०]
 भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् (३८) ।
 नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्,
 योऽसकृत्परगोत्राणां पञ्चच्छेदक्षणाक्षमः ।

(३६) अर्थः उल्लासः । अहमुचितरुचिः कृत्वाविशेषणम् । अन्न नन्दिता (आनन्दकः) स्यात्, तथा नन्दिता (नन्दिनस्तन्नामकगणाधिपस्य भावः नन्दिता) स्यादित्यर्थः । एवञ्च स्यात् स्यात् इति उपक्रमपुरुषप्रथमपुरुषयोः श्लेषः, (तस्य च इयमनुक्तेः प्रत्ययश्लेषान्तर्भावः) तथा नन्दितेत्यद् तन्-तस्योः क्तवितप्रत्यययोः श्लेषः ।

(३७) शिवं प्रति भक्तस्य, पुत्रं प्रति दस्योद्योक्तिरिवम् । तत् प्रथमपक्षे हरः । शिवः । भवच्छेदतत्परः संसारनिवर्त्तकः । नयोपकारसामुख्यं (नीते-रुपकारस्य च सामुख्यमानुश्रुत्यं वक्ष्यात् तत्) तनुवर्त्तनं (शरीरावस्थितिः) आवासि (प्राप्नोति) इति । पञ्चान्वरे च हर इति भव इति च कृत्वापदम् । उपकारसामुख्यं (प्रत्युपकारकरत्नं) नव (अपनव), वर्त्तनम् (जीविकाम्) आवासि (परेषाम् आवास-क्रेय-दायकम्) तनु (विस्तारम्) इत्यर्थः । अन्न हर इत्यादिपदम् एकत्र सुबन्तम्, अपरत्र तु तिङन्तमिति विभक्तिश्लेषः एवमावासि तनु-इत्यादावपि बोध्यम् ।

(३८) पूर्वम् “अक्षरादिभिरुपधा” इत्युक्तेः अत्र भेदाभावादक्षरादे-रिति पाठो भवितुमुचितः ।

शतकोटिदत्ता विश्वद्विभुधेन्द्रः स राजते (३६) ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

ननु (४०) स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां,
तदभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां अन्वेषलङ्कारा-

(३६) अणुश्रवणः अणुमात्रेणैव समर्थः । राजपक्षे परगोत्राणां भक्तु-
क्तानां पक्षस्य सहायस्य । शतकोटिना वज्रतुल्येन अस्त्रेण दत्ता (इति
स्वगुणवति यः तस्य भावस्तत्ता) जेदकतामिति, विबुधेन्द्रः पण्डितराज इति
वार्थः । इन्द्रपक्षे परगोत्राणां श्रेष्ठपर्वतानां पक्षस्य पतञ्जस्य इति, विबुधेन्द्रः
देवराज इति वार्थः । राजपक्षे शतकोटिदत्तामित्यस्य शतकोटेर्दत्तामित्य-
र्थकत्वेऽस्मिन् अङ्गे नायं प्रभेदः, किन्तु पूर्वोक्तावेव प्रत्ययरूपप्रकृतिशेषौ ।

(४०) श्लेषो द्विविधः, सभङ्गोऽभङ्गश्चेति । तत्राद्यः दृष्टुर्कार्त्तस्वर-
पात्रमित्यादौ, अत्र हि दृष्टुर्कार्त्तस्वरस्य पात्रमिति, दृष्टुकानामार्त्तस्वरस्य
पात्रमिति च पदभङ्गः । अन्यस्तु योऽसक्तस्वरगोत्राणामित्यादौ, अत्र हि
उभयस्मिन् पक्षे एकरूपमेव पदम् । तत्र सभङ्गश्लेषो विजातीयशब्दयोः
श्लेषत्वेन शब्दश्लेषः, तत्र हि उदात्तानुदात्तस्वरितात्मको नैकः स्वरः,
किन्तु भिन्नौ द्वौ, न च स्वरभेदे उच्चारणप्रवृत्तस्य ऐक्यम्, अपि तु विभिन्न-
त्वमेव, विभिन्नप्रवृत्तौ उच्चारणयोर्म्यानाच्च विजातीयत्वमेव निवर्तम्, तथापि
“काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते”-इति नियममात्रित्वात् स्वरविशेषमननुसन्धायोच्चा-
रणात् श्लिष्टत्वमिति । अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव, तत्र स्वरभेदेन उच्चारण-
प्रवृत्तस्यैक्यात् न शब्दानामपि वैजात्यम्, किन्त्वर्थबोरेव । तथा, श्लेषस्य उप-
माद्यलङ्कारान्तरसंकीर्ण एव निवर्तः, उपमादवयव श्लेषासंकीर्ण अपि सम्भ-
वन्तीति सामान्यविशेषन्यायेन, श्लेषः उपमाद्यलङ्कारान्तरमाधक इति
उपमाद्यलङ्कारान्तराणां प्रतिमादाः (आभासत्वेन प्रतीतेः) उत्पत्तौ हेतुः,
श्लेषो हि विशेषतया अलङ्कारपदवीमभिजुर्वन उपमाद्विजय सम्भाव्यमानानपि

न्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः (४१) शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधो-
ऽप्यर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ? ।
उच्यते, इह (४२) दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो
विभागः, स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते, तथाहि,
कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयः, व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमा-
दयस्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यव-
स्थाप्यन्ते ।

प्रतिबध्नन् तेषामलङ्काराभासत्वम् प्रत्यावदतीति । द्विविधोऽपि श्लेषोऽर्थ-
श्लेषेक्षतया वस्तुतोऽर्थालङ्कार एवेति अलङ्कारसर्वलकारादिभिरर्थालङ्कार-
मध्ये संस्कृतेति इति अस्य शब्दालङ्कारत्वकथनं नोचितमिति पूर्वपक्षः । अस्य
पूर्वपक्षस्य चांशत्वदम्, अलङ्कारश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वमित्येकः, श्लेष उपमाद्यल-
ङ्कारनाथक इत्यपरः, उभयद्वयस्यार्थालङ्कार इति चान्य इति ।

(४१) अत्र अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभोत्पत्तिहेतुरितिवर्गीकृतमाहः कार्यः,
'एकप्रवृत्तीनामर्थाणां तच्छाबाच्चैव विभक्तताम् । स्मृतादिरूपैर्भिन्नैर्बन्धः श्लेष-
इहोच्यते । अलङ्कारान्तरगतां प्रतीतिं जनयत् पदैः द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं
तत्प्रतीयताम्'-इत्युक्तेः, "श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरम्"-इति विभि-
न्नविभक्तिकतया अन्यतया (२४६ । १ प०) निर्दिष्टमानत्वाच्च । यवच्च महे-
श्वराद्यावाससम्पादितोऽपि बहुप्रोद्भिर्नास्त्यर्थं रोचते ।

(४२) तत्र प्रथमतः पूर्वपक्षप्रथमांशं दूषयितुं दोषगुणालङ्काराणां
शब्दार्थगतत्वे निबामकं दर्शयति इहेति । अयमत्र सिद्धान्तः, शब्दार्थबोर्मध्ये
वस्थितं (शब्दे अर्थे वा) सति ये दोषगुणालङ्काराः सन्ति, असति च न
सन्ति, ते तदधीनस्वरूपतया तदीया इति व्यवस्थाप्यन्ते । एतन्मूलक एव
'शब्दपरिहृतिवहतासहताभ्यां (तच्छब्दमनुपादाय तच्छब्दसमानार्थकशब्दोपा-

स्वयञ्च पल्लवाताश्चमास्वत्करविराजिता । (रत्नमङ्कः शब्दश्लेषः)
 प्रभातसन्ध्येवास्वापफलसुन्दरितप्रदाः (४३) ॥ (इति रत्नमङ्कः शब्दश्लेषश्च)
 -इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्व-
 मुपपन्नं, न त्वादस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः,
 यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वसंख्येयता, यथा,

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
 यद्वा सुसहशी वृत्तिसुखाकोटेः खलस्य च ॥

दानेऽपि सम्भवामन्त्रवाच्याम्) शब्दार्थगतत्वव्यवस्थितिः' इति प्राचां प्रवादः ।
 एवञ्च यथा, श्रुतिकटुत्वादयो दोषाः, ओजश्चाद्यपरनामानो (वासनाद्युक्ताः)
 गाढत्वादयो गुणाः, अनुपमादयश्चानुपमाः तत्तच्छब्दे सति सन्ति, असति न
 सन्ति चेति शब्दगता इत्युच्यन्ते, यथा च, अपुष्टार्थत्वादयो दोषाः, ओजश्चाद्य-
 परनामानो (वासनाद्युक्ताः) प्रौढिप्रभृतयो गुणाः, उपमादयश्चानुपमाः सति
 तत्किञ्चैव सन्ति, कसति च तन्मिन् न सन्ति च, तत्तच्छब्दपरिवर्तनमपि च
 सहजं इत्यर्थगता इति नियम्यन्ते । तथा उभयश्लेषोदाहरणतया निर्णीतेऽपि
 स्वयञ्च पल्लवेत्यादौ, परार्थ इव प्रथमार्थेऽपि तत्तच्छब्दे सति असति च श्लेषस्य
 सत्त्वमसत्त्वमिति शब्दाधीनस्वरूपत्वाविशेषेण शब्दावधारत्वमवश्यं वाच्यम्, न
 चैतावता अर्थश्लेषस्य निर्विषयत्वम् शङ्कम्, स्तोकेनेत्यादौ स्तोकादिपदपरिव-
 र्तनेनास्यादिपदोपादानेऽपि श्लेषस्यानुसृतया तस्यैवार्थश्लेषविषयत्वादिति ।
 अथञ्च सिद्धान्तः, इहेत्यादि-‘खलस्य च’-इत्यन्त-प्रतीकप्रतिपाद्यः ।

(४३) भार्गवीयश्लोकाख्यं (न सुखेन व्याप्यते इति व्युत्पत्त्या) सुदुर्लभं
 यत् फलं मोक्षादि, तत्सुखानादीहितस्य वञ्चितस्य प्रदात्रीत्वर्थः । प्रभात-
 सन्ध्यापक्षे अस्वापम् निद्राभावः, अन्यत् वसानम् ।

न च (४४) अयमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा । तथाहि (४५) यथा, कमलमिव सुखं मनोच्चमेतत्कचतितरामित्यादौ गुणसाम्ये, क्रियासाम्ये, उभयसाम्ये वा उपमा ; तथा, सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादिशब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव (४६) । तथाह्युक्तं रुद्रदेन, 'स्फुटमर्षालङ्कारावेतादुपमासमुच्चयौ, किन्तु आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यम्, इहापि (४७) सम्भवत इति । न च (४८), कमलमिव सुख-

(४४) पूर्वपक्षस्य द्वितीयमंगं निराकरोति न नेति । उपमाया वा प्रतिभा आभासत्वेन प्रतीतिः, तस्या उत्पत्तिहेतुः सम्पादकः, एवमेवार्थः परत्वापि सर्वत्र । यथा चात्र उपमाया एवालङ्कारत्वं, श्लेषस्य आभासत्वं तथा 'उपपत्तिपर्यालोचने तु'-इति (२४४ । ६५०) वक्ष्यमाणपञ्चावसर एव प्रतिपादयिष्यते । पञ्चवातान्मेत्यादिशब्दसाम्येनेयमुपमा ।

(४५) ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकत्वेन शब्दसाम्यमकिञ्चित्करमिति आलोपनैव भास्वीत्याशङ्कं निराकरोति तथाहीत्यादिना, 'सम्भवत-इति'-इत्यनेन । कचतितरां दीप्यतेतराम् । सकलकचमिति सुधांशुविम्बपक्षे सकला कला वस्य तत्, पक्षे कलकचेतिशब्देन सहितं सदिति चार्थः ।

(४६) गुणक्रिययोरेव वाचकतासम्बन्धेन समानशब्दस्य, समानशब्दवाच्यत्वस्य वा साधारणधर्मत्वात्, गुणक्रिययोरेव उपमाप्रयोजकत्वे मानाभावाच्चेति शेषः ।

(४७) इहापि शब्दालङ्कारमध्येऽपीत्युद्योतकम् ।

(४८) ननु उपमाद्यसङ्कोर्णस्य श्लेषस्यासम्भवात्, उपमादीनाञ्च श्लेषं विनापि सम्भवात् सामान्यविशेषन्यायेन श्लेषस्यैवोपमादिबाधकत्वमिति, कमल-

मित्यादिः साधारणधर्मप्रयोगभूत उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया निर्दिष्टयत्वापत्तेः (४८) ॥

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः (५०) ॥

-इत्यादिः श्लेषस्य उपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति ; द्वयोर्योगे (५१) सङ्कर एव । उपपत्तिपथ्यालोचने (५२)

मिव मुखं मनोऽमित्यादावपि अर्थश्लेष एवालङ्कारः, मनोऽस्तस्य उपमानो-
पमेययोश्चन्द्रमुखयोर्भेदेन भिन्नतया श्लिष्टत्वात् । यत्र तु न साधारणधर्मो-
पादानं, तत्र श्लेषाभावादुपमैवालङ्कार इत्याशये समादधाति ननेति ।

(४८) तस्याः साधारणधर्मोद्युपादाननियतत्वात् ।

(५०) उपमाद्यलङ्काराणां श्लेषस्य च सामान्यविशेषभावं, श्लेषस्य
निर्दिष्टयत्वाद्वाद्यापनेतुं श्लेषस्यासंकीर्णोदाहरणं दर्शयति चेनेति । एकस्मिन्
पक्षे आशानां दिशां, निबन्धनं नियमनस्थानं, भूलोक इति यावत्, भूलोके
एव सूर्यगत्या दिग्बधारणात् । अमराणां देवानां, मरुतां मरुद्भूतानाञ्च
भूमिरावासस्थानम्, सुर्लोक इति यावत् । पश्चान्तरे च अक्षं (चतुर्थं) पाता,
आशानाम् (अभिज्ञावाद्यां) निबन्धनं (कारणं), चामरमरुताञ्च भूमिः (पातम्)
इति । यत्र उपमाया असंकीर्णोदाहरणप्रदर्शनस्यैव प्रकतोपयोगितया सदपि
रूपकं न दोषाव । तेनाप्यसंकीर्णोदाहरणान्तु येन ध्वस्तमित्यादि ; अतएव
'इत्यादिः'-इत्यत्रादिपदमुक्तवान् ।

(५१) एवञ्च श्लेषस्य उपमाद्यसंकीर्णविषयसत्त्वात् सामान्यविशेषभाषो
नास्तीति नोपमाबाधकत्वं श्लेषस्य, चरमलङ्कारान्तरयोरिवानयोरप्येकलोप-
निपाते सङ्कर एव युक्त इत्याह द्वयोरिति ।

(५२) नन्वेवं चेत् स्वयञ्च पङ्क्तवेत्यादावपि श्लेषस्योपमायाश्च सत्त्वात्

तु उपमाया एवायं सुक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् ॥

न च, अविन्दुसुन्दरी मित्यं गलल्लावस्यविन्दुकेत्यादौ(५२) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्ति-हेतुर्विरोधः, न ह्यार्थद्वयप्रतिपादकः(५४)शब्दश्लेषः, द्विती-

सङ्कर एवास्ति नतूपमा इत्याद्येवे आह उपपत्तीति । एवमलोपपत्तिः, प्रधानबोर्हयोरेकत्वं समावेशो हि सङ्करः, न चात्र द्वयोरेव प्राधान्यं, येन सङ्करः स्यात्, प्राधान्यश्चालोपमायाः, श्लेषश्च तद्विर्वाहकतया तदङ्गमित्य-प्रधान एव, न हि श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवः, न च तं विना उपमा सम्भवति ; बहु तद्विर्वाहकं, तत्तदङ्गम्, अङ्गस्याप्रधानमेव ; न चाप्रधानेन व्यवदेशः, 'प्रधानेन हि व्यवदेशा भवन्ति'-इति नियमात्, अत्र उपमैव प्रधा-नभूता व्यवदेशहेतुरिति । 'अन्यथा' उपपत्तिसत्त्वेऽपि सङ्करस्तीकारे । स्यादिति, अविशेषेण कमलमिव मुखं मनोत्तमित्यादर्थश्लेषमूलकपूर्णोपमास्यत्वेऽपि सङ्करस्तीकारप्रसङ्गः, सङ्करस्याङ्गकारान्तरम्, इति सङ्करेणैव तत्र तत्वापि व्यवदेश आस्ताम्, न तु पूर्णोपमयेति भावः ।

(५२) एवमङ्गकारान्तराणामपि श्लेषबाधकत्वं दर्शयति न चेति । अविन्दुरपि सावस्यविन्दुरिति विरोधः, अप्सु प्रतिविम्बित इन्दुरिति विरोधभङ्गः ।

(५४) अर्थद्वयप्रतिपादकः उभयविधार्थस्यान्वयबोधकतया अभिप्रेतः । द्वितीयार्थस्य विन्दुरहितविन्दुसहितरूपार्थस्य । प्रतिभातमात्रस्य शब्दशक्ति-महिम्ना आपातत उपस्थितस्य । प्ररोहाभावात् पर्यन्ते अन्वयाप्रवेशात् । अत्र भावः, उभयविधार्थस्य विवक्षितत्वं एव 'अर्थभेदेन शब्दभेदः'-इति निव-मात् शब्दयोः श्लेषः स्वीक्रियते, न चात्र उभयविधार्थान्वयो विवक्षितः,

वार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहामावात् । न च (५५) विरो-
धाभास इव विरोधः, श्लेषाभासः श्लेषः ; तदेवमादिषु वाक्येषु
श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव । तथा च,
सद्वंशमुक्तामणिः (५६) । [१]

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव ! महान् भवान् (५७) । [२]
अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चिता तथापि न समागमः (५८) ॥ [३]

द्वितीयार्थस्यापि अन्वये प्रवेगे वास्तविकविरोधप्रसङ्गादिति तात्त्विकः श्लेष
एवात्र नास्ति दूरे च स्मात्तस्य विरोधितेति ।

(५५) ननु विरोधाभासस्य विरोधात्मकद्वारत्वमिव श्लेषाभासस्यापि
श्लेषात्मकद्वारत्वमस्तु इत्याक्षेपे समादधाति न चेति । अयं भावः, वास्तविक-
विरोधस्य दोषतया विरोधाभासस्यैव विरोधात्मकद्वारत्वं लोक्रियते, श्लेषस्य तु
वास्तविकस्य सम्भवेन तस्यैवात्मकद्वारत्वं युक्तम् न तु तदाभासस्यापीति ।

(५६) सद्वंशः सन्तुलनेन सद्देगुलत्वं मुक्तामणिः, एवञ्चत्वं वंशशब्दे
श्लेषात्पुङ्गवं वेगुकलयोः रूपकमेव मुक्तामणित्वारोपे हेतुरिति श्लिष्टपरम्परि-
त रूपकम्, इदमेव एकदेशविवर्तिरूपकमित्युच्यते । श्लेषस्तु तद्विर्वाहकतया
तदङ्गत्वेन अप्रधानमेवेति ।

(५७) श्लोकः पद्यं यद्यद्य । महान् भवान्, अल्पः कविरिव न स्वल्प-
श्लोक इत्यर्थः । अत्रान्यकवितो व्यतिरेकः श्लोकशब्दश्लेषप्रयुक्त इति श्लेष-
व्यतिरेकोटयम् । श्लेषस्तु तदङ्गतया अप्रधान एव ।

(५८) अनुरागः प्रणयविशेषः, सौहित्यम् । पुरःसरोट्यगामी सम्मुख-
स्थः । समागमो मित्रनं स्त्रीपुंसङ्गमश्च । अत्राभिधाया नियमनेनार्थद्वयान्वय-

आदाय चापमचलं, कृत्वाऽङ्गोनं गुणं विषमदृष्टिः ।

यस्त्वित्यमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीभ्रमस्तस्मै (५८) ॥ [४]

-इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपक-श्लेषव्यतिरेक-समासोक्ति-विरोध-
त्वमुचितम्, न तु श्लेषत्वम् ॥

शब्दश्लेषः-(६०) इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते
इति कोऽयं मयः । किञ्च (६१) वैचित्त्यमलङ्कार इति,
य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रता, इति
सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षितत्वमेतेषां शब्दानामिति

बोधस्याभावात् न श्लेषः, किन्तु श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकदत्तान्तप्रतीति-
मात्रमिति समासोक्तिरेवालङ्कारः ।

(५८) त्रिलोचनः हिमाचलं धनुः, वासुकिं ज्यां, विष्णुं शरश्च विधाय
त्रिपुरासुरं जवानेति प्रकृतोदर्थः । अक्षयन्मूत्रं धनुः ह्रीनो जीर्णः, अथवा
अहीनो धनुर्दण्डादन्यूनो रुग्णः, विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता इष्टिः, तथापि
लक्ष्यमङ्ग इति विरोधाभासः, स एव प्रधानः श्लेषस्य प्ररोहाभावादित्युक्तमेव ।

(६०) पर्जन्यस्य तृतीयमंशं दूषयति शब्दश्लेष इति ।

(६१) ननु शब्दानङ्कारतया न शब्दश्लेषमप्यपदेशः, किन्तु विजातीययोः
प्रत्ययोः श्लेषरूपतया तथा अपदेशः, अर्थालङ्काररूपतया च अर्थालङ्कार-
मध्ये गण्यते इति को दोष इत्यत आह किञ्चेति । य एव (शब्दो वा अर्थो
वा) कविप्रतिभासाः कविबुद्धिकौशलस्य संरम्भः पर्यवसानं, तस्य गोचरो
विषयः, तत्रैव (शब्दे वा अर्थे वा) विचित्रता, इति हेतोः, सैव (शब्दो वा अर्थो
वा) अलङ्कारभूमिरलङ्कारस्याश्रयः विचित्रताया एवालङ्कारतया यत्र विचि-
त्रता, तत्रैव सुतरामलङ्कार इति कथितार्थः । एवञ्च उक्तोभयविधश्लेषस्थले

चेत् (६२), अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थास्तद्गुण-
किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूप-वाच्यविशेषसम्यपेक्षत्वे-
ऽपि ह्यनुप्रासादीनामस्तद्गुणरता (६३) । शब्दगुणदोषाणां
मप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषास्तद्गुणरतां शब्दा-
पेक्षयैव (६४) व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ॥

विधौ (६५) वक्त्रे मूर्ध्नीत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नो-
च्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं
विचार्यम् ॥

तच्चित्तं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यसा वर्णाः स्वस्वमुरजपद्माद्या-

कविप्रतिभासंरन्ध्रविषयतया शब्दस्यैव वैचित्र्यमिति तद्वत् एव तत्र श्लेष इति
भावः । अस्तङ्कारम्भिरिति विधेयापेक्षतया सैवेति स्त्रीलिङ्गतेति ।

(६२) ननु निरर्थकशब्दानां श्लेषासम्भवेन श्लेषस्यार्थसापेक्षतया अर्था-
स्तद्गुणरत्वमित्युक्तमेवेति पूर्वपक्षयति अर्थमुल्लेखेति ।

(६३) रसादिव्यञ्जकं वत् स्वरूपं, वत् वाच्यविशेषः, तयोः सम्यपेक्षत्वे
अधीनत्वे, सतीति शेषः । अपिभिन्नकमेयान्तेति, अनुप्रासादीनामपि रसादि-
व्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसम्यपेक्षत्वे सति हि अस्तङ्कारतेत्यन्वयः । अनुप्रासो
हि रसादिव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते, अनुप्रासशब्दस्य तथैव व्युत्पत्तेः । रसादवत्
अस्तत्वेन न सम्भवन्तीति अनुप्रासस्यार्थापेक्षा । साटानुप्रासवक्रोक्त्यादवत्
वाच्यविशेषं साक्षादेवापेक्षन्ते इति ।

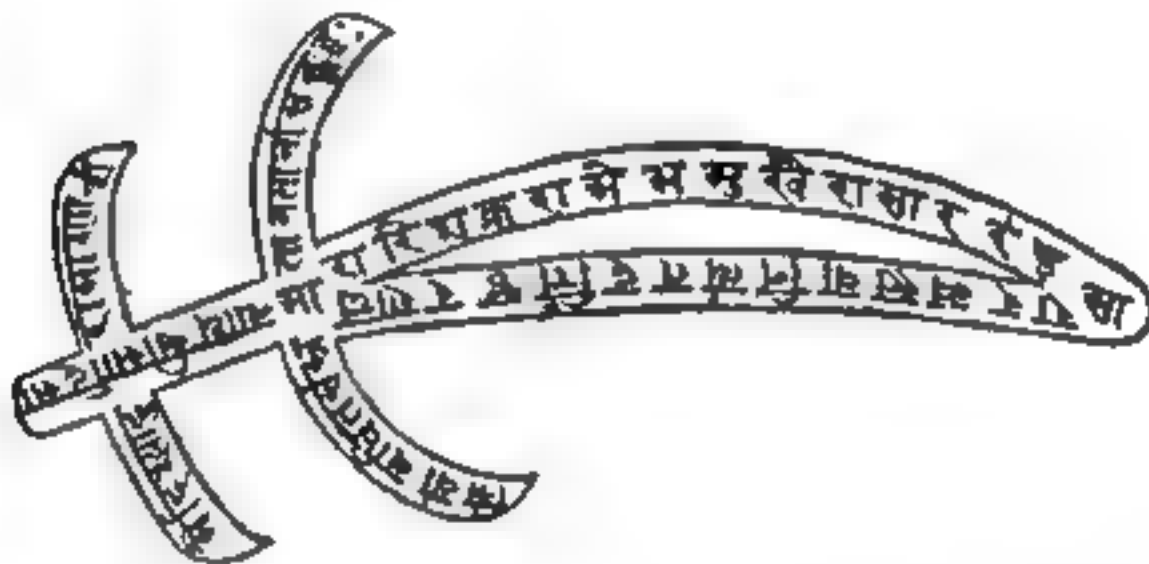
(६४) शब्देनार्थबोधं विना तेषामसम्भवात् ।

(६५) एकप्रयत्नोच्चार्यत्वमेवार्थश्लेषत्वे न निवासकमित्याह विधाविति ।

कारमुल्लासयन्ति, तच्चित्तं काव्यम् (६६) । कष्टं काव्यमेत-
दिति दिक्कारं प्रदर्शयते । उदाहरणम्,
मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंजसा ।
सारारव्यसावा, नित्यं तदर्त्तिहरणचमा ॥
माता मतानां, सङ्कटः त्रियां, बाधितसंभ्रमा ।
मान्याय, सीमा रामाणां, शं मे दिव्यादुमादिमा (६७) ॥
(खड्गबन्धः)

(६६) चित्तं चित्तावधारणम् ; कश्चित् 'चित्तमवधारः'—इत्येव
पाठः । यद्यपि शब्दात्मकानां वर्णानां खड्गाद्याकारहेतुता नास्ति, तथापि
तद्व्यञ्जकानां लिप्धात्मकवर्णानां तत्वात्वेन तेषु तत्वात्ममुपचर्यते ।

(६७) खड्गबन्धो वधा,—

खड्गबन्धनप्रकारो वधा, मुटेरुपरि अधश्च शाखाद्वयवान् खड्गो ज्ञेयः, तत्र
उपरिशाखाचतुष्पदमध्ये मा-इति प्राथमिकं वर्णं विन्यस्य, तदूर्ध्वमारोहक्रमेण
(उपरि अधो वा) एकस्यां धारायां रा-इत्यादीन् ह-इत्यनान् चतुर्दशवर्णान्
न्यसेत्. खड्गस्यापि च सा-इति वर्णो विन्यासः, तत्र च अपरः सा-इति
वर्णः प्रविष्टः । ततोऽपरधाराधामवरोहक्रमेण रा-इत्यादीन् च-इत्यनान्
चतुर्दशवर्णान् विन्यसेत् (मा-वर्णः प्राथमिके नावर्णं प्रविष्टः) । ततश्च खड्गस्य

सरला वङ्गलारम्भतरलात्तिबलारवा ।

वारलावङ्गलामन्दकरलावङ्गलामला (६८) ॥

(मुरजबन्धः)

एकस्यां उपरिशाखायां निष्क्रमणक्रमेण ता-इत्यादीन् इः-इत्यन्तान् सप्रवर्णान् विन्यस्य, अपरस्यामुपरिशाखायां प्रवेशक्रमेण त्रि-इत्यादीन् भ्र-इत्यन्तान् सप्रवर्णान् न्यसेत् । माकारः प्राथमिके माकारे प्रविष्टः । ततश्च सङ्गमुष्टौ भाग्यन्दादधःक्रमेण न्या-इत्यादि सी-इत्यन्तं वर्णद्वयं विन्यस्य तदधस्तदधये माकारो विन्यास्यः । ततश्च तदूर्ध्वशाखायां निष्क्रमणक्रमेण रा-इत्यादीन् यम्-इत्यन्तान् चतुरो वर्णान् विन्यस्य अपरशाखायां प्रवेशक्रमेण मे-इत्यादि इ-इत्यन्तं वर्णद्वयं विन्यसेत् । माकारोऽधस्तदधयस्यमाकारे प्रविष्टः । ततश्च मुष्टेर्मूलभागे माकारस्याधःक्रमेण दिमा-इति वर्णद्वयं न्यसेत् ।

श्लोकबोध्यमर्थः, मारस्य कन्दर्पस्य चरिः शिवः, शक्र इन्द्रः, रामो रघुनन्दनः परशुरामो वा इभमुखो गणेशः, एतैरासाररंजिता धारासम्पात-
तुल्यवेगेन सारमतिशयम् आरब्धः क्षयो वस्याः सा । तेषां सारारिथका-
दीनां नित्यं पीडाहृदयसमर्थाः । त्रिणां संघट्टः संमेलनस्थानम् । बाधितः
निरस्तः संभव उद्देगो वस्याः सा । रामाद्यां गारीयां सीमा मरा काठा ।
अन्यत् सुगमम् ।

(६८) मुरजबन्धो वधा,—

अस्य व्यासप्रकारस्तवम्, यत्क्रमेण प्रथमपादवर्णान् लिखित्वा, तेषा-
मधोऽधस्तथैवापरपादवर्णान् लिखेत्, ततस्तेषु रेखाविधेयदानेन श्लोको-
द्धारो मुरजोत्पादनञ्च कार्यम्, यथा, प्रथमादिपादचतुष्टयस्य यथाक्रमं
प्रथम-द्वितीय-तृतीयचतुर्थवर्णेषु अधोगत्या एका रेखा देया, ततश्च तद्रेखा-
पतः चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य व्युत्क्रमेण पञ्चम-षष्ठसप्तमाष्टमेषु ऊर्ध्वगत्या
एका रेखा देया ; एवं रेखाद्वयेन प्रथमपादोत्पत्तिः । ततश्च द्वितीयपाद-
प्रथमवर्ण-प्रथमपादद्वितीयवर्णयोरेका रेखा, तदपतः प्रथमपादतृतीयवर्ण-
द्वितीयपादचतुर्थवर्णयोरेका, तदपतः द्वितीयपादपञ्चमवर्ण-प्रथमपादषष्ठव-
र्णयोरेका, तदपतः प्रथमपादसप्तमवर्ण-द्वितीयपादाष्टमवर्णयोश्चैका-इत्येवं-
रेखाचतुष्टयेन द्वितीयपादोद्धारः । यथैव प्रथम-द्वितीयपादयोर्वेषु येषु वर्णेषु
रेखाचतुष्टयदानेन द्वितीयपादोद्धारः, तथैव तृतीय-चतुर्थपादयोस्तेषु तेषु वर्णेषु
रेखाचतुष्टयेन तृतीयपादोद्धारः कार्यः । एवं चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य
व्युत्क्रमेण प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थवर्णेषु ऊर्ध्वगत्या एका रेखा, एका च
रेखा तदपतः प्रथमादिपादचतुष्टयस्य क्रमेणाधोगत्या पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टम-
वर्णेषु देया, एवं रेखाद्वयेन चतुर्थपादोत्पत्तिः । एवंकृते रेखाभिर्नुरजपट्ट-
कस्योत्पत्तिः ।

श्लोकस्यावमर्शः, प्रवरणगम्या शरत् विधेया । शरला मेघादिकौटि-
स्थरहिता । बज्रवैरारभैस्तरलानाम् अलिबलानां भ्रमरचमूहानाम् आरवः
कोलाहलो बस्यां, सा । शरला हंसः बज्रला बस्याम्, सा । कमन्दा
उद्योगिनः (अर्थात् रणाय) शरला (करं स्वामिप्राप्तं भागं लान्ति बज्र-
न्तीति) राजानः बस्यां सा । अथज्जले शुक्लपक्षे कमला निर्मला, (बज्रले
लक्षणपक्षेऽपि कमला इति वार्थः) । शरलेतिपाठे (शरं शरकाण्डं काति
आदत्ते इति व्युत्पत्त्या) शरकाण्डोद्भवतीति महेश्वरः ।

भासते प्रतिभासार ! रसामाताहताविभा !

भावितात्मा, शुभा वादे, देवाभा वत ते सभा (६८) ॥

(पञ्चमन्वः)

(६८) पञ्चमन्वो ववा,—

अस्य न्यासो यथा, अष्टदलपद्मं लेख्यम्, तत्र कर्णिकायाम् श्लोकस्यादिमो
वर्णः स्यात्, स च अष्टधा श्लिष्टः । दले दले द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ,
तत्र दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टौ वर्णौ, विदिग्दलेषु तु न श्लिष्टौ ।
तत्र माध्यदले आदौ निर्गमः श्लोकान्ते च प्रवेशः, दक्षिणोत्तरदलयोर्निर्गत्यैव

रसासार ! रसा सारसायताच्च ! श्रुतायसा ।

भातावात ! तवातासा रक्षतस्वस्वतक्षर ! (७०) ॥

(सर्वतोभद्रम्)

प्रवेशः, पश्चिमदक्षे तु प्रविष्ट्यैव निर्गमः, आग्नेयवायव्यदक्षयोः प्रवेश एव, नैऋतेऽज्ञानयोस्तु निर्गम एव । तथाहि प्रकृते कर्षिणायां भा-इति, पूर्वदक्षे निर्गमक्रमेण हते-इति, आग्नेयदक्षे प्रवेशक्रमेण प्रति-इति चैते वर्णां श्रेण्याः, भा-इति वर्णः कर्षिणास्ये प्रविष्टः, ततो दक्षिणदक्षे मित्रक्रमणक्रमेण सार-इति वर्णद्वयम् श्रेष्ठ्यम्, तस्मिन् वर्णद्वये कर्षिणास्यवर्णे च प्रवेशक्रमेण रसामा-इति वर्णत्वं प्रविष्टम्, एवमप्येवमपि उक्तदिशाट्वसेवम् ।

श्लोकस्थायमर्थः, रसैराभाता शोभिता । अहता अप्रतिहता आविभा
वम्यगुदीप्तिर्वस्याः सा । भावितः निर्णीत आत्मा जस्यां सा । वादे तत्त्व-
ब्रवावां शुभा । देवाभा देवतस्या इत्यर्थः ।

(७०) सर्वतोभद्रस्य न्यासप्रकारविशेषप्रदर्शनं निरर्चनं, पादचतुष्टयस्य क्रमेणाधोऽधोलिखनमेव पर्याप्तम् ; तथा कृते एव हि “तदिदं सर्वतो भद्रं भवत्यं यदि सर्वतः”-इति दण्डुऋक्त्तस्य सर्वतोभद्रमण्डलं प्रतीतिसम्भवात् । सर्वतोभद्रमण्डलं अनुसोमेन, प्रतिसोमेन, अनुसोमप्रतिसोमाभ्यां, प्रतिसोमा-नुसोमाभ्याम् ; अधःक्रमेण, उपरिक्रमेण, अधोपरिक्रमेण, उपर्यधः-क्रमेण च उच्चारणे च एव श्लोक आवातीत्येवं रूपम् ।

बय्या—

र सा सा र र सा सा र
सा य ता क्ष क्ष ता य सा
सा ता वा त त वा ता सा
र क्ष त स्त्व स्त्व त क्ष र

अस्य हि प्रथमादिपादानामनुलोमेनेव प्रतिलोमेनोच्चारण्येऽपि त एव पादाः

सम्भविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका नतु काव्य-
रूपतां दधतीति न प्रदर्शयन्ते ॥

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थत्वेन,

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन मुखे भासनं (७१)

पुनरुक्तवदाभासः । स च,

शब्दस्य,

आयानि । एवं प्रतिपादं प्रथमादिवर्णचतुष्टयस्य पञ्चमादिवर्णचतुष्टयस्य वा
अनुलोमप्रतिलोमाभ्याम्, प्रतिलोमानुलोमाभ्यां वा त एव पादाः । एवं,
पादचतुष्टयस्य प्रथमानां अष्टमानाञ्च वर्णानां अधःक्रमेण उपरिक्रमेण वा
उच्चारणे प्रथमपादः, अथवा प्रथमवर्णचतुष्टयस्य अष्टमवर्णचतुष्टयस्य वा
केवलस्य उपर्यधःक्रमेण, अधउपरिक्रमेण वा उच्चारणे प्रथमः पादः । एवं-
रीत्या प्रत्येकपादानाम् द्वितीयवर्णचतुष्टयेन सप्तमवर्णचतुष्टयेन च द्वितीयपादस्य,
तृतीयवर्णचतुष्टयेन चतुर्थवर्णचतुष्टयेन च तृतीयपादस्य, एवं चतुर्थवर्णचतुष्टयेन
पञ्चमवर्णचतुष्टयेन च चतुर्थपादस्य च उत्पत्तिरित्येवं बहुविधं भ्रमणमह्यम् ।

रञ्जतः तु अस्तु अतश्चर इति मूढपदच्छेदः । हे रसासार ! (दृष्ट्वीन्नेष्ट ।)
रञ्जतस्तव रसा (दृष्ट्वी) चतावसा (चतः नाशितः अतः शुभावहविधिर्यैः,
तान् स्यति अस्तं प्रापयति या, सा सोऽन्तकर्मणि इत्यस्य रूपम्), अतासा
(अनुपश्रया तसु उपश्रये-इत्यस्य रूपम्) तु (च) अस्तु-इत्यन्वयः । त्वं
किम्भूत ! सारसायताक्ष ! (सारसवत् पद्मवत् आयते च अक्षिणी यस्य
स !), सातायात ! (साते सुखे अवात अवश्रुत ! अनासक्त !), अतश्चर !
च (अनल्पद ! तच्च तनूकरणे, राता दाने इत्यनयोः रूपम्) ।

(७१) मुखे व्यापाततः । भासनम् प्रतीतिः, तथा च कारिकास्थम्

समझाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः । उदाहरणम्,
'अरिवधदेहशरीरः, सहसा रथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः (७२) ॥

अकासत्वङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञस्सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः (७३) ॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ६ ॥

एकार्थतेवेतिपदम् 'एकार्थतया' आपाततोभासनपरमिति । विभिन्नरूपयोर्द-
स्तुतोभिन्नार्थयोरपि शब्दयोरापातत एकार्थतया प्रतीतिः पुनरुक्तवदाभासः ।

(७२) अरिवधदा ईहां (वेडा) वेवाम्, तान् शरियः (शरमुक्तान्
बोधान्) ईरवति (पेरवति) यः सः । सहसा रथिभिः सूताः (सुधु कताः
सम्बद्धाः) तुरगा पादाताश्च (पदातिकाः) यस्य, सः । स्थिरतायाम् अगः
(पर्वत इव) अवनितलतिलकः सताम् विषये आनत्या (अतिनम्रभावेन
सन्तोषजननेन वा) भातीत्यर्थः ।

(७३) अङ्गने एव आ (सम्यक्) रमन्ते इति अङ्गनारामाः (अप्रवा-
सिनः) । कौतुकेन (सत्कर्मणि अभिलाषेण नृत्यगीतादिना वा) अस्य (विष्णोः)
नन्दस्य सन्तोषस्य, हेतवः । (कौतुकेन आनन्दहेतवः-इति यथानुतार्थकरणे
आनन्दशब्दस्य परिहृतिवृत्तेन अस्य शब्दमात्राखङ्कारोदाहरणत्वासङ्कतिः) ।
'स' (प्रोभवानि) मनांसि वेधां ते । विबुधाः परिज्ञताः ।

अत्र श्लोकद्वये शब्दगत एवावमलङ्कारः, तथाहि देह-शरीर-इति द्वौव
शब्दौ सार्थकौ समङ्गौ च । सारथि-सूत-इति द्वयोराद्यो निरर्थकः, अन्यस्य
सार्थकः, उभावेव समङ्गौ । दान-त्याग-इति उभावपि निरर्थकौ समङ्गौ च ।
अङ्गनारामाशब्दयोः पूर्वः समङ्गः निरर्थकश्च, उत्तरस्तु अमङ्गः सार्थकश्च ।
कौतुकानन्दशब्दयोः पूर्वोऽमङ्गः, उत्तरस्तु समङ्गः, उभावपि सार्थकौ ।

उदाहरणम्,

तनुवपुरजवन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः (७४) ॥

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्त्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः,
अपरस्मिंस्तु परिवर्त्तितेऽपि स न हीयते-इत्यर्थमिह इत्युभया-
लङ्कारोऽयम् ॥

॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥

सुमनसो विबुधा इति इत्येव अभङ्गौ शार्ङ्गौ चेति शब्दगतस्यास्य बहुविध-
त्वम् । एतेषां शब्दानां परिदृश्यसहत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् ।

(७४) असौ हरिः (सिंहः), तनुवपुरपि (शोणशरीरोऽपि) जवन्यः
(नेत्रः) इति विधेयम् । किम्भूतः करिकुञ्जराणाम् (गजश्रेष्ठानाम्) रुधिरैव
रक्ताः (लोहिताः) खराः (तीक्ष्णाः) च नखरा नख सः, तेजधाम धाम
(आश्रयः), महसा (तेजसा) पृथुमनसाम् (विपुलान्तःकराणाम्) इन्द्रः
(प्रभुः), जिष्णुश्च (जयशीलश्च) इति । अत्र तनु-कुञ्जर-रक्त-धाम-हरि-
पदानि परिदृश्यसहानि, वपुरादिपदानि तु तत्सहानित्वभवालङ्कारत्वम् ।
धाम-महः-इत्यत्र हरिर्जिष्णुः-इत्यत्र च शब्दगतत्वमेव, उभयोरेव शब्दयोः
परिदृश्यसहत्वादिति तु विभावनीयम् ।

॥ दशम उल्लासः ॥

अर्थालङ्कारानाह (१),

साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव (२), (न कार्यकारणादिकयोः)

(१) “उपमाटनन्वस्तदुपमेयोपमा ततः । उत्प्रेक्षाटव समन्देशे रूप-
जापकृती तथा । श्लेषस्तथा सबासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना । अप्रस्तुत-
मगंघाटतिशयोक्ती परिकीर्तिते । प्रतिषक्कूपमा तदुद्दृष्टान्तो दीपकं तथा ।
तस्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः । आशेषो विभावना च विशेषो-
क्तिसाधैव च । यथासंख्यमर्षान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् । स्वभावोक्ति-
स्तथा व्याख्यस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् । विनोक्तिपरिहन्ती च भगविकं काव्य-
लिक्रवत् । पर्यायोक्तमुदात्तश्च समुच्चय उदीरितः । पर्यायस्वानुमानश्च
भोक्तः परिकरस्तथा । व्याख्योक्तिपरिसंख्ये च विद्येते हेतुमात्रया । अन्योन्य-
मुत्तरं सूक्ष्मसारौ तदुद्दृष्टकृतिः । समाधिश्च समेन स्यात् विनमस्तधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितश्च स्यातामेकावलीकृती । ज्ञानिमांश्च प्रदीपेन सामान्यश्च
विशेषवत् । तदुपमातदुपमौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः । संसृष्टिसङ्करौ
चैवमेकवटिर्दीरिताः” इति प्रदीपः ।

(२) ननु साधर्म्यं हि सादृश्यापदनामकः सम्बन्धविशेषः, सम्बन्धश्च
एकप्रतियोगिकोऽपदानुयोगिक एव निवतः, (यस्य यत्न यः सम्बन्धः, यथा-
क्रमं तौ तस्य सम्बन्धस्य प्रतिबोध्यनुयोजिनौ, यथा, रू रूढस्य कुण्डले संयोगः,

साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानधर्मेण (३) सम्बन्ध उपमा ।
भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय (४) ॥

दण्डस्य कनसे कार्यत्वञ्च सम्बन्ध इति तस्य तस्य सम्बन्धस्य यथाक्रमं तौ
स्वगुणदण्डौ प्रतियोगिनौ तावपि कुण्डकनसौ अनुपयोगिनाविति) एवञ्च
अत्र, साधर्म्यसम्बन्धस्य कौ प्रतियोग्यनुयोगिनाविति । यदि यौ-कौचिदपि
तौ कस्योते-इत्युच्यते, तदा कार्यकारणादिरूपौ तौ किमिति न कस्योते ?
-इत्याशङ्कां निराकरोति उपमानेति । इदमत्र निराकरणम्, सर्व एव न
सर्वेषां सम्बन्धानां प्रतियोग्यनुयोगिनः, किन्तु कौचित् कस्यचित् इति कार्य-
त्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावपि कार्यकारणादिकौ न साधर्म्यसम्बन्धस्य,
तथा सम्भवत इति न तौ अत्र कस्योते, किन्तु योग्यतया उपमानोपमेवे एव
प्रतियोग्यनुयोगितया नियतमाक्षिप्येते इति तदनुपादानं न दोषावेति ।

(३) समानः (एकः तुल्यो वा) धर्मः (गुणक्रियादिरूपः) ययोः (सर्थात्
उपमानोपमेययोः) तयोर्भावः (तेन समानेन धर्मेण सम्बन्धः) साधर्म्यमिति
अभ्युत्पत्तिलभ्यं साधर्म्यपदार्थमाहुः समानेति । साधर्म्यमेव परैः सादृश्यपदेनोच्यते ।

(४) अनन्वये उपमानस्यैवोपमेयतया तयोर्भेदाभावादिति शेषः ।
अक्षालङ्कारत्वे सतीति विशेषणमनुक्तमपि प्रकरणात् प्राप्तमेव, तेन गौरिव
गवव इत्यादौ सदपि साधर्म्यं नोपमालङ्कारः वैचित्र्याभावात् । एवं रूपका-
दिस्थलेऽपि नोपमालङ्कारप्रसङ्गः, तत्र रूपकादिवैचित्र्यस्यैव चमत्काराति-
शयजनकतया तेनोपमावैचित्र्यस्य तिरोधानात् । एवं कण्ठे केवलसर्गशेवे-
त्यादौ उपमायाः प्रकृतस्वानुपकारकतया अलङ्कारत्वमेव नास्ति, तथापि
तद्व्यवहारो भाक्त एवेति । एवञ्चोक्तरोत्त्वैव अनन्वयवारणसम्भवे भेद-
ग्रहणमनर्थकमिव प्रतिभाति । अतएव रसगङ्गाधरकविरस्य दूषणावसरे
“भेदग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः”-इत्युक्तम् । एवञ्चालङ्कारत्वे सति साधर्म्यमुपमेत्वेव
सम्यक् । उपमास्येवे च उपमानम्, उपमेयं, साधारणो धर्मः, साधर्म्यञ्चेति

पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमा-प्रतिपादकानामुपादाने
पूर्णा, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा(५) ॥१॥

अग्रिमा पूर्णा ।

चतुष्टयमपेक्ष्यते । साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदार्थः उपमानं तद्धर्मवत्तया
वर्णनीयः पदार्थ उपमेयः, उभयत्र (उपमाने उपमेये च) सङ्गतो धर्मः साधा-
रणो धर्मः, यस्य धर्मस्य सम्बन्धात् तेन सह यदुपमीयते, स साधारणो धर्मः,
तद् उपमानम्, तच्च उपमेयमिति त्रु परमार्थः यथा, कमलमिव मुखं मनोज्ञ-
मित्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसम्बन्धात् तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयते
इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः, कमलमुपमानम्, मुखमुपमेयमिति ।
उपमानादिचतुष्टयञ्च सदसदपि, वाच्यं प्रतीयमानमपि च भवति । अतएव
त्वयि कोपो नमाभाति सुधांघ्रायिव पावक इत्यादौ सुधांशौ पावकस्यासतो-
ऽपि उपमानत्वसिद्धिः, कमलमिव मुखमित्यादौ गुप्त्रोपमास्थिते प्रसिद्धतया
साधारणधर्मस्यानुपासत्वेऽपि उपमासिद्धिरेति । अतएव उपमाखण्डार्थे वाच्य-
पदप्रत्येपो दर्पणकृतामनुचित इव प्रतिभाति ।

(५) उपमानादिपदानि चत्वार्यपि यद्यसमस्तानि तदा वाक्यगा, तेषु
कयोरपि समस्तत्वे समासगा, तद्धितप्रत्ययान्तस्य च वाक्यत्वम् न वा समासत्व-
मिति पृथगुक्तिः । त्रिविधाऽपि पूर्णोपमा, श्रौती चार्थी चेति प्रत्येकं द्विधा
भूत्वा षड्विधेति । उपमायाः श्रौतत्वञ्च शब्दगम्यत्वम्, वाच्यत्वमिति यावत्,
तच्च मयेववादिशब्दोपादाने इवार्थविहितवत्तत्त्वोपादाने भवति, यथादिशब्दानां
साधर्म्यसम्बन्धरूपधर्मावाचकतया तत्सद्भावे अवगम्यमानेनैव साधर्म्यसम्बन्धस्य

यथेववादिशब्दा(६) यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्वेते; तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठोवत्सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । तथैव, “तत्र तस्यैव”-[५।१।११६पा०सू०]-इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

मुख्यतयोपस्थितेः । आर्यत्वम् अर्यवशब्दभ्यत्वम्, तच्च तस्यादिशब्दानां तस्या-
र्यविहितवतेरुपादाने भवति, तस्यादिशब्दानाम् साधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिरूप-
धर्मिवाचकतया तत्सङ्गावे तादृशधर्मिणः (उपमानस्य, उपमेयस्य, उभयस्य
वा) एव मुख्यतयोपस्थितेः साधर्म्यस्य अर्थातिप्रत्वात् । एतत् सर्वमनुपदं
स्तुतीभविव्यति ।

(६) ववादिशब्दानां साधर्म्यसम्बन्धवाचकत्वं प्रतिपादयन् तत्सङ्गावे
श्रौतत्वं प्रतिपादयति वयेवेति । यत्पराः वदनन्तरमुपाक्ताः । तस्यैव तदर्थ-
स्यैव । श्रुत्यैव उपमानमात्रेण । सम्बन्धं प्रकृते उपमानोपमेययोः साधारणधर्म-
सम्बन्धरूपं साधर्म्यम् । अवमत पूर्वपक्षः, बद्धि वदर्थे धर्मविशेषं प्रत्याययति,
तत् तद्विशेषणम् ; एकविशेषणञ्च नापरत्वं स्वार्थं प्रत्याययतीति निवमः, यथा,
नीलमुत्पलमित्यादौ नीलपदम् उत्पलपदार्थे स्वार्थं प्रत्याययत् उत्पलपदस्य
विशेषणं भवति, ततश्च नान्यत्र स्वार्थम् प्रत्याययति, तथा, ‘मुखं मनोज्ञं कमलं
यथैतत्’ इत्यादौ यथाशब्दः कमलपदोत्तरमुपासत्वेन कमलपदार्थे उपमानतां
प्रत्याययतीति कमलपदस्य विशेषणमिति उपमानभूते कमले एव साधारण-
धर्मसम्बन्धं बोधयत्, तदन्वक्षिन् उपमेये मुखे कथं तद्वगमयेत् ? इति
उपमानोपमेययोः साधर्म्यस्य शब्दान्तरत्वात् कथं श्रौतत्वमिति । सिद्धान्त-
स्वरम्, राज्ञो राज्यमित्यादौ स्वप्रकृत्यनन्तरमुपाक्ता षष्ठोदिभक्तिः स्वप्रक-
तस्यैव राज्ञि स्वामित्वं प्रत्याययन्ती तद्विशेषणं भवन्त्यपि यथा राजराज्ययोः
स्वस्वामिभावं सम्बन्धं प्रत्याययति, तथा उपमाने उपमानतां प्रत्याययन्तीऽपि

तेन तुल्यम् (७) मुखमित्यादावुपमेय एव, 'तत्तुल्यमस्ये-
त्यादौ चोपमान एव, इदञ्च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादि-
शब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीति-
रिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी ; तद्वत्,
'तेन तुल्यम् क्रिया चेत् वतिः-' [५।१।११५ पा० सू०]-इत्यनेन
विहितस्य वतेः स्थितौ ।

वधादिशब्दा उपमानोपमेययोः साधर्म्यसम्बन्धं अवगमात्वेण उपस्थापय-
न्त्येवेति, अत्र तु हेतुः शब्दशक्तेर्वैचित्र्यमेव । विशेषणत्वमभ्युपेत्यायं सिद्धान्तः,
वस्तुतः वधादवः शब्दा उपमानविशेषणानि, न हि, 'वत् यदर्धं धर्मविशेषं
प्रत्याययति, तत् तद्विशेषणम्'-इति निबन्धः, किन्तु यदर्धस्य यदर्धत्ववबोधः,
तत् तद्विशेषणमित्येव नियमः, न च वधादवः शब्दा उपमानतार्थकाः, येन
उपमाने तदन्वयबोधं जनयन्तो उपमानविशेषणानि स्युः, वधादिशब्दैरुप-
मानताप्रतीतिस्तु नान्वयबोधरूपा, किन्त्वर्थव्यवसम्पन्नेति ।

(७) तुल्यादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वं प्रतिपादयन् तत्सङ्गावे आर्थत्वं
व्यवस्थापयति तेन तुल्यमिति । अत्र सर्वत्र तत्पदार्थः कमलम् इदम्पदार्थस्य
मुखम् । उपमेवे इति, उपमाने इति च विश्रान्तिरित्यनेनान्वेति । उभयत्र
उपमाने उपमेये च । विश्रान्तिः पर्यावसानम्, तात्पर्यमिति कलितावः ।
साम्यस्य साधर्म्यस्य । पर्यालोचना अनुसन्धानम् । तुल्यता साधर्म्यसम्बन्ध-
सम्बन्धिता, सा च तेन तुल्यं मुखमित्यादौ उपमेयतारूपा, तत्तुल्यमस्येत्यादौ
उपमानतारूपा, इदञ्च तच्च तुल्यमित्यादौ उभयरूपैव पर्यावस्यतीति न साध-
र्म्यमेव तुल्यता । अत्र भावः, तुल्यादिशब्दानां उक्तरूपधर्मिवाचकतया यद्यपि
तत्सङ्गावे साधर्म्यं शब्दात् न प्रतीयते, तथापि अर्थादाविद्यत एव तदिति
आर्थत्वम्, तथाहि कमलेन तुल्यं मुखमित्यत्र प्रथमत एव शब्दात् तुल्यमुख-

‘इवेन नित्यसमासो (८) विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्,

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयन्तीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ [वा०श्रौ०]

चकितहरिणलोसलोचनायाः

क्रुधि तरुणारुणतारहारकान्ति ।

सरसिजमिदमाननञ्च तस्याः

सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥ [वा०श्रौ०]

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानाम्,

दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविस्तारसम्भवमैर्भुवनं बभार ॥ [स०श्रौ०]

योरभेदान्वयबोधः, ततश्च मुख्यस्य कमलतुल्यताप्रतीतिरिति निर्विवादम्, स तु प्रतीतिः कमलमुखयोः साधर्म्यानुसन्धानं विनाटनुपपन्ना, कमलमुखयोः साधर्म्यं विना कमलेन मुखस्य तुल्यताया (साधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धितारूपायाः) एवानिष्पत्तेरिति तुल्यताप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या अर्थादादिष्यत एव साधर्म्यमिति ।

(८) अत्र “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” (२।४।७) पा०) इति सूत्र-
व्याख्यानानुसारे “इवेन समासः विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च”-इति
वार्तिकदर्शनेन, “व्याकरणे वैकल्पिकत्वाङ्गीकारात् वार्तिके तथोपादानाच्च
नित्यपदप्रत्ययेषोऽप्रामाणिकः” इत्युद्योतकत्वाद्वाङ्मनः, एवमेवाङ्गीकुर्वन् रस-

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु

प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतरसदृशः स भवान्

अभिलषणीयः क्षितीश्वरो न कस्य ॥ [स०प्रा०]

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् । [त०श्रौ०]

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नवत् ॥ [त०प्रा०]

स्वाधीनपतिका (६) कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरच-
त्कारभूः, तथा, अयश्रीस्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन

गङ्गाधरकृदपि, प्रादुर्गण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरत इष्टिपरेष्ठः' इत्यादौ (प्रादुर्गण्यो वारिधर इव इत्येवाभ्यस्य कर्तव्यत्वात्) बाधयत इवम् इत्युदाहरणम् ।

(६) । ननु वक्ष्यते “अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदात् बहवो भेदाः” इत्यभिहितम्, तत्राभिधानं तदैवावितथं स्यात्, वचनद्वारप्रभेदेषु विद्यमानेषु चित्त्वकाव्यत्वस्य सम्भवः स्यात् ; स एव न, उपमादीनामर्थालङ्काराणां व्यङ्ग्यस्वरूपतया तत्तद्भाने (तादृशव्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये) ध्वनित्वस्य, (अप्राधान्ये) गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य वा सम्भवेन अव्यङ्ग्यत्वरूपस्य चित्त्वकाव्यत्वस्य दुरुपपादत्वात् ; तथाहि स्वप्नेऽपीत्यादावुदाहरणे, ‘स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारविषयः, तथा अयश्रीस्वदासेवनेन’-इत्यादि व्यङ्ग्यमेव वाच्यार्थस्य (उत्कर्षाधायकवैलक्षण्यरूपं) वैचित्र्यमिति संख्यालङ्कारः, तेन विना वैचित्र्यान्नरस्यासत्त्वादिति उक्तोपमाद्यर्थालङ्काररूपे न चित्त्वकाव्यत्वम्, चित्त्वकाव्यत्वे च नोक्तोपमाद्यलङ्कारसम्भव इति पूर्वाभिधानेनालोपमालङ्काराभिधानं विरुद्धमिति पूर्वपक्षयति स्वाधीनपतिकेति ।

विना यद्यपि गोक्तेर्वैचित्र्यं, वैचित्र्यशालङ्कारः, तथापि (१०)
न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यवद्धारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरा-
मर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासा-
देव । रसादिस्तु (११) व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरञ्च सर्व्ववा-

(१०) अत्र वैचित्र्यान्तरस्यावस्थमेवास्तु, वाच्यस्यैव उपमा रूपवैचि-
त्र्यास्य भव्यात्, तच्च श्रुतिमालेण प्रतीतं सत्, वक्तव्यमर्थं सातिथ्यमुत्कर्षयत्
प्रथमत एवालङ्कारपदवीमधिकरोति, उक्तव्यङ्ग्यरूपं वैचित्र्याम् अनुसन्धानसा-
वितं सदपि पश्चात्प्रतीततया अस्फुटतया च सदप्यक्सिस्तिरमेवेति, एवञ्चोप-
माद्यलङ्काराणां वाच्यरूपतया तत्सद्भावे चित्तकाव्यत्वं नासम्भवीति सिद्धा-
नयति तथापीति । संस्पर्शः सम्बन्धः । परामर्शोऽनुसन्धानम् । अत्र उप-
माद्यलङ्कारस्यैव । चारुता उत्कर्षः ।

(११) ननु तथापि पूर्वापरविरुद्धाभिधानद्वयमस्ति, तथाहि “ते चाल-
ङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते”-इत्यनेन, चान्येवालङ्कारोदाहरणतया उपन्यस्त-
व्यानि, तान्येव चित्तकाव्यस्योदाहरणतयाऽगन्तव्यानीत्यभिहितम् (६ उक्ता०),
अत्र तु यानि स्वप्नेऽपीत्यादीनि उपमोदाहरणतयाऽभिहितानि, तान्येतानि
चित्तकाव्योदाहरणानि भवितुं नार्हन्ति, एतेषु राजविषयकभावादिरूपस्य
व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वसङ्गणस्य चित्तकाव्यत्वस्यासम्भवादित्येकं पूर्वापर-
विरुद्धाभिधानम् । तथा अलङ्कारद्वयस्य एकत्वं उपनिषाते, “सैषा संसृष्टिरे-
तेषां भेदेन यदिह स्थितिः । अवित्रान्निजुपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वन्तु सखरः”-
इत्यनेन संसृष्टिसङ्कररूपं सतन्त्रमलङ्कारद्वयं वक्ष्यते, तदनुसारेण स्वप्नेऽपी-
त्यादौ प्रभावप्रभवेत्याद्यनुपासस्यापि सत्त्वेन उपमानुपासवोः संसृष्टिसङ्करमो-
रन्यतर एवास्तु अलङ्कारो न तु उपमेति अस्योपमोदाहरणत्वाभिधानमसङ्गत-
मित्यपरं पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति पूर्वपक्षसंशतोऽङ्गीकृत्य समाधानमाहु-
रसादिरिति । अव्यभिचारि निवतावस्थितिकम् । अगणयित्वा (अनापश्यक-

तया) अगालोच्य । तद्वत्काराः काव्यालङ्काराः । अत्रेदं समाधानम्, यदा-
लङ्कारस्यैव प्रकृततया तस्यैव विवेचनमपेक्षितम्, यदादिरूपस्य अङ्गोऽर्थो-
(२३ततो)२३लङ्कारद्वयं सर्वस्मिन्नेव काव्ये सम्भवति, तत्र सुप्रेऽपीत्यादौ
राजविषयकभावादेर्यदि स्फुटत्वमङ्गीकरोमि, तदा ध्वनित्वं, गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं
वा अस्तु, यथास्फुटत्वं चेत्, तदा चित्तत्वमस्तु (अव्यङ्ग्यत्वपरं स्मृतमिति चित्त-
काव्यलक्षणं अव्यङ्ग्यपदस्य अस्फुटव्यङ्ग्यपरत्वादिति) । एतद्विवेचनमत्राप्रकृत-
तया उपेक्ष्य, प्रकृताः काव्यालङ्कारभूता उपमादयः केवलं प्रदर्शिताः, न तु
चित्तकाव्यप्रभेदा अपीति । “ते चालङ्कारनिर्णये निर्णयन्ते”-इत्यनेन तु नैवम-
भिहितम्, ‘यान्तेवालङ्कारोदाहरणानि, तान्येव चित्तकाव्यप्रभेदोदाहरणानि-
इति, किन्तु यदेवालङ्कारनिरूपणं, तदेव चित्तकाव्यप्रभेदनिरूपणमित्येवोक्तम्,
(अत एव, निर्णयन्ते-इत्युक्तम्, न तदाहरिष्यन्ते-इति), अलङ्कारप्रभेदे हि
निरूपिते चित्तकाव्यप्रभेदनिरूपणाव नापरं किञ्चिदपेक्षितं स्यात्, तथाहि
अनुप्रासचित्तमुपमाचित्तमित्येवमादयश्चित्तकाव्यप्रभेदाः स्वनिरूपणाव केवल-
मनुप्रासोपमादिनिरूपणमेवापेक्षन्ते, इतरांशस्य विज्ञातत्वात् ; ततश्च सुप्रे-
ऽपीत्यादौ चित्तकाव्यत्वाभावेऽपि न प्राथमिकं पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति ।

एवं न द्वितीयमपि, तथाहि सत्यामेवोपमायां तथा सद्य अपरस्य संखटिः
सङ्करो वा सम्भवतीति युद्धोपमास्थल इव संखट्यादिस्थलेऽपि उपमासत्त्वमाव-
श्यकमेव, इवास्तु विरोधः, यमत्कारितायां यद्यलङ्कारान्तरस्य उपमया
तुल्यकक्षत्वं, तदा संखटा संकीर्णा वा उपमा भवति, तुल्यकक्षत्वं नो चेत्,
युद्धैव उपमा भवतीति ; एतद्विवेचनन्त आत्माप्रकृततया उपेक्ष्य प्रकृतत्वात्
काव्यालङ्कारभूता उपमैव केवलं प्रदर्शिता इति । ततश्च सुप्रेऽपीत्यादौ अनु-
प्रासस्य यद्युपमातुल्यकक्षत्वमङ्गीकरोमि, तदाङ्गीक्रियताम् संखटा संकीर्णा वा
उपमा, अथ अतुल्यकक्षत्वं चेत्, तदा युद्धैव उपमेति कुतः पूर्वापरविरुद्धा-
भिधानमिति । वस्तुतस्तु अलोपमालतयमत्कारेण सातिशयेन अनुप्रासकत-
यमत्कारस्य तिरोधानात् युद्धोपमैवालङ्कारः इति अलमधिकेन ।

-व्यभिचारीत्यनवयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्रहित-
त्वेन (१२) तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वा-
परविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ॥

तद्वत्धर्मस्य लोपे स्यात्,

न श्यौती तद्धिते पुनः (१३) । [५]

धर्मः साधारणः, तद्धिते कल्पवादौ (१४) चार्थैव ।
तेन पञ्च (१५) । उदाहरणम्,
धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।
करणीयं वचश्चेतः । सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ [वा० श्रौ०]

(१२) ननु चित्रकाव्योदाहरणयोग्यतया रसादिरहितान्येष उपमोदा-
हरणानि किमिति नोपन्यस्तानीति अत आह तद्रहितत्वेनेति ।

(१३) अत्रायमभिसन्धिः, इवार्थविहितवतिरूप एव हि तद्धिते श्यौती
भवेत्, स च वतिप्रत्ययः “तत्र तस्यैव” (५।१।११६।)-इति सूत्रेण षष्ठीसप्त-
म्यन्तादेवोपमानपदात् विहिततया साधारणधर्म एव स्वार्थान्वयबोधं जनयन्
नियतमेव साधारणधर्मसाक्षात् इति साधारणधर्मोपादानं विना तादृशस्य
तद्धितस्यासम्भवात् न तत्कृत उपमाभेद इति ।

(१४) तस्यार्थवतिर्हि, “तेन तस्यं क्रिया भेत् वतिः”-(५।१।११५)
इत्यनेन विहित इति तदर्थस्य साधारणधर्मरूपायां तस्यक्रियायामेव धर्मव-
सानात् साधारणधर्मोपादानं विना नैव तस्यार्थवतेः सम्भव इति तद्धितान्तरे
दर्शयति कल्पमादाविति ।

(१५) वाक्येण समासमेति द्विविधा श्यौती, वाक्यसमासतद्धितमेति
द्विविधा आधीति मिलित्वा धर्मलोपे सुप्ता षष्ठ्यविधा ।

आलङ्कृतकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ [वा० आ०]

करवालदूवाचारः [स० औ०]

तस्य वामस्तोपमा (१६) । [स० आ०]

विषकल्पं मनो वेत्सि, [त० आ०]

यदि जीवसि तत्सखे ! ॥

उपमानानुपादाने

वाक्यगाऽथ समासगा (१७) ॥ २ ॥ [२]

सञ्चलकरणपरवीसामसिरिविचरणं ण सरसकव्यस्य ।

दीसद् अद् वा णिसम्पद् सरिसं अंसं समेतेण (१८) ॥

(१६) अस्तोपमेति अस्तेनोपमीयते वा, अस्तमुपमा (उपमानं) कस्या इति वा समासः । विषकल्पमिति अत्र “ईवदसमाप्तौ कल्पदेश्यदे-
शोपरः”-(१।१।६७ पा०)-इति सूत्रेण विहितस्य कल्पप्रत्ययस्य (विष-
कल्पं मन इति सामानाधिकरस्येन निर्दिष्टात्) ईवदसमाप्तिविधिदो धर्मो
अर्थः, ईवदसमाप्तिश्च किञ्चिद्वृत्तवत्तत्त्वधर्मसम्बन्धरूपा उपमेवेति अत्र उपमावाः
(तस्यादिशब्दवत्) निगोचयतवा वाच्यत्वात् आर्येति ।

(१७) उपमानपदादेव उपमाप्रतिपादकस्य वृत्तिप्रकृतितत्त्वितस्य विधानात्
तदनुपादाने तत्त्वितस्यासम्भवेनात्र न तत्त्वितता सम्भवति, नापि त्रीती, इवा-
दीनां उपमानान्विततयैव स्वार्थबोधकत्वनिबन्धेन उपमानानुपादाने तेषामुपा-
दानासम्भवात्, अतो द्विविधैव । एवमेव प्रदीपः, अतश्च दर्पयकडुकापिर्ल
जौत्कार्थीभेदेन चातुर्विध्यं न ह्यनिरम् ।

(१८) सञ्चलकरणपरविश्रामत्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । इत्यनेन

कव्यस्येत्यत्र कव्यसममिति, सरिसमित्वत्र च शृणुमिति
पाठे एषैव समासगा ॥

वादेर्लोपे (१६) समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्तृर्लोप्यमुलि (२०), [६]

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे

वा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेणेति सं० । 'अत्रास्माद्दर्शनश्रवणादिधर्मत्वेन
दुर्लभतया उत्कृष्टगुणम् अस्माद्गोचरं किञ्चित् उपमानं भविष्यतीति सादृश्य-
पर्यवसानादुपमाननुपमेयमुपमा' इति उद्योतकत् । उपमानवाचकात् यत्-
पदानन्तरम् इवादेः सम्भवन्तदनुपादानमेवोपमानानुपादानम्, तेनात्र सद-
शपदेन सामान्यत उपमानोक्तावपि न क्षतिः सदृशशब्दादिवाद्यनुत्पत्तेरिति
तु महेश्वरः ।

(१६) अत्र उपमावाक्यगा न सम्भवति, मुख्यं चन्द्रशेखरायते इत्येता-
वन्मात्रेण उपमाया अप्रतीतेः, नापि तद्वितगा श्रौती वा सम्भवति, बत्या-
टीनां तद्वितानाम्, इवाटीनाञ्च श्रौपम्यप्रतिपादकतया तत्प्रयोगे श्रौपम्यप्रति-
पादकलोपासम्भवादित्यन्वया विभज्यते वादेरिति एवमेव प्रदीपः । "उपमामा-
दाचारे"-इति-(१।१।१० पा०)-सूत्रेण कर्मपदात्, "अधिकरथाञ्च"-इति तत्र-
त्यवार्त्तिकेन च अधिकरणपादात् च क्यङ् विहितः । एवं "कर्तुः क्यङ्
सकोपञ्च"-इति(१।१।११ पा०) सूत्रेण कर्तृपदात् क्यङ् विहितः । तथा "उपमाने
कर्मणि च" इति (१।४।४५। पा०) सूत्रेण कर्मणि कर्तरि उपपदे नमुन्
विहितः । ततश्च नद्यपि क्यङ्क्यङ्चमुखां प्रयोगे उपमा प्रतीयते, तथापि चैवां
'अथा नोपमावाचकत्वं, तयोदाहरणव्याख्यानावसरे एव प्रतिपादविधायः ।

(२०) 'कर्मकर्तृर्लोप्यमुल्लेखद्विचोने किमुमाचमा'-इति चन्धिसत्त्वाद्
नात्र चान्दोभक्त्यङ्गा कार्या ।

षट्, -समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यच्चा, कर्तुः
क्यङ्, कर्मकर्तृरूपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्,
ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥ [द्वयोःस०]
तथा,

असितमुजगभीषणासिपत्नो
रुहरुहिकाहितचित्ततूर्यचारः ।
पुलकिततमुत्कपोलकान्तिः
प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ [वङ्गनां स०]
पौरं सुतीयति जनं, समरान्तरेऽसौ [क०क्यच्]
अन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचक्षुः । [अ०क्यच्]
नारीयते समरसीम्नि लपाणपाणोः [क्यङ्]
आलोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

अथे निदायधर्माशुदर्शं पश्यन्ति तं परे । [कर्म०ण्यमुल्]
स पुनः पार्श्वसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः (२१) ॥ [कर्तृ०ण्यमुल्]

(२१) क्यच्क्यङ्क्यमुल्लानुपभावाचकत्वाभावेन यत्तु उपनाप्रतिपादकस्य
लोपः, तथाहि क्यच्क्यङ्कोः केचन आचारस्तस्याचारो वा वानान्यतोऽर्थः
((विशेषाचारस्तु तत्तत्पदवाचिभ्यात् प्रतीयते, तथा, पौरं जनं सुतीयतीत्यस्य
इतकर्मकाचारतुल्यपौरजनकर्मकाचारकर्मत्वर्थः, अमाचारः स्नेहपाकमादिः ।
समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यस्य अन्तःपुराधिकरणकाचारतुल्यसमरान्तराधिक-
रणकाचारकर्मत्वर्थः, अमाचारः सुकम्बुविहारादिः । एवं नारीयते
इत्यस्य नारीकर्मकाचारतुल्याचारकर्मत्वर्थः, अमाचारः वक्रातर्कविन-

एतद्-

द्विलोपे क्विप्समासगा (२२) ॥ ३ ॥ [२]

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्,

सविता विधवति, विधुरपि

सवितरति, तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च

सुखदुःखवशीकृते मनसि (२३) ॥

[क्विप्]

वादिः)), ततश्च क्विप्समासोदाहारगततुल्यताप्रतिपादकत्वमेवास्ति, न तु प्रकृतोदाहरणतया विवक्षितायाः सुतादिना (उपमानेन) धौरजनादेः (उपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वमिति । सा च उपमा तुल्याहारप्रतीत्यनन्तरं (तुल्याहारं नाधारणधर्मीकत्व) पश्चात् प्रतीयते । एवं यामुलोटपि क्विपागततुल्यत्वमर्थः ((तथाहि निदाघधर्मीशुदर्शनं पश्यन्ति तं परे इत्यस्य निदाघधर्मीशुदर्शनकदर्शनक्रियातुल्यतत्कर्मकदर्शनकक्षोरः परे इत्येवमर्थः, पार्थस्यारं ससुरतीत्यस्य पार्थकर्टवससुरक्रियातुल्यससुरत्यकर्त्तव्यः)), ततश्च यामनः क्रियागततुल्यत्वप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृताया (निदाघधर्मीशुपार्थाभ्याम् उपमानाभ्याम् अवनीयतेवमेवस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वं नास्ति, उक्त-
रकाशन्तु तुल्यक्रियाप्रतीतिमूला मत्वतीतिर्भवति । एवं च दर्पणे वदत्तदोष-
दर्शनम् तत् (सम्बोऽपि मुखे मकिमेवमिति) दर्पणभासित्यविजृम्भितमिति ।

(२२) 'अथ द्विलोपे विभजनीया, तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यना न बन्धवति, शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्नामवोरुपादाये उपमाया अनवगमात् । नापि तद्वितना, तद्वितस्यापि कल्पवादित्वेन तत्त्वत्वे द्विलोपावन्धवात् । नापि औत्ती, इवाद्यमावादित्वन्वया विभज्यते एतदिति' इति प्रदीपः ।

(२३) अत्र "कर्तुः क्विप्समासोपस्य" (१।१।११) इति सूत्रव्याख्यात्राव-

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तौऽसौ राजते राजकुञ्जरः (२४) ॥ [सं०]

धर्मोपमानयोर्लोपे

वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते (२५) । [२]

दुग्धदुग्धन्तो मरिचिसि कण्टककलिकां केचिद्वर्णाद ।

मालद्वकुसुमसरिखं ममर ! भमन्तो ण पाविचिसि (२६) ॥

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

कचि वाद्युपमेयासे, [१]

आसे निरासे ।

सरे “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः”-इति वार्तिकेन विहितः क्विप्-प्रत्यय एव तस्याधाररूपसाधारण्यधर्मवाचक इति तस्य (देवप्रवृत्तस्य (६।१।६०) इति सूत्रेण निखं सुप्रत्यात् धर्मसोपः ।

(२४) राजा कुञ्जर इवेति “उपमितं ध्यानादिभिः सामान्याप्रयोगे”- (२।१।५६। पा०) इति सूत्रेण समासः । दुराधर्मत्वस्य साधारण्यधर्मस्याति-प्रसिद्धतया तदनुपादानेऽपि नोपमाप्रतीतिव्याघातः ।

(२५) तद्धिते स नेत्रं, उपमानचोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि त्रौती उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगादिति प्रदीपः । वृत्तौ समासे ।

(२६) दुग्धदुग्धन्तो मरिचिसि कण्टककलितानि चेतकीपनानि । माल-
तौकुसुमसरिखं ममर ! ममद्वयि न प्राप्स्यसीति सं० । दुग्धदुग्धन्तो ममरः दुग्ध-
नित्वाकारशब्देन प्रार्थयन् इति निर्दयनकत् । अत्र प्रसक्तत्वात् मालती
उपमेया, कुसुमान्तरस्याप्राप्तापदेष्टेन त्वदप्राप्तमुत्कृष्टगुणमस्योपमानमिति
प्रतीतेरस्योपमितिक्विवानिष्पत्तिरिति उद्योतकत् ।

चरातिविक्रमासोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदप्रदोर्हृदः स सङ्क्षारायुधीयति (२७) ॥

अवात्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥ [१]

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,

तरुणिमणि कृतावलोकना ललितविलासविलम्बविग्रहा ।

स्मरघरविसराचितान्तरा मृगनयना हरति मुनेर्मनः ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः,
तदोदाहरणम् (२८) ।

क्रूरस्य (२८) आचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयः-

(२७) सहस्रमायुधानि यस्य, तमिवात्मानमाचरतीत्यर्थात् कर्मत्वेनोप-
मेयभूत आत्मा कर्मत्वेन नोपात्तः । प्रदीपे तु सहस्रारारायुधीयतीति यावत्,
तस्य सहस्रारं चक्रमायुधं यस्य (विष्णोः), तमिवाचरतीत्यर्थः ।

(२८) "अथ यदि अगशब्देन नवनयना तल्लोचने विवक्ष्येते, तदा नेद-
मुदाहरणं [अगपदस्यैव उपमानप्रतिपादकस्य सत्त्वप्रसङ्गात्], यदा तु अग-
लोचने इव (चक्षुषे) नयने दृष्ट्या इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा सप्तम्युपमानपदस्य
नञ्प्रतीतिरुत्तरपदलोपश्च इति (२२, २४। पा० सू०) वार्तिकेन उपमानपूर्व-
पदस्य नवनयनशब्देन नञ्प्रतीतिरूपे उपमानवाचिण्यलोचनेति पूर्वपदे उत्तरपद-
भूतस्य नवनयनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नवनयनमात्रलोपादानात् इदमुदाहर-
णम्" इति प्रदीपः । त्रिलोपेऽन्यविधासम्भवात् एकविधैवोक्तम् ।

(२९) अत्र 'उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सम्भवति, यथा आवः-
शूलिक इति, अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो
धर्मः, इवादिषु नोपात्तः, नैवमुपमानभूतस्य नृसमेवोपात्तम्' इति

मूलेनाम्बिष्कृतीत्यायः श्रुतिकः-इत्यतिशयोक्तिर्नतु मूराचारो-
पमेय-तैत्त्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः (३०), पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ॥

“अनयेनेव (३१) राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।

मन्त्रौ साय विषादेन, पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

-इत्यभिन्ने साधारणे धर्मौ,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः, सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

-इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमां,

केचिदाहुः, तद्विराकरोति क्रूरस्येति । अम्बिष्कृतिं व्यवहरति । इदमत्र
निराकरणम्, नेह उपमानोपमेयभावः प्रतीयते, तद्वोधकाभावात्, किन्तु
मूराचार एव निगीर्णस्वरूपः अयः शूलतादात्म्येन (चारीपात्) निर्दिष्ट इत्य-
तिशयोक्तिरमात्राद्वार इति ।

(३०) धर्मलोपे पञ्च, उपमानलोपे द्वौ, इवादिलोपे षट्, धर्मवादिलोपे
द्वौ, धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ, इवोपमेययोर्लोपे एकः, त्रिलोपे च एक इति
मिश्रितो नविंशतिर्लुप्तोपमाप्रभेदाः । उपमानोपमेयादीनां लोपे उपमैव न
सम्भवतीति तत्कृतप्रभेदो गौष्ठः ।

(३१) ननु अन्येऽपि उपमाप्रभेदाः प्राचीनैरुक्ताः, तथाहि एकस्य
उपमेयस्य बहूपमानसम्बन्धे मालोपमा, पूर्वपूर्वस्य उपमेयस्य उत्तरोत्तरमु-
पमानत्वे रसनोपमा चेति द्वौ भेदौ, तयोरेपि यथाक्रमं बहूपमानानाम् उत्त-
रोत्तरोपमावाशाच्च साधारणधर्मस्य एकत्वेन भिन्नत्वेन च प्रत्येकं द्वैविध्यमिति
मिश्रित्वा चत्वारो भेदाः, -इत्येवं प्राचीनप्रदर्शितवस्तुभेदसत्त्वे कथं पञ्चविंशति-
विधत्वमित्याशङ्काम् उक्तचतुःप्रभेदप्रदर्शनपूर्वकम् (एवंविधवस्तुकिञ्चिद्वैचित्र्य-

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे, (पूर्ववद्भिन्नभिन्नधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरण-

अलसवभतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

अणितिरिव मतिर्मतिरिव

चेष्टा, चेष्टेव कीर्त्तिरतिविमला ॥ [अभि०ध०]

मतिरिव मूर्त्तिर्मधुरा, मूर्त्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं वपस्य न परेषाम् ॥ [भि०ध०]

-इत्यादिका) रसनोपमा च" न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्य-
सहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च ॥

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः,

उपमानान्तरसम्बन्धाभावो-(१२) अनन्वयः । उदाहरणम्,

न केवलं भाति नितान्तकान्ति-

निर्तम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासासुधलास्थवासा-

स्तौ तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

मादाव प्रभेदकरणे अनन्वयोपसङ्गेन, पूर्वोक्तप्रभेदेषु यथासम्भवमेतेषामन्त-
र्भावेण च) निराकरोति अनन्वेनेति ।

(१२) अत्र नञ्प्रतीतिः समाहः । एतज्ज्ञानन्वयपदस्युत्पादनं, यद्यप्यन्त

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोः, (३३) परितृप्तिः (अर्थात्) वाक्य-
द्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उप-
मेयोपमा । उदाहरणम्,

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला,
तनुरिव विभा, विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति यत यस्तु ॥

कारिकोक्तम्-एकस्मिन् वाक्ये एकस्यैव (तत्सदृशवस्त्वन्तरासत्त्वप्रतिपादनाय)
उपमानोपमेयभावोऽनन्वय इत्येव आह्वयम् । उपमायां न एकस्यैव उपमानोप-
मेयभावः, उपमेयोपमावान्तरा वाक्यद्वये स इति तयोर्यवच्छेदः । एतेन सस्य
उपमाऽनन्वय इति तु निष्कर्षः ।

(३३) परितृप्तिरिति विपर्यासपदस्यार्थः । एकवाक्ये परिवर्तना-
सम्भवात्, अर्थात् वाक्यद्वये इति उक्तम् । इतरोपमानेति विशेषणम्, एकस्य
उभयत्र साधारणधर्मत्वे सतीति विशेषणं आह्वयति, एकेन हि धर्मेण तस्य
साध्येऽपरत्र वर्णिते, तेन धर्मेण अपरस्य तत्र साम्यमर्थमाप्तमपि पुनः शब्दे-
नोच्यमानं तेन धर्मेण तयोः सदृशं तृतीयं वस्तु व्यपञ्चिनतीति उद्योतकत्वं
प्राह्वयम् । अत एव सविता विधवतीत्यादौ सत्यपि उपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये
विपर्यासे साधारणधर्मस्य निवृत्तया नोपमेयोपमा, तत्र हि सविता विधवती-
त्यत्र शीतकरत्वादिः साधारणो धर्मः, विधुरपि सवितरतीत्यत्र तु उष्णकिर-
णत्वादिः साधारणो धर्मः इति । अयमत्र निष्कर्षः, पूर्ववाक्योक्तसाधारण-

सम्भावनामयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (३४) ।

समेन उपमानेन । उदाहरणम्,

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम्,

इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वल्लकान्त्येति कर्पात्

लग्नां मन्ये ललिततनु ! ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

धर्ममेव साधारणधर्मोक्तत्वं पूर्वशक्योक्तेन उपमेयेन पूर्ववाक्योक्तस्य उपमा-
नस्य उपमा उपमेयोपमेति ।

(३४) सम्भावनां पितृकः । प्रकृतस्य (उपमेयस्य) । समेन समाकृततया ।
उपमेयस्य उपमानत्वेन सम्भावना उत्प्रेक्षा इति तु निष्कर्षः, यथोदाहरणे
उपमेयभूता पादशोभा उपमानभूत-यथोक्तहर्षहेतुकपादपतित-पद्मशोभात्वेन
सम्भाविता । अत्रालङ्कारत्वे सतीतिविशेषणं प्रकरणप्राप्तमस्यैव, तेन प्रतिभा-
नृत्यापितायाः वास्तविकसम्भावनायाः, अमुन्दरसाधारणधर्ममूलायाः सम्भा-
वनायाश्च समकाराजनकतया अलङ्कारत्वभावेन नोत्प्रेक्षात्वप्रसङ्गः, रमणीय-
धर्मनिबन्धना प्रतिभोत्यामितैव हि सम्भावना समकरोतीति सैवालङ्कारः ।
तदाचक्रासु ध्रुवम्-प्रायो-नूनम्-मन्ये-शङ्के-कपैति-ऊहे-तर्कयामि-जामे-उत्प्रेक्षे-
इत्येवमादयो बहुवः, एवं 'उपमानस्य कालोकविद्वत्त्वे इवशब्दोऽपि'-इति
अक्रवर्त्ती । 'तिङन्तसमभिध्याहृत इवशब्दः सर्वत्रैवोत्प्रेक्षावचकः, नामसमभि-
ध्याहृतस्तु इवशब्दस्तत्रैव उत्प्रेक्षानोधकः, यत्र सम्भावनोपयुक्तविशेषणदानं,
(यथा, वासेन्दुवक्रास्यविकाशभावात् वभुः पलाशान्यतिषोहितानि । सद्यो
वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थडीनामित्यादौ यत्र-कचित् स्थितैरपि
नखक्षतैर्वक्रत्वलौहित्यादिना उपमाया वक्तुं शक्यत्वेऽपि वक्ष्योपसन्ननावक-
समागत-वनस्थलीसम्बन्धित्वरूपविशेषणकल्पनम् उत्प्रेक्षावचकं) । तदन्वक्ष्ये

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्चनं नभः (३५) ।

-इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् (३६) ।

ससन्देहस्तु (भेदोक्तौ तदनुक्तौ च) संशयः (३७) ॥६॥

इवशब्दः उपमाबोधकः' इति त्वं उच्यते । दर्शयितुं, नुमदोऽपि उत्प्रेक्षावाचक इति, यवम् उत्प्रेक्षावाचकानामेषां सम्भावनाबोधकत्वाभावे नावमलङ्कारः, यथा, यदेतन्मृदान्वर्जलदक्षपत्नीणां वितनुते, तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दं मन्ये त्वदरिविरहात्मानतश्च-
शीकटाक्षोल्कापातप्रणविकसकलहाहिततनुम्-इत्यादौ (निस्रयार्चकतया) नाय-
मलङ्कार इति, तथा उत्प्रेक्षाबोधकेशब्दश्च कश्चित् प्रतीयमानोऽपि भवति,
यथा 'तन्मृगास्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराव गुणिने स्थानं न
दत्तमितिलज्जया'-इत्यत्र सज्जप्रेषेषु उत्प्रेक्षाबोधक इवशब्दो भट्टिति प्रतीयते,
स्तनवोर्लज्जया असम्भवात् तेन विना वाक्यार्थस्याप्रतीतेरिति च आहुतः ।

(३५) असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलतां गतेति अन्वयमर्थम् । अतोपमा ।

(३६) न त्वं, 'तमसो लेपनकर्तृत्वमतोऽप्रेक्ष्यम्'-इत्यलङ्कारसम्भलङ्कारो-
क्तम् युक्तम्, व्यापनस्य लेपनतयोऽप्रेक्षणेनैव चमत्कारपर्यवसानात् तत्कर्तृत्व-
पर्यन्तोऽप्रेक्षणे प्रयोजनविरहेण तस्यावाविवक्षितत्वादिति शेषः ।

(३७) अत्र प्रकृतस्य समेनेति पूर्वोच्चादनुवर्त्तते, तेन, उपमेवस्य उप-
मानरूपतया संशयः ससन्देहलङ्कार इति लक्ष्यम् । अत्रापि अलङ्कारत्वे
सतीति विशेषणस्य सत्त्वात् प्रतिभानुत्यापितेऽचमत्कारिणि स्यात्पुनः पुरुषो
वेति संशये नालङ्कारत्वप्रसङ्गः । संशयश्च उभयस्मिन् पक्षे तुल्यरूपो आहुतः,
तेन सम्भावनाया अपि संशयविग्रहरूपतया नोत्प्रेक्षालङ्कारे ससन्देहलङ्कार-
त्वप्रसङ्गः, सम्भावनाया एकस्मिन् पक्षे आधिक्येन उभयत्र तुल्यरूपत्वा-
भावादिति । अस्य च ससन्देह इति नाम भट्टेश्वरं विना प्रायः सर्व एवाकूनी-
यक्तुः, ततश्च (अत्र अनेकैरुपमानैः अनेकसन्देहसम्भवेन) सन्देहेन सह वर्त्त-

भेदोक्तौ यथा,

अयं मार्त्तण्डः किं ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः,
लशानुः किं ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं ? साध्यान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पाम् प्रतिभटाः ॥

मानः (सन्देहः) ससन्देह इति यथाकथञ्चित् नामव्युत्पत्तिः काव्या । अयमेव सन्देहानुद्धारसंग्रहानुद्धारशब्दाभ्यां व्यवहियते ।

स चायं भेदोक्त्यनुक्तिभ्यां द्विविधः । भेदो वैधर्म्यम्, तत्र उपमानोपमेय-
योरेकस्मिन्वर्त्तमानमपरत्वं वर्त्तमानं धर्मविशेषरूपम् आह्वयं, यथोदाहरणद्वये,
यथाक्रमं सप्तान्सम्बन्ध उपमेये राजनि अश्ववर्त्तमानः सूर्य एव वर्त्तते, एवं
कृतितसविलासवचनं चन्द्रादाववर्त्तमानं उपमेये मुखे एव वर्त्तते इति तयो-
रुक्तिरत्र वैधर्म्योक्तिरिति । अयमाद्यः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्च-
यान्तश्चेति । निश्चयः गर्भं (मध्ये) यस्येतिव्युत्पत्त्या तादृशसंशयान्तरं निश्चये
जातेऽपि पुनः संशयः, स निश्चयगर्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उप-
मेवावधारणरूपो आह्वयः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण
संगयोदयसम्भवात्, यथोदाहरणे, सूर्ये सप्तान्सम्बन्धरूपवैधर्म्यदर्शनेन राजः
सूर्यभिन्नत्वावधारणेऽपि कृगानुत्तरूपेणापि पुनः संशयः, इत्यमेव निश्चयगर्भत्व-
मुपपद्यते । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ) यस्येतिव्युत्पत्त्या तादृशसंशयान्तरं निश्चये
जाते (निश्चयस्यैव संशयनिर्त्तकतया) पुनः संशयानुदवः स निश्चयान्तः । उप-
मेवस्वरूपेण उपमेवावधारणमेव उपमेवे उपमानसंशयनिवर्त्तकमिति तदेवात्र
निश्चयपदेनोच्यते, तादृशनिश्चयानन्तरमेव हि संशयानुदवेन निश्चयान्तत्वमुप-
पद्यते, यथोदाहरणे, कृतितसविलासवचनादिरूपवैधर्म्यदर्शनात् मुखत्वरूपेण
मुखस्य निश्चये पुनः केनापि रूपेण न संशयः । परन्तु वाच्यस्य संशयस्य
वाच्येनैव निश्चयेन निवृत्तिवर्णनमुचितमिति निश्चयान्तस्यैव निश्चयस्य वाच्यत्व-

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं, यावन्निश्चया-
न्तोऽपि सन्देहः लीकृतः । यथा,

इन्दुः किं ? क्व कलङ्कः ! सरसिजमेतत् किमस्तु कुत्र गतम् ! ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाच्च निश्चितं परतः ॥

किन्तु निश्चयगर्भं इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति
उपेक्षितो भट्टोक्ततेन । तदनुक्तौ यथा,

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?
नृकारैकरसः स्वयं नु मदगो ? मासो नु पुष्पाकरः ? ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु (३८) विषयव्यावृत्तकौतुहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो सुनिः ? ॥

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपकृतभेदयोः) अभेदः (३८) ।

मायस्यकम्, तस्य नाप्यत्ये च न तादृशचमत्कारित्वम्'-इति मन्यमानेन
भट्टोक्ततेनायं निश्चयानामभेद उपेक्षितः, (वस्तुतो अन्यत्वाभ्युपगमः) । एतत्सर्वं
इतो स्पष्टम् ।

(३८) कथं नु प्रभवेत्, नैव प्रभवेदित्यर्थः, एवञ्चात्र उत्तरार्धे सम्बन्धे-
ऽवगम्यरूपातिशयोक्तिः ।

(३९) परस्परविरुद्धधर्मपक्षेण उपस्थिततया प्रकाशितविभिन्नरूपयो-
रपि उपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय कात्स्निकोदभेदारोपो रूपकमिति
निष्कर्षः, यथा मुखचन्द्रं पद्म-इत्यादौ मुखत्व-चन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्म-
पक्षेण उपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोप इति । अतिशयोक्तौ उपमेयस्य न

समस्तवस्तुविषयम्, यौता आरोपिता यदा ॥७॥

आरोपविषया इव (४०) आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ताः,
तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् ।
आरोपिता इति-बहुवचनमविवक्षितम् । यथा,

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

उपमेयगतधर्मावस्यया उपस्थितिरिति ततो भेदः, अपकृतौ तु उपमेयगोपनेन
भेदस्याप्यपकृतवः, अत्र तु न ह इतिततोऽपि भेदः । आरोपस्तथासम्भावस्यसे
रूपकम्, साध्यवसानस्यसाधवस्यसे तु अविवक्षितोक्तिः । एवं मुखपद्मेत्यादि-
समासस्यसे विशेषणस्य मुख्यतया-उपमानगतत्वे रूपकम्, उपमेयगतत्वे
उपमा, उभयत्र सत्यरूपत्वे त्वनयोः सङ्करः, अत्र त्वयाक्रममुदाहरणत्वम्,
विकसितं मुखपद्ममिति, बह्वाक्षं मुखपद्ममिति, रमणीयं मुखपद्ममिति चेति ।

तत्र रूपकं तावत् त्रिविधं साङ्गं, निरङ्गं, परस्परितञ्जेति । तत्रादि
साङ्गं समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । निरङ्गञ्च केवलं
मालारूपञ्चेति द्विविधम् । परस्परितन्तुं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनतया
द्विविधं सप्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति बहुविधमिति मितित्वा रूपकस्यादौ
भेदाः । तत्र प्रथमं समस्तान्यादिना साङ्गमेवदित्वन्तेन साङ्गस्य प्रभेदद्वयं
क्रमेण प्रदर्शयता साङ्गं निरूपितम् ।

(४०) आरोपविषयस्यानुपादानेऽतिशयोक्तेरेव प्रसङ्गः, अतः रूपके
आरोपविषयस्योपादानं निवर्तमेवेति आरोपविषया इवेति इष्टान्ततया उक्तम्,
वस्तूनि आरोप्यमानानि, विषयः शब्दप्रतिपाद्यः । अविवक्षितमिति अन्यथा
आरोप्यमाणस्य द्विमात्रत्वेऽसाधव्यः स्यादिति शेषः ।

द्वीपाद्वीपं स्वमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

अस्य सिद्धाञ्जनपरिमलं सायकनस्य चक्रेण (४१) ॥

अत्र (४२) पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपित-
धर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न
कार्या ॥

श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति तत् ।

(४१) दूरणमकृतेपः । व्यसनं श्रौतकम् । आपासिकी तत्त्वरूपा
विशेषयोगिनी । मुद्राकपालं दोषाकाशमङ्गीतोपकरणम् । परिमलकुर्याः ।
अत्र आरोपाणां भस्मादीनां सर्वेषां मन्दोपासत्वात् समस्तवस्तुविषयरूपकम्,
एवं आपासिक्या आरोप इव तदङ्गानां (तदुपकरणानां तदानुपङ्गिकाणां)
भस्मादीनामप्यारोपासस्य साङ्गत्वम् । 'भस्माभिश्चा ज्योत्स्ना इत्यादिरीत्या
उपमानविशेषणक एव मयूरभ्यंसकादित्वात् समासः कार्य इति बोधमानप-
दस्य प्रानुभावनिवमः, मयूरभ्यंसकादिपदेन सर्वाद्येव रूपकोदाहरणानि
भट्टाने'-इत्युद्योतकतामाश्रयः । अस्मिन् चतुर्थपादेऽप्यङ्गुतिः ।

(४२) ननु ज्योत्स्ना मङ्गेनेत्यादिरीत्या उपमितसमासस्यापि सम्भवेन
अत्र उपमा वा स्यात् रूपकं वेति संशयोदयेन उपमया रूपकस्य सन्देह-
सङ्कर एव स्यात्, न त्वं रूपकमित्याशङ्का निराकरोति अत्रेति । इदमत्र
निराकरणम्, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं हि आपासिक्या एव सम्भवति, न त्वं
रात्रेः, उपमापरिकल्पने तु उपमेवभूताया रात्रेरेव भाधान्येव तत्र नाम्ब-
र्धानव्यसनरसिकत्वस्य मुख्यतयाऽन्वयः स्यादिति रूपकमेवास्वीयते । अत्र
'न कार्या'-इत्यनन्तरम् "अत्र वा न्यस्तं सायकनमञ्जनं कुमुदिनीप्रोक्तासिद्धि-
प्रदमिति चतुर्थः पादः, एवं रूपकेष्वैव निर्व्याहः"-इति कश्चित् पाठः, स
च वस्तुमिष्टीकाशङ्कितिरुच्यततया अनाकर इति भाति ।

केचिदारोपमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्या-
दवसेयाः-इत्येकदेशविवर्त्तनात् एकदेशविवर्त्ति । यथा,

अंस्तु रणंतत्तरण करे कुणंतस्तु मण्डलमलम् ।

रससंमुखी वि सहसा परंमुखी होइ रिउसेणा(४२) ॥

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोपमाणं शब्दोपात्तं, मण्डला-
ग्रलताया नायिकात्वं, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थ-
सामर्थ्यात् (४४) अवसीयते-इत्येकदेशे विशेषेण वर्त्तनात्
एकदेशविवर्त्ति ।

साङ्गमेतत्,

उक्तद्विभेदं सावयवम् (४५) ॥

निरङ्गन्तु शुद्धम् (४६),

यथा,

कुरङ्गीवाङ्मानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्,

सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रवति यत् ।

(४२) यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुखी
सहसा पराशुखी भवति रिपुसेनेति सं० । मण्डलाग्रः खड्गः ।

(४४) पाणिपङ्क्तिरपि बोधकं करे-कुर्वत इति विशेषणं, रससंमुखी-
त्यादिस्त्रीलिङ्गं, रणोन्तःपुरत्वमारोपसेति त्वयमल सामर्थ्यम् ।

(४५) स्वत एव वर्णनीयतया अङ्गिनः (प्रधानस्य) अवयवानां (मुख्यत-
स्तत्तावर्णनीयतया अप्रधानानां तत्सम्पर्किण्यं) रूपयैः सहितं यत् तस्य रूपणं,
तत् सावयवं रूपकम् ।

(४६) निरङ्गम् अङ्गानामारोपरहितं केवलस्याङ्गिनो बहुपणम् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति, तदहो वेदप्रभिनवां
ग्रहसोऽस्याः सेतुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

माला तु पूर्ववत् (४७) ॥ ८ ॥

मालोपमायादिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः । यथा,
सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्भवाः,
कान्तेः कार्मण्यकर्म, नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया,
वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा प्रिया (४८) ॥
नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत् परम्परितं स्तिष्ठे वाचके भेदभाजि वा (४९) ॥ ९ ॥

(४७) एतेन न एव कारिकाकारः स एव इतिकार इत्यावाति,
अन्यथा कारिकाकृता इति कृतमदमितावा मालोपमाया अलक्षितत्वेन, अत्र
पूर्ववदिति तस्या इष्टान्ततथोद्भावनमनुपपन्नं स्यादिति ।

(४८) कार्मण्यकर्म वशीकरणक्रिया । नर्मरहसाम् रहस्यपरिहा-
सानाम् । उल्लासना विजृम्भणम् ।

(४९) नियतस्य वर्णनीयतया अवस्थापेक्षणीयस्य वत् आरोपणम्, तस्य
उपायः (साधारणधर्मसम्पादकतया) निमित्तं यः परस्य (अन्यस्य) आरोपः
तत् परम्परितम्, (कार्यकारणभावरूपा परम्परा जाता अत्रेति व्युत्पत्तेः) ।
वत् वर्णनीयारोपणं प्रति अन्यारोपणमेव केवलं कारणतया विवक्षितं, तत्
परम्परितमिति तु निष्कर्षः । तच्च द्विविधम्, उपायभूते रूपके आरोप्या-
रोपविषययोर्वाचकस्य स्तिष्ठत्वात् भिन्नस्वरूपत्वाच्चेति । साङ्गरूपके तु वर्ण-
नीयस्य अङ्गिनः रूपयं सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकमेव, न तु तत्र अङ्गरूपणमेव

यथा,

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !
दुर्गाभार्गवनीलशोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ! ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्रभावभीम ! प्रभो !
साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिचमुच्चैः क्रियाः ॥ [चि०प०वा०]

अत्र मानसमेव मानसम्, कमलायाः सङ्कोच एव कमला-
नामसङ्कोचः, दुर्गायां भार्गवमेव दुर्गाया भार्गवं, समित्
स्वीकार एव समिधं स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः,
विजयः (परपराभव एव) विजयोः (घर्जनः)-एवमारोपणनि-
मित्तो हंसादेरारोपः ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं (५०) वक्ष्यते च,
तथापि प्रसिद्धानुरोधादतोक्तः, एकदेशविवर्त्ति कीदमन्यैर-
भिधीयते (५१) ।

निमित्तं, तस्य तं विनापि उपपत्तेः, तत्र अङ्गरूपकस्य सुप्रसिद्धसाधर्म्यनि-
मित्तकस्य अङ्गिरूपकस्य परिपोषकमात्ममिति साङ्गरूपकाटस्य भेदः ।

(५०) मानसादिपदस्य परिहृत्यरुहत्वात् हंसादिपदस्य च वत्सरशत-
भयालङ्कारत्वमिति 'उक्तं' (लोपनिरूपणप्रकाशे (२४१।१५०) इह दोष-
रुणालङ्काराणामित्यादिना) उक्तमावन् । 'वक्ष्यते' (सङ्गरालङ्कारनिरूपण-
प्रकाशे 'उक्तस्य यथा काले'-इत्यादिना, 'एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः
परस्परितरुपकस्योभयोर्भावाभावानुविधायितया समालङ्कारौ'-इत्यनेन)
व्यवस्थाप्यते ।

(५१) प्रसिद्धिरन्यत्रालङ्कारसंस्कारादीनामन्येपामालङ्कारिकाणाम-

भेदभाजि यथा,

आख्यानं जयकुञ्जरस्य (५२), दृषदां सेतुर्विषद्वारिवेः,
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमन्त्रसो, सीलोपधानं श्रियः ।
संग्रामासतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो,
राजम् । राजति कीरवैरिवनितावैधव्यदसो भुजः ॥ [अश्लि०प०मा०]

अत्र जयादेर्मिन्त्रशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य
आख्यानत्वाद्यारोपो वुच्यते ।

“अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

सूयते देव ! सहंशमुक्तारत्वं न कैर्भवान् (५३) ॥ [द्वि०प०के०]

यौगहारमध्ये गणनरूपा आह्वया । “यथा रथेऽन्तःपुरत्वारोपे तद्विष्टि-
सम्बन्धस्य अण्डवापसतादावयोग्यतया तद्वत्तादेव नाविकात्वारोपः, तथा
(राजनि) संसत्वारोपे तद्विष्टिदस्मान्नः करणसम्बन्धायोग्यतया तद्वत्तात् मानसे
मानसमरत्वारोप इत्येकदेशविवर्त्तित्वमुच्यते” इत्युक्तम् इत्युद्योतकत् । नैवं-
रीत्या एकदेशविवर्त्तित्वं पञ्चलसम्मतम् इत्यन्यैरित्युक्तम् ।

(५२) अत्र जये कुञ्जरत्वारोपे भुजे आख्यानत्वारोपो निमित्तम्,
भुजे च आख्यानत्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो निमित्तमिति परस्परसापेक्ष-
विद्विरपि (परस्परवदन्ममात्माधीनस्थितिकाभिरिष्टकाभिर्गेहविशेषनिर्भाष-
निष) न दोषान् इत्युद्योतकत् ।

(५३) अलौकिकस्य महस्य उत्सवस्य (आलोकः) (प्रदर्शनम्) एव अलौ-
किको महान् आलोकस्तेन प्रकाशितं जगत्सुखं वेन च भवान् । मुक्तारत्नप्रभया
जगत्सुखप्रकाशासम्भवात्, भेदं राजनि मुक्तारत्नत्वारोपे निमित्ततयोपात्तम्,
किन्तु तदपेक्षया उत्कर्षप्रदर्शनावैधोक्तमिति सत्कुले वेणुत्वारोप एव तद्वि-
मित्तमिति ।

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य
 स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
 प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्त्ति-
 र्जयति चतुर्दशश्लोकवल्लिकन्दः(५४) ॥” [अष्टि०प०के०]
 -इति च अमात्यारूपकमपि (५५) परम्परितं द्रष्टव्यम् ॥
 ‘किसलयकरैर्लताणां, करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
 नलिनीनां कमलमुखैः, मुखेन्दुभिर्योपितां मदनः(५६)॥”
 -इत्यादिरशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति(५७)न लक्षितम् ॥
 प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

(५४) निरवधि कालपरिच्छेदशून्यम् । निराश्रयश्च सर्वाधःस्थितत्वाद्
 आश्रयशून्यश्च । स्थितम् अवस्थानम् । अतएव अनिवर्त्तितः कौतुकस्य
 आश्चर्यस्य प्रपञ्चो यिलारो यक्षात् सः । विष्णुं प्रति भक्तस्योक्तिरियमिति
 चन्द्रिका ।

(५५) अत्र मानारूपकमपीति पाठं मन्यमानेन, ‘प्रकृतारोपं प्रति
 यदि बहुयोऽपरारोपः साक्षात् परम्परया वा निमित्ततया उपानास्तथापि
 मानारूपकम्’-इत्यङ्गीकर्त्तव्येन भवेष्वरेण उक्तोदाहरणद्वयमेतादृशमाला-
 रूपकविषयमिति प्रतिपादितम्, तच्च तत्र एवावगन्तव्यम् ।

(५६) योषितामित्यस्य व्यवहितस्यापि करकमलैरित्यनेनापि योग्यत्वा-
 दन्वयः । अत्र (रशनोपमावामिव) पूर्वपूर्वारोप्यमाणानां परत्वं परत्वं आ-
 रोपविषयत्वात् रस्यारूपकमिदम् । परिणामावधारस्तु रूपक एवान्तर्भवति ।

(५७) उत्कर्षान्वयतया उपमानीकृतानां पुनरुपमेदीकरणे तदुत्कर्ष-
 स्थगनमिति न वैचित्र्यवदिति उद्योतकम् ।

उपमेयमसत्यं कृत्योपमानं सत्यतया यत्स्याप्यते, सा त्वप-
कृतिः (५८) । उदाहरणम्,

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये !

कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

असुख्येयं मन्ये विगलदम्बतस्यन्दशिशिरे

रतिश्रान्ता शीते रजगिरमणी गाढमुरसि ॥ [वा०अप०]

इत्थं वा,

वत सखि ! कियदेतत्पश्य वैरं सूरस्य,

प्रियविरहलक्ष्णेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।

उपवनसहकारोद्भासिभक्कच्छलेन

प्रतिविशिखमनेनोद्विष्टं कालकूटम् ॥ [प्र०अप०]

अत्र हि न सभङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु

सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः । एवं वा,

असुखिक्लावण्याम्बतसरसि नूनं मगदशः

सूरः शर्वशुष्टः शृङ्गघनभागे निपतितः ।

(५८) निषिध्येति ज्ञाप्रत्ययार्थं चानमर्थमविपरिचितम्, तेन पूर्वं पश्चाद्
वा उपमेयस्वरूपनिषेधसहितमुपमानरूपताव्यवस्थापनमपकृतिरिति । कला-
कङ्कारत्वे सतीति विशेषणमस्यैव, तेन प्रतिमानुत्थापिते न दोषः । अपकृतिश्च
द्विविधा वाच्या प्रतीयमाना चेति । प्रतीयमाना तु वस्तुभिर्भङ्गोभिर्निबध्यते,
तथाहि, कश्चित् कपटार्थकमन्दोपादानात्, कश्चित् परिणामार्थकमन्दोपादा-
नात्, कश्चित् अन्यथेति स्वयम्बुद्धीवत् । अत्र 'उपमेवमिति, इदमुपलक्ष-
णम्, किञ्चिदपकृत्य कस्यचित् प्रदर्शनमपकृतिरित्येव लक्षणम्'-इत्युद्योतकम् ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुङ्करे

शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥ [प्र० चप०]

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः ।

एवमियं मङ्गलान्तरैरप्युक्ता ॥

श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥१०॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स
श्लेषः (५८) । उदाहरणम्,

उदयमयते, दिक्पालिन्यं निराकुशतेतराम्,

नयति निधनं निद्रामुद्रां, प्रवर्त्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्त्तनकर्त्तनम्

वत वत लसत्तेजःपुष्पो विभाति विभाकरः (६०) ॥

(५८) एकार्थप्रतिपादकानाम् 'अर्थभेदेन शब्दभेदः'-इतिनियमेन
एकार्थस्यैव प्रतिपादने समर्पणानाम् । यत्र वस्मिन् अङ्गङ्गारे विद्यमाने इति
श्लेषः । अनेकोऽर्थः, प्रकरणादेरनियमेन बुध्यते-इति श्लेषः । 'अनेका-
र्थप्रतिपादकानां अनेकोऽर्थो वाच्यः' । तथापिधाकारैरपरैः शब्दैः सह
श्लिष्टतमेति श्रुतः । 'एवं चेत् अस्य शब्दानुवृत्तौ किं बाधकम् ?' । शब्द-
परिहृतिवृत्तमिति नृणां । परिहृतिवृत्तानां श्लिष्टानां शब्दानां प्रकर-
णादिनियमाभावादेकार्थप्रतिपादकत्वेऽर्थश्लेष इति फलितम् । केचित्तु
एकार्थप्रतिपादकानां सामान्यैकवर्त्तव्यत्वात् सामान्यरूपैकस्य अर्थस्य वाचका-
नाम् । अनेकोऽर्थः विशेषरूपो नाना अर्थः । यथोदाहरणे उदयरूपेण
सामान्योदववाचकाद्दयमदादकोदवराजोदवयोरुदवविशेषरूपयोरर्थयोः प्र-
तीतिरिति वाच्यः ।

(६०) राजपते दिक्पालिन्यं दारिद्रेण । निद्रामुद्रा निद्रा इव मुद्रा

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्थभूपौ वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकेः स्निष्टैः समासोक्तिः,

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन स्निष्टविशेषणमाहात्म्यात् (६१)
(न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं,
सा (समासेन सङ्क्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः ।

उदाहरणम्,

सहिज्जण तुम्हा बाड्डप्फसं जीए स कोवि उल्लासो ।

जयलक्ष्मी तुह विरहे ण झञ्जला दुम्बलाणं सा (६२) ॥

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः (६३) ॥११॥

(निस्त्याहता) । सैराचारो वषेटाचारः । विभाकरस्तन्नामकभूपः । एवञ्च
विभाकरशब्दस्य परिहृत्यसङ्गतत्वा अस्मिन्नेव शब्दश्लेष एव । अन्यत्र तु
सर्वार्थश्लेषः ।

(६१) स्निष्टम् प्रकृताप्रकृतार्थोभयसङ्गतम् । प्रकृतार्थस्य विशेषणमात्र-
महिम्ना बद्धप्रकृतार्थबोधनं, सा समासोक्तिरिति । विशेष्यस्यापि उभयार्थ-
सङ्गतत्वे तु श्लेष इति विशेषः ।

(६२) जम्भा तव बाड्डप्फे, यस्याः स कोट्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव
विरहे न झञ्जला दुम्बलानां सेति सं० ।

(६३) अभवन् अनुपपद्यमानः तात्पर्याविषय इति यावत् । वस्तुनो-
र्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धोत्पन्नः । यथोदाहरणे सूर्यवंशवर्षने-
रुहं सागरं तितोर्वुरस्मीति सम्बन्धोत्पन्नपदो वक्ष्यमाणानुपमा कल्पयति ।

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्,

क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः, क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ [वा०नि०]

अत्र उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्त्या सूर्य्यवंशवर्षम-
मित्युपमायां पर्यवस्यति । यथा वा,

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरञ्जु

अहिमरुचौ, हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

वहति गिरिरथं (६४) विसृज्यघण्टा-

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रसीताम् ॥ [प०नि०]

अत्र कथमन्यस्य सीतामन्यो वहतीति तत्त्वदृशीमित्युप-
मायां पर्यवसानम् ।

‘दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गम्,

आदातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् ।

मेरुं लिखद्द्वयिषति भुवमेष देव !

यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥’

-इत्यादौ भालारूपाण्येषा द्रष्टव्या ॥

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

(६४) गिरिः देवतपर्वतः । अत्र समस्तैकपदबोधेन वारणेन्द्रसीता-
भदार्त्तेन गिरिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्न इति वचोक्तसादृश्यवत्त्वम् ।

क्रियैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः सम्बन्धो यद्वङ्गम्यते,
सा अपरा निदर्शना (६५) । यथा,

उन्नतं पद्मवाप्य यो लघुः, हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतो हवत्क्षणसारमारुतधुतः पतत्यधः (६६) ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, साधने सति उन्नतपदप्राप्ति-
रूपस्य च सम्बन्धः ख्याप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा, या सैव प्रस्तुताश्रया (६७) ॥१२॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याच्चेपोऽप्रस्तुत-
प्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च यञ्चघा (६८) ॥१३॥

(६५) क्रियारूपेण सैनैव कार्येण स्वस्य (क्रियारूपकार्यस्य) स्वकारणेन
यत् सम्बन्धस्य (कार्यकारणभावरूपस्य) प्रतिपादनं, सा अपरा निदर्शनेत्यर्थः ।

(६६) ब्रुवन् प्रतिपादयन् । अत्र हि पततीतिपतनक्रियारूपेण कार्येण
सैनैव, पतेत्यदप्रतिपाद्यस्य स्वस्य (पतनरूपकार्यस्य) स्वकारणेन (सधीयस
उन्नतपदप्राप्तिरूपेण) सम्बन्धः (कार्यकारणभावात्मकः) प्रतिपाद्यते ।
तथाच साधने सति उन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः, यथा हवत्क्षणस्येति इटान्त
पर्यवसानादिदमपि निदर्शनम् ।

(६७) सैव अप्रस्तुतप्रशंशैव । प्रस्तुतान्नया प्राकरणिकार्थप्रतिपत्तिपरा ।
प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाच्चेपः समासोक्तिः, इयन्त अप्राकरणिकेन प्राकर-
णिकार्थाच्चेपरूपेति भेदः ।

(६८) निमित्ते कारणे । कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य, कारणे
कार्यस्य, सामान्ये विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, एवं तुल्ये तुल्यस्येति पञ्च ।

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्,
याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्य्या, नितरां कृशासि, कथयत्येवं सवासे मयि ।
लज्जामन्यरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां, हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

अत्र प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्य्ये दृष्टे कारण-
मभिहितम् ।

राजम् ! राजसुता न पाटयति मां, देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः,
कुञ्जे ! भोजय मां, कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।
इत्थं नाथ ! शूकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरात्
चित्तस्थानवलोक्य मून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव त्वदरयः पलाय्य
गता इति कारणे (६८) प्रस्तुते कार्य्यमुक्तम् ।

एतत् तस्य मुखात्कथत् ! कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः, शृण्वन्यदस्मादपि ।

अङ्गल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नार्त्तः शुचा(७०) ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये
प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

(६८) कारणे शत्रुपलायनरूपे । कार्य्यं पथिकमुक्तशुकाभाषणरूपम् ।

(७०) मुखादिति श्रुतमिति शेषः । अत्र जडसामान्यप्रस्तावे जडविशेषकत्वमुक्तम् ।

सुहृद्बुधाप्यजलप्रमार्जनं

करोति वैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिमान्,

सुजीवनं तस्य, स भाजनं त्रिवः ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरबधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि,
तत् त्वमेव श्लाघ्यः-इतिविशेषे प्रकृते सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रकृते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः-श्लेषः, समासो-
क्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य स्यात्त्रये हेतुः (७१)।
क्रमेणोदाहरणम्,

पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि, यद्यधोऽपि

यायात्, यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन (७२) ॥ [श्ले०हे०]

(७१) अप्रकृतोक्त्या प्रकृताश्लेषस्यैव उक्तयोः श्लेषसमासोक्त्यसङ्कारयो-
रसम्भावात् अथ श्लेषपदम् विशेषणविशेष्यवाचिबन्धानां सर्वेषामेव उभ-
यार्थबोधकत्वपरम्, समासोक्तिपदञ्च विशेषणमात्रस्य तदात्वपरमिति ।

(७२) अप्रकृतविष्णुपक्षे पुंस्त्वं पुबिष्णुं, (नारोभूवान्तहरणात्) ।
अथः पातालं (दृष्ट्वोरक्षणात् वराहमूर्त्या पातालगमनात्) । प्रणयने वाचने
न महान् बामनः, (बलिसकाशात् प्रार्थनसमये तथाभावात्) । पुरुषोत्तमः
नारायणः । राजपक्षे पुंस्त्वं पौरुषम् । अथः स्वपदार्थः । अन्यत्
सुगमम् । उभयपक्षे दिक् पञ्चाः रीतिरिति यावत् । ननु 'प्रकरणेन राज-
रूपः प्रकृतोर्ध्वेव प्रथममुपस्थीयते, इति कथमत्र अप्रकृतप्रशंसा, अप्रकृता-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः क्षान्तिं, रवौ तत्र ते
 युज्येत प्रतिकर्तुमेव, न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
 क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि, ततः किं लज्जसे नो मनाक् ?
 अस्त्वेवं अङ्गधामता तु भवतो यद्योन्नि विस्फुर्जसे (७३) ॥ [स० चे०]

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः,
 किं तावदर्कितमनेन दुरक्षवेन ।
 आरीक्षतं च, वङ्गपादहने छतश्च
 पातालकुचिकुहरे विनिवेशितश्च ॥ [सा० चे०]
 इयञ्च काचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति (७४) ।

यस्य प्रथमत उपस्थित्यामेव तत्सम्भवात् । उच्यते, पुरुषोक्तमादिशब्दानां
 सत्पुरुषादिरूपप्रकृतार्थं यौगिकी (प्रकृतिप्रत्ययसंख्या) शक्तिरिति प्रकरण-दि-
 शङ्कितमपि तां बाधित्वा अभिधाशक्तिर्निरावणादिरूपमप्रस्तुतमर्थं प्रथममेवोप-
 स्थापयति, ततश्च प्रकृतार्थबोध इति । अत्र हि उभयस्त्रियपि अर्थे अभिधा-
 इत्येः सम्भवस्तत्रैव प्रकरण-दिकं निवामकम्, यत्र पुनरेकस्मिन् अभिधा,
 अपरस्मिन् यौगिकी शक्तिः, तत्र अभिधैव वक्तव्यी अपरां प्रकरणादि-
 शङ्कितमपि बाधते, अत्र च मूलं “अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्व्यतीवसी” इति
 नियमः । अतएव मालं स्तेष्वपि उभयार्थस्यानभिधेयत्वात्, प्रकरणाद्य-
 नियमाभावाच्चेति ।

(७३) पादो रश्मिः चरन्त्य (सूर्यकिरणपातेनैव चन्द्रस्य तेजस्त्व-
 मिति) अङ्गधामता हिमान्वता, सूर्यत्वान्वता च (अङ्गपदस्य भावमाधान्येन
 निर्हेयात्) इति चन्द्रिका ।

(७४) वाच्यस्य अपाङ्गरसिद्धार्थस्य सम्भावित्वे न तत्र प्रतीयमानस्य प्राकर-

यथा,

अब्जेरम्भः स्य गितभुवनाभोगपातालकुचेः

पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।

आहो ! रिक्तः कथमपि भवेदेव दैवात्, तदानीं

को नाम स्वादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः (७५) ॥

काचिदध्यारोपेणैव । यथा,

कस्त्वं भोः ? कथयामि, - दैवहतकं मां विद्धि शाकोटकम्,

वैराग्यादिव बन्धि ? साधु विदितं, कस्यादिदं ? कथ्यते, -

वालेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना येवते,

न क्वायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे (७६) ॥

कश्चित्त्वशेषध्यारोपेण । यथा,

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलम्,

दृष्टिः सा सद्विस्मृतस्वपरदिक्, किं भूयसोक्तेन वा ।

वाच्यार्थस्य आरोपः, तस्य असम्भविर्त्वे तु तदारोप आवश्यक एव, अन्यथा व्ययोर्यत्वनुद्धा अर्थबोध एव न स्यात् एतच्च उदाहरणेन स्फुटीभविष्यति ।

(७५) अम्भवा स्य गितो भुवनस्य आभोगः (विस्तारः) पातालस्य कुचिः (मध्यम) च मेन, तस्य । अवटः स्वातः कुहरं नभीरभागः । अत्र उपमर्द्दनभीरस्य दुःप्रभोः पूर्यतैव वरम्, न निःस्वता, अत्यन्तोपमर्द्दनापत्तेरिति प्रस्तुतम् प्रतीयमानम् । अत्र वाच्यार्थस्य स्वतएव सम्भवित्वा न तत्र प्रतीयमानार्थाध्यारोपः ।

(७६) अत्र अधमजातिर्दितुः कश्चित् पुरुषः प्रस्तुतः प्रतीयते । अचेतनेन वाच्यार्थेन शाकोटकेन सह उक्तिप्रत्युत्पत्तिसम्भवात् वाच्यार्थे शाकोटकादिरूपे प्रतीयमानार्थस्य अधमजातिर्दितुमुपभूतेः आरोपः आवश्यकः ।

सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे ! यद्धारणोऽद्याप्यसौ
अन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति श्रातः ! क एष ग्रहः ! (७७)॥

अत्र रसनाविपर्ययः शून्यकरत्वञ्च भ्रमरस्यासेवने न
हेतुः, कर्णचापलन्तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् (७८)॥

निर्गीर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं, यदर्थोक्तौ च कल्पनम्॥१३॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा,

उपमानेनान्तर्निर्गीर्यस्य (७९) उपमेयस्य यदध्यवसानं
सैका ।

(७७) रसनाविपर्ययः विज्ञापारिहृतिः, (अग्निशापात् करीणाम्
उपकण्ठं रसनापम् इति स्मृतेः), पूर्वविपरीताभिधानञ्च । चापलं चपलता,
परवचनविज्ञादित्यहम् । सुपरदिक् निजपरमार्थः, आत्मीयानात्मीयविभागश्च ।
शून्यकरः सञ्चिद्रगुणहृदयः, भ्रमशून्यहस्तश्च । ग्रहः आग्रहः ।

(७८) तदाच कर्णचापसांशेन प्रतीवमानार्थस्य आध्यारोपः आवश्यकः,
तदन्यत्वं तु रसनाविपर्ययादिरुपाश्रयवे आरोपः आवश्यक इति शेषः ।

(७९) अन्तर्निर्गीर्यस्य अन्तर्निहितस्यैव स्वरूपेणानुपस्थितस्य (ग्रन्दा-
नुपात्तस्य) । अध्यवसानम् (स्वरूपेणानुपस्थिततया) सर्ववैवाभेदप्रतीति-
रूप उत्कटारोपः । अथवा प्रभेदः साध्यवसानवक्ष्यासम्भावस्यैव एव सम्भाव-
नीत्युक्तम् प्राक् । दर्पणवत्तस्य अन्तर्निर्गीर्यपदस्य अप्रधानीकृतस्येत्यर्थं अन्य-
मात्रां मुखं द्वितीयवृद्ध इत्यादौ विषयस्य मुखस्योपादानेऽपि यन्मतिशयोक्तेः
प्रभेदमाहुः ।

यथा,

कमलमनम्भसि, कमले च कुवलये, तानि कमलकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अतः सुखादि कमलादिरूपतया अर्थावसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा । यथा,

अस्य सत्तुहत्तणमं अस्य च काद वत्तणकाया ।

सामा सामणपचावदणो रेहम्भि अ ण होइ (८०) ॥

‘यद्यर्थस्य’ यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम्
(अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा,

राकायामकलरुद्धेदमतांशोर्भवेदपुः ।

तस्या सुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ (८१)

चतुर्थी । यथा,

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवज्जम् ! लोचनविषयं त्वया मज्जता ॥

(८०) अन्यत् सौकुमार्यम् अन्या च कापि वर्त्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापतेः रेखैव च न भवतीति सं० । सत्तुहत्तणम-शब्दः सौकुमार्यं देशी । वर्त्तनं शरीरम् । ‘शीतकासे भवेदुष्णा शीतो च सुखशीतला । सर्वा-वयवशोभाश्चा सा श्यामा परिकीर्तिता’ । रेखा निर्माल्यपरिपाटीलेशसम्बद्धा ।

(८१) पूर्वं कार्योत्पत्त्युपयुक्तकालात् पूर्वम्, तच्च कार्यस्य कारणसहभावेन वर्णनेऽपि भवति । यथा सममेव समाक्रान्तं हयं हिरदगामिना । तेन सिंहासनं पितॄन् मण्डपञ्च महीक्षितानिन्वत्येति दर्पणः ।

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१५॥

सामान्यस्य द्विरैकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये, उपमानवाक्ये च (कथित-
पदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्(८२)) शब्दभेदेन यत् उपादीयते,
सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा,
देवीभावहूमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमङ्गुतम्, यदि च गौरवमद्रिषु किंततः ।
लवणमसु सदैव मङ्गोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

-इत्यादि मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्रापि (८३)
अनुसर्त्तव्यम् ।

(८२) तथाच शब्दभेदेनेति विशेषणमनुक्तमपि अर्थवशमभ्यम् बोध्यम् ।
“अत्र (कारिकायाम्) द्विरिति द्वये इति च पदे अनेकोपलक्षके मालानु-
रोधात्”-इति प्रदीपः । तेन वाक्यार्थयोर्वान्वयार्थानां वा उपमासम्पादकस्य
एकस्यापि धर्मस्य विभिन्नशब्दोपात्तत्वं प्रतिवस्तूपमा इति फलितम् । उप-
मानान्तु पदार्थयोः साम्यं, अत्र तु वाक्यार्थयोरिति ततो भेदः । साम्यप्रति-
पादकानामिवादीनाम् पदत्वेन तैः पदार्थयोरेव साम्यं बोध्यते, पदार्थः पदार्थेन
अन्वेतीति निवृत्तात्, वाक्यार्थयोः साम्यं नम्यमेव निवृत्तमिति अत्र दर्पणकृतौ
वाच्यसाम्यव्यावर्त्तकं नम्यसाम्येति विशेषव्युत्पन्नं किमर्थमिति न जानीमहे ।

(८३) अन्यत्रापि वैधर्म्यस्योऽपि । यथा, चकोर्म्य एव चतुराक्षन्द्रिका-
पानकर्मणि । विनापन्तीर्न निपुण्याः सुदृशो रतकर्मणि इति, दर्पणोऽभ्येष्टम् ।

दृष्टान्तः पुररेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् (८४) ॥१६॥

एतेषां साधारणधर्मादीनां (८५), दृष्टोऽन्तः (निश्चयो)
यत्र स दृष्टान्तः ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुदित्याः ॥

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः

करं कृपाणान्तिकमानिभीषतः ।

भटाः परेषां विशरारुतामगुः

दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः (८६) ॥

सकृद्भूतिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

(८४) अत्र वाक्यद्वये इति पूर्वस्यादनुवर्तते । प्रतिबिम्बनं विम्बप्रति-
बिम्बभावः, उपमानोपमेवभाव इति बावत् । प्रतिवाक्यं विभिन्नस्यापि धर्मस्य
सत्यरूपतया वाक्यार्थयोरुपमासम्पादकत्वे दृष्टान्त इति फलितम् । प्रति-
बलूपमायां धर्मस्य ऐक्यमिति तस्या भेदः ।

(८५) आदिना उपमानोपमेवपरिग्रहः । निश्चयः प्रसूतस्य निःसन्देहा
(निश्चितप्रामाण्या) प्रतीतिः, सोदाहरणवाक्येन प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः हेत्वा-
काङ्क्षानिवृत्त्या असंशयमेव प्रतीयते । तद्विषयं संज्ञा योगवृद्धिः ।

(८६) विशरारुतां विशीर्यताम् । पाते ह्य स्थिरतां न दधतीति-
ष्यतिरेकेण साधर्म्यं पर्यवसानात् दृष्टान्तोपपत्तिरिति चन्द्रिका ।

सैव(८७)क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१७॥

प्राकरषिकाप्राकरषिकानाम् (अर्थात्(८८)) उभयानो-
पमेयानां, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यदुपादीयते, तत्
(एकस्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा,
किञ्चणाणं धनं यात्राणं फणमणी केसराइं सीहाणम् ।
कुलबालिआणं अ त्थणा कुतो च्छिप्पन्ति अमुआणं(८९) ॥

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा,
खिद्यति कृण्वति वेष्मति विवसति
निमिषति विलोकयति तिर्य्यक् ।
अन्तर्नन्दति शुम्भितुमिच्छति
नवपरिणया बधूः शयने (९०) ॥

(८७) सैव सकृद्वृत्तिरेव । तथाच दीपकं द्विविधं, एकस्य धर्मस्य एकवारं
प्रस्तुताप्रस्तुतोभयवृत्तित्वे एकम्, अपरञ्च एकस्य कारकस्य एकवारमेवानेकासु
क्रियासु सम्बन्धे इति । अत्र प्रथमप्रभेदस्यैव उपमाप्रतीतिं विनापि वाक्या-
द्यस्य पर्य्यपमानात् उपमा प्रथमं प्रतीयते इति नातोपमा । एकस्यापि धर्मस्य
द्विरवृत्तेः वाक्यद्वयस्याभावेन च न प्रतिबस्तूपमावृत्तानौ ।

(८८) यस्य धर्मस्य प्राकरषिकाप्राकरषिकोभयवृत्तित्वम्, तमेव
साधारणधर्ममाश्रित्य तयो रूपमानोपमेवभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् ।

(८९) कपयानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम् ।
कुलपालिकानाञ्च क्षत्राः कुतः स्पृक्षन्तेऽष्टताशामिति सं० ।

(९०) कृण्वति सङ्कुचति । वेष्मति परिहृत्य गेते । विवसति विशेषत-
श्चपलायते ।

मालादीपकमाद्यञ्चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेषूपूर्वेषु (६१) वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते,
तत् मालादीपकम् । यथा,

सङ्क्रामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते,

देवाकर्णय येन येन सङ्गता यत् यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैररिश्चिरस्तेनापि भूमण्डलम्,

तेन त्वं, भवता च कीर्त्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

नियतानां सकृद्धर्मः (६२), सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव, अप्राकरणिनामेव वा ।

क्रमेणोदाहरणम्,

पाण्डु चामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसङ्ग वपुः ।

आवेदयति मितान्तं श्रेयस्यरोगं सखि ! हृदन्तः ॥ [प्रा०]

कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्हृषोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजम् प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ [अप्रा०]

(६१) कारिकायां यथोत्तरमिति वीक्ष्यान्नुतेराद्यमित्यत्रापि वीक्ष्येति
प्रतिपादयति पूर्वेषूपूर्वेष्वेति । उपक्रियते तत्सम्बद्धक्रियाद्वयत्वादिना
सोपकारीक्रियते । यथोदाहरणे पूर्वोक्तेन कोदण्डेन शरसम्बद्धां समासादन-
क्रियां सम्पादयता परोक्ताः शरा उपक्रियन्ते, तैश्चरिश्चिरः एवं परत्वापि ।
'तत्' तदा । मालादीपकमिदञ्च न मालोपमादीनामिवेति वृत्तगुक्तम् ।

(६२) वदुपादीयते इति शेषः । सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा । प्रक-
ताप्रकृतयोर्बन्धोरेव एकदा सकृद्धर्मसम्बन्धे दीपकम्. तयोरेकस्य (प्रकृतस्यैव
अप्रकृतस्यैव वा) तथात्वे तुल्ययोगितेत्यनयोर्भेदः ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः (८३) ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते सत्वम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातनु ॥’

-इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति (८४) यत्केनचिदुक्तम्,
तदयुक्तम्, अत्र यौवनगतास्यैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् (८५) ।

(८३) यदिद्वयस्य व्यतिरेकपदान्वयः । व्यतिरेक उत्कर्षः । स एव व्यतिरेक एव । स व्यतिरेकनामानुहारः ।

(८४) आधिक्यमुत्कर्षः, अत्र हि उपमानस्य शशिनः क्षीणोऽपि पुनर्बुद्धिरित्युत्कर्षः, उपमेयं यौवनम् न पुनरावर्त्तते इत्यपह्नवम् । केनचित्, ‘उपमानात् उपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः’ इत्यङ्गीकर्त्तव्यता अपह्नवस्यैवकारेण । यतस्तत्र उपमानात् उपमेयस्य न्यूनतायामपि व्यतिरेकः ।

(८५) अवमभिसन्धिः, उत्कर्षाधिक्यौ हि प्रकरणासुसारिणौ न त्वनुगतौ, तथाहि तदेव क्वचिदपकर्षकं तदेवान्यत्र उत्कर्षकमपि भवति, यथा ज्ञानिविवेचने वर्णज्ञानरहितत्वमपकर्षकं भवदपि सूक्ष्मनिष्पद्ये तदेवोत्कर्षकं भवति । ततश्च प्रकृते मानापनोदनानुसूततया यौवनास्यैर्यस्यैव उत्कर्षो वक्तव्यः, अस्यैर्यस्योत्कर्षस्तु पुनरावृत्तिराहित्यमेव, अपकर्षस्तु तस्याहित्यमिति, यौवनास्यैर्यमपुनरावृत्तमित्युक्तम् । एवं ‘हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिवा हसैर्दूतपथः सितीकृतः’ इत्यपि नोपमेयस्य न्यूनतोदाहरणम्, अत्र हि आत्मावमाननस्यैव प्रकृततया आत्मनो दूतापसदत्वमेव विवक्षितम्, तदुत्कर्षकस्तु आत्मनः शत्रुपक्षनीयत्वमिति । परंतुतः उपमानात् उपमेयस्य न्यूनत्वं घट्टापयवत् सार्वजनीनमेवेति न तत्कृतम् चमत्कारान्तरमिति तत्प्रज्ञावे उपमादिवेच ।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां चये, साम्ये निवेदिते ॥१६॥

शब्दार्थाम्यामथाक्षिप्ते, क्षिप्ते तद्वत्स्मिरष्ट तत् ।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमान-
गतमपकर्षकारणं, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनु-
क्तिरित्यनुक्तिवयम् (६६), एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे
शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः ;
आक्षिप्ते औपम्ये तावन्त एव ; एवं द्वादश । एते क्षेपेऽपि
भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न क्षयोऽस्य महाष्टतेः ॥ [अक्षे०शा०]

अत्रैव तुच्छेति महाष्टतेरित्यनयोः पर्यायेण सुगमदाऽनु-
पादानेऽन्यत् भेदवयम् ; एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रैवश-
ब्दस्य सङ्गावाच्छान्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सुगर्वोऽयं महाष्टतिः ॥ [अक्षे०शा०]

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

द्वयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ [अक्षे०आक्षि०]

अत्रैवादितुल्यादिपदविरहेन आक्षिप्तौपमा ।

(६६) एकतरस्य उत्कर्षनिमित्तमात्रस्य, अपकर्षनिमित्तमात्रस्य वा,
एतयोर्द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तिवयम् । शब्देन उदादिना । आर्थेन क्रमेण तुल्या-

चित्तेन्द्रियतया सम्यग्विद्यादृष्टनिषेविणः ।

अतिगादगुणस्यास्य नास्त्वद्भङ्गुरा गुणाः ॥ [श्लो०शा०]

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः श्लिष्टः, शान्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रातु कलावैकल्यमागतः ॥ [श्लो०आ०]

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः । मालाप्रति-
वस्तूपमावन्मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति, तस्यापि भेदा एव-
मूह्याः (६७) दिङ्मात्रशोदाहियते, यथा,

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो ! विधूतविततदृषः ।

रविवन्न चातिदुःसह-करतापितभूः कदाचिदसि ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः (६८) [श्लो०आ०मा०]

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ [श्लो०आक्षि०]

द्विपदेन । चत्वार इति पूर्ववत् हेतोरुक्तानुक्तित्वयुक्तता इति शेषः । ताव-
न्तश्चत्वारः । एते द्वादश । श्लेषेऽपीत्यपिना अश्लेषममुच्यते ।

(६७) इयञ्च पाठप्रणाली विसारिकाप्रदीपकान्तमहेश्वरादिबहुयादिस-
म्मततया अङ्गीकृता । निदर्शनस्तु क्रमप्राप्ततया श्लेषे आक्षिप्तौपम्यप्रद-
र्शनमेव प्रथममुचितमिति मन्यमानाः, 'मालाप्रतिवस्तूपमावत्' इत्यादि 'विषमा-
दयश्च शब्दाः श्लिष्टाः' इत्यन्तं सन्दर्भं, 'श्लिष्टविशेषणाक्षिप्तौपमा प्रतीयते'
इत्यनन्तरं साधु पठन्ति । अन्यश्चात्रान्यविधं पाठमङ्गीयकार ।

(६८) एकत्र विषम-दुःसह-करशब्दाः यथाक्रमम् अयुष्मद्वचनामासुर-
किरणार्थकाः, अपरत्र असम-धर्म-राजयोग्याद्यपराः ।

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा, भास्यतेति श्लिष्टः । यथा वा,
स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बप्रभाधरमकृत्तिमच्छद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम्(६६) ॥ [ह्रौ०आक्षि०]

अत्रेवादीनां तुल्यादीनाञ्च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशे-
षणाक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवञ्चातीयकाः श्लिष्टोक्तियोम्यस्य
पदस्य श्लिष्टम्(१००) उपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति, तेऽपि
अन्यैव दिशा द्रष्टव्याः ॥

निषेधो वक्तुमिष्टस्य चो विशेषाभिधित्तया(१०१) ॥२०॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणीकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य (१०२),

(६६) मधुपाने विहृणा आक्षम्, नत्वङ्गनाननपाने इति भावः । अत्र
उत्कर्षापकर्षहेतु उपभोगेऽपि वैरस्यानावहृत्वावहृत्वे इति भेदः ।

(१००) श्लिष्टम् स्वातन्त्र्येण उपमानविशेषव्यतया उपमेयविशेषव्यतया च ।

(१०१) अवश्यवक्तव्यस्यार्थस्य विधितात्पर्यकं विशेषप्रतिपत्तये निषेधा-
भिधानम् आक्षेपः । 'केचित्सु, वक्तुमित्युपलक्षणं करिष्यमाणस्यापि निषेध
आक्षेपः, तां सुन्दरीं वर्णवितुं न मे वाणी प्रवर्त्तते इत्यत्र करिष्यमाणवा-
च्योमङ्गो निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तीति आक्षेपः' इति उद्योतकम् ।
अविद्वत्स्यार्थस्य निषेधतात्पर्यकं विशेषप्रतिपत्तये विधानमपर आक्षेपः, अथा
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त इत्यादीति दर्पणः ।

(१०२) अनुपसर्जनीकार्यस्य अनुपेक्षणीयस्य । अतिप्रसिद्धत्वमिति इद-
मुपलक्षणं, दर्पणवदस्य अन्यस्यापि विशेषस्य सम्भवात् ।

अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः, स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा चाक्षेपः ।
क्रमेणोदाहरणम्,

ए ! एहि किं वि कीए वि कए

णिक्किअ ! भणामि अलमह वा ।

अविचारिअकज्जारम्भ-

आरिणी मरउ ण भणिसुं(१०३) ॥ [व० अश०]

ज्योत्स्ना भौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-

व्यापाराय भवन्ति हन्त ! किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ [उ० अति०]

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना(१०४) ॥२१॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

(१०३) ए ! एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप !, भणामि अलमथवा । अविचारितकार्यारम्भकारिणो म्रियतां न भणिव्यायीति सं० ।

(१०४) क्रियतेऽनवेति क्रियाशब्दः प्रसिद्धहेतुपरः । विभावयति कारणान्तरं कल्पयतीति विभावनाशब्दोऽपि अन्यर्थः, प्रसिद्धकारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्हि सस्य कारणान्तरं कल्पयति । विरोधाभासे उभयमेव परस्परं बाध्यतया प्रतीयते, इह तु कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यतया प्रतीयते, नतु कार्येण कारणाभावेऽपि बाध्यतया प्रतीयते इति भेदः । इत्यमेव उद्योतः ।

यथा,

कुसुमितलताभिरङ्गता-प्यधत्त रजमलिकुलैरदृष्टापि ।

परिवर्त्ततेऽसौ नलिनी-लङ्घरीभिरलोलिताप्यधूर्त्त सा ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु (१०५) कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः,

अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च (१०६) ।

क्रमेणोदाहरणम्,

निद्रानिद्रताबुद्धिते दूरले सखीजने द्वारपदं पराहे ।

क्षयोक्ताश्चेपरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गगतोऽङ्गना सा ॥ [अनु०नि०]

कर्पूरद्वय दग्धोपि शक्तिमान् यो अनेजने ।

नमोऽस्त्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ [उ०नि०]

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न वलं हृतम् ॥ [अचि०नि०]

(१०५) कारणेषु प्रसिद्धहेतुषु । अत्र बहुत्वमविवक्षितम् । अकथनम्
अभावप्रतिपादनम्, तत्र कश्चित् नञादिना साक्षात्, कश्चित् कार्यविरोधिन
उक्त्या परम्परया, यथा द्वितीयोदाहरणे शक्तिध्वंसरूपकार्यविरोधिनी शक्ति-
रभिहितः । साक्षादङ्गैः स्फुटत्वम् परम्परयोक्तैः अस्फुटत्वमिति विशेषः यथा
वः कौमारहर इत्यादि । विरोधाभासादस्य विभावनावत् भेदः ।

(१०६) प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचने अनुक्तनिमित्ता,
दुरधिगमस्य अवचने, अचिन्त्यनिमित्ता, अन्योदाहरणे तनुं हरता हरेण
कथं वलं न हृतमिदं हेतुर्विग्रह्य वक्तुं न शक्यते इति उद्योतप्रदीपौ ।

यथासङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः (१०७) ॥२२॥

यथा,

एकस्त्रिणा वससि चेतसि चित्रमत्र

देव ! द्विषास्य विदुषास्य जगोदृशास्य ।

तापस्य सम्पदभरस्य रतिस्य पुष्पान्

शौर्योष्माणा च विनयेन च लीलया च ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा ॥२३॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत्समर्थ्यते (१०८),

विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्,

निजदोषावृतमनसामति सुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पिप्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥ [सा०सा०वि०]

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-

भङ्गसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽक्षमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत, येन सा

प्रियमृद्वमगान्मुक्ताशङ्का, क नासि शुभप्रदः ॥ [सा०वि०सा०]

(१०७) येन क्रमेण वे प्रथममुद्दिष्टास्तेनैव क्रमेण पद्यादपि तेषामपर-
मदार्थसम्बन्धो यथासङ्ख्यानुसारः ।

(१०८) समर्थ्यते सोपपत्तीक्रियते । अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानयोः
सामान्यविशेषकोट्यापादनार्थं तत्रोरन्यतररूपोदाहरणोपन्यासोऽर्थान्तर-

गुणानामेव दौराव्यात् धुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गच्छिः (१०६) ॥ [वै० सा० वि०]

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा,

यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं

जगत्पट्टैव हि ये क्षयं गताः ॥ [वै० वि० सा०]

विरोधः सौटविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेन (११०) अविरोधेऽपि विरुद्धबोरिव यदभिधानं,
स विरोधः ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश (१११) ।

न्यासः । कार्यकारणयोः परस्परं दृष्टान्तदार्ढ्यानिर्णयविरुद्धात् नैव तयोः
समर्थसमर्थकभावः सम्भवतीति न तत्कृतप्रमेदोऽङ्गीकृतः ।

(१०६) गच्छिः कुत्सित इति चन्द्रिका । समसौटपुष्पं हो हुट इति प्रज्ञेश्वरः ।

(११०) वस्तुवृत्तेन वस्तुगत्या । अन्यत्र तात्पर्यबोधानन्तरं विरोधनि-
वृत्तापि आपाततः विरोधमतीतिर्विरोधनामा अलङ्कारः, अथमेव विरो-
धाभास इत्युच्यते ।

(१११) जात्याद्यैः जातिगुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैः ।
गुणेन जातेर्विरोध एव आत्मा गुणविरोध इति न दृष्टदुक्तः । परत्वाभ्येवम् ।
जा वादयो द्वितीयोक्तास्ते दर्शिताः । विरोधस्य भिन्नदेशतया प्रसिद्धयोरकदेश-
सम्बन्धादिरूपः, यत्रोदाहरणे न किनीत्यादिज्ञान्या द्वाद्वहनत्वजातेर्विरोधः ।

अभिनवनलिनोक्सिलव-

मृणालवल्यादि दृढदहनराशिः(११२) ।

सुभग ! कुरङ्गदृशोऽस्याः

विधिवशात्स्वद्वियोगपविपाते ॥ [जा०जा०]

गिरयोऽप्यनुन्ननियुजो मरुदप्यचलोऽप्योऽप्यगम्भीराः ।

विश्वम्भराप्यतिलधुर्नरनाथ ! तवान्तिके नियतम् ॥ [जा०गु०]

येषां कण्ठपरिश्रमप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधरः

तीक्ष्णः सोऽप्यमुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च(११३) ।

तेषां सङ्गररङ्गसक्तममसां राक्षां त्वया भूपते !

पांशूनां पटलेः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ [जा०क्रि०]

सृजति च जगदिदमवति च

संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशात् शफरो

जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम्(११४) ॥ [जा०द्र०]

(११२) अत्र नलिन्यादिषु दृढदहनारोपमत्वेऽपि न रूपकम्, यो हि यत्र चमकारी मण्यतवानह्वारः, यथा, मुखचन्द्र इत्यादौ चन्द्रगतगुणमत्तानां मुखे प्रतिपत्तिरभिप्रेतेति ततोपयोगी आरोप एव चमकारीति स एव तत्र रूपकमात्रा अत्रह्वारः, कत्रपि च मुखत्वचन्द्रत्वयोर्विरोधोऽचमत्कारितया नात्रह्वारः, तथा इहापि विरहावस्थायामचतुर्थस्य प्रतिपिपादयिवित्तस्य कानुगुणो विरोध एव चमकारीति स एवात्रह्वारः, इति उद्योतकदाशयः ।

(११३) 'अत्र धाराधरत्व-(सङ्गत)-जातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः, सौहित्यचैक्यसार्थकत्वादविरोधः' इति प्रदीपः ।

(११४) अत्र शफरत्वजा-जनार्दनेन द्रुम्येण विरोधः ।

सततं सुसलासक्ता

बहुतरमृष्टकर्मवटनया नृपते ! ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः

सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ [सु०गु०]

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।

परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ [गु०क्रि०]

कौञ्चाद्रिरुहामहपद्मोऽयं

यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।

अभून्नवान्मोजदलाभिजातः,

स मार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः (११५) ॥ [सु०द्र०]

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्नुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वं सादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापश्च कुरुते ॥ [क्रि०क्रि०]

अयं वारामेको मलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृणातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं आनीते निजकरपुटीकोटरगतं

अणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः (११६) ॥ [क्रि०द्र०]

(११५) अभिजातः कोमलः । कोमलत्वेन सुखेन कौञ्चाद्रिद्रव्यस्य ।

(११६) मुनिरगस्त्यः । पानक्रियायाः अगस्त्येन कर्तृ, समुद्रेण कर्मणा च द्रव्येण विरोधः ।

समद-मतङ्गज मदजल-

निस्थन्दतरङ्गिणीपरिव्वक्तात् ।

क्षितितिलक ! त्वयि तटजुषि

शङ्करचूडापगापि कालिन्दी ॥ [द्र०द्र०]

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः(११७)

स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाग्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानञ्च । उदाहरणम्,
पश्चादङ्गो प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैः,
आसज्याभुग्नकण्डो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्ना विधूय ।
घासग्रासाभिलापादनवरतचलत्प्रोथतुण्डसुरङ्गो
मन्दं शङ्कायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां स्तुरेण ॥ [क्रि०]

व्याजस्तुतिमुखे निन्दा

स्तुतिर्वा रुढिरन्यथा(११८) ।

(११७) डिम्भादेरित्यादिना विवेकशक्तिरहितानां तिर्यगादीनां यद्व्य-
मिति महेश्वरोद्योतौ । वस्तुतः उपलक्षणश्चेतत्, एवं क्रियारूपेत्वपि उपल-
क्षणम्, तेन यस्य कस्यचित् वस्तुनोऽसाधारणधर्मोक्तिरेव स्वभावोक्तिरिति ।

(११८) मुखे व्यापाततः । रुढिः पर्यायवाचनम् । अन्यथा (अथाक्रमं)
स्तुत्या निन्दा वा । स्तुतिपर्यायवाचिनी निन्दा, निन्दापर्यायवाचिनी वा
स्तुतिर्वाजोक्तिरिति फलितम् । व्याजस्तुतिपदत्रयं एतदर्थद्वयं वस्तौ स्पष्टम् ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्,
 हित्वा त्वामुपरोधबन्धमनसां मन्ये न मौलिः परः,
 लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र सन्दृशते ।
 यस्यागं तनुतेतरां सुखशतैरेत्वाश्रितायाः श्रियः,
 प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ [स्तु०]
 हे हेताजितबोधिसत्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे !
 नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।
 त्वय्यत्याज्यजनोपकार-घटना-वैमुख्य-सम्भावशो-
 भारप्रोदहने करोषि कृपया साहायकं यत्करोः ॥ [नि०]
 सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यद् उभयस्यावगमकं
 सा सहोक्तिः । यथा,

सह दिवसणिशाङ्गं दीहरा सासदण्डाः,
 सह मणिवलएहिं वाप्यधारा गलन्ति ।
 तुह सुभग ! विद्योए तीघ उब्बेचणीए
 सह च तणुसदाए दुज्जला जीविदासा (११६) ॥
 खासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवसनिशादि-
 गतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

(११६) सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां शासदण्डाः, सह मणिवलयैर्वाप्यधारा गलन्ति । तव सुभग ! विद्योने तस्या उद्देगिन्याः सह च तनुनतया दुर्ध्वमा जीवितागा इति सं० ।

विनोक्तिः सा विनान्येन, यचान्यः सन्न, नेतरः (१२०) ।

कचिद्दशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेशोदाहरणम्,

अरुचिर्निशया विना शशी ,

शशिना सापि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोमव-

स्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ [अशो०]

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतदुरातिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥ [शो०]

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरलङ्कारः (१२१) । उदाहरणम्,

सतानामेतासामुदितकुसुमानां भरद्वाजं

मतं सास्यं दत्त्वा अयति भृशमामोदमसमम् ।

सताख्यध्वन्यानामहह ! हृशमादाय सहसा

ददात्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र, प्रथमेऽर्धे समेन समस्य; द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

(१२०) सन् शोभनः, इतरः अशोभनः । शोभन इति वक्तव्ये अशोभनो न इत्यभावमुल्लेखाभिधानस्यावमभिप्रायः, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परस्त्रिभिदोषविकृन्धितमेव, वर्णनीयस्य वस्तुनः पुनः स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्रायः ।

(१२१) कारिकायाम्, विनिमयः केनचित् वस्तुना दत्तेन कस्यचित् वस्तुन आदानम् । समत्वासमत्वे उपादेवत्वानुपादेयत्वाभ्यां बोध्ये । समासमवोरन्यतरस्य दानपूर्वकमन्यतरस्यादानं कविकल्पितम् परिवृत्तिरलङ्कारः ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप ! सम्यग्दारे
स्वीकृत्य दारुणमिनादृतः प्रहारान् ।
हृत्पारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं
निर्विग्रहस्यपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

अत नूनेनोत्तमस्य ॥

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम्,

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायो-(१२१)-
इतीति भाविकम् । उदाहरणम्,

आसीदस्त्रनमतेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥
अत्राद्ये भूतस्य, द्वितये भाविनो दर्शनम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता(१२३) ॥२८॥

वाक्यार्थता यथा,

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं, जगन्नि पुरा
पुरारे ! न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

(१२१) अभिप्रायः भूतभाविनोरपि प्रत्यक्षतयेव बोधनेच्छा ।

(१२२) हेतुत्वस्य हिपदपञ्चमीविभक्त्यादिना वाच्यत्वेऽगूढत्वेनाचमत्कारितया नायमलङ्कारः, किन्तु उपासयोः कार्यहेतोरनुपात्तापि हेतुता वाक्य-
वैशिष्ट्यादिना वाच्यवत् यत् स्फुटं प्रतीयते, तत्तैवायमलङ्कार इति बहुवः ।
केचित्तु, हेतुत्वस्य वाच्यत्वेऽपि सममलङ्कारमङ्गीकुर्वन्ति ।

नमन्मुक्तः सम्यत्यहमतनुरग्रेऽप्यमतिभाक्,
महेश ! चन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि (१२४) ॥

अनेकपदार्थता यथा,

प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरोपपुष्पहननैरपि तास्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुज (१२५) ॥

एकपदार्थता यथा,

भस्मोद्धूनन ! भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ! शुभम्,
हा ! सोपानपरम्परा गिरिसुताकान्तालयालङ्घुतिम् ।
अद्वाराधनतोपितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्चेदिनि मोचनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

एष, अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनं, भुजपाते शस्त्रो-
पक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्चेदित्वञ्च यथाक्रममुक्तरूपो
हेतुः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन, यद्वचः ।

(१२४) अपराधः दण्डार्हत्वम् । अत्र भूतमाविजन्मनोरनमनरूपहेत्योः,
न प्रकृतवागिति अनतिभागिति च क्रियाद्वयेन समाप्तयोः वाक्यबोद्धव्यता ।

(१२५) वपुषि शस्त्रमुपक्षिपत इति प्रातिपदिकानां क्रियासाक्षाद्गतया
वाक्यभगवन्नापन्नानामनेकपदाभामर्थः शस्त्रोपक्षेपरूपो हेतुः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण(१२६) यत्-
प्रतिपादनं, तत् (पर्यायेण मङ्गलान्तरेण कथनात्) पर्यायो-
क्तम् । उदाहरणम्,

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुन्मिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र(१२७), ऐरावणशकौ मद्मानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्य-
मपि शब्देनोच्यते, तेन, यदेवोच्यते, तदेव व्यङ्ग्यं, यथा(१२८)
तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते ; यथा(१२९) गवि शुल्के चलति दृष्टे,

(१२६) अवगमनं व्यङ्ग्यम् । प्रतिपादनम् अर्थात् वक्तव्यस्य अर्थस्य ।
भक्तिः प्रकारः । विवक्षितमर्थं वाचात् (स्वाचक्षुष्येण) अवगमयित्वा (वैचि-
त्र्याविशेषप्रतिपत्तये) प्रकारान्तरेण कथनम् पर्यायोक्तमिति फलितम्, तदुक्तम्
दृष्टिना 'अर्थमिदमनाख्याय वाचात्, तस्यैव निश्चये । अत्रकारान्तराख्यायं
पर्यायोक्तम् तदिष्यते' इति ।

(१२७) मन्त्रं विवक्षितार्थस्य व्यङ्ग्यत्वे ध्वन्यादिरेवास्तु, तत् सतन्मा-
नह्वारकल्पनवेत्याशङ्क्य निराकरोति अनेकादिना, तदेव व्यङ्ग्यमित्यनेन ।
इदमत्र निराकरणम्, यत् वाच्यव्यङ्ग्ययोः पार्थक्यं, तत्रैव ध्वन्यादिः, यत् तत्
पर्यायवसाने तयोरेक्यम् तत्रायमतद्धारः इति विभागः, अत्र तदाहरणे जनो
गच्छति, जनेन गम्यते इत्यादाविव पर्यायवसाने वाच्यव्यङ्ग्ययोरेक्यमेव, मदेन
मानेन च निवासप्रीतिरुन्मिता, मद्मानविवृक्तौ जातावित्यनयोर्वस्तुगत्या
अपार्थक्यात्, अतस्मात् पर्यायोक्तमेव युक्तमिति ।

(१२८) एकस्य वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं किमर्थमिति संशये प्रकारभेदेन
प्रतिपत्त्यर्थमिति सिद्धास्तवति यथेति ।

(१२९) एकप्रकारेण प्रतीतस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतीतो दृष्टान्तमुद्गा-

गौः शुक्लचलतीति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति,
नतु यथा दृष्टं तथा, यतोऽभिन्नासंस्पृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसं-
र्गाभ्यां विकल्पयति,

उदात्तं वस्तुनः सम्पत्,

सम्पत् समृद्धियोगः । यथा,

मुक्ताः केलिविस्मृतहारगलिताः सम्मार्ज्जमीभिर्भृताः

प्रातः प्राङ्मणसीम्नि मय्यरचलद्वालाद्द्विलाक्षारुणाः ।

दूराद्वादिमवीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुक्ताः

यदिदृक्कवनेषु, भोजनपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ॥

वदति वदेति । अयं भावः, गौः शुक्लः चलतीति विशिष्टज्ञानं प्रथमत एव न
आवते, मास्तेहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टम् (वशिष्टेषणम्) उपसंक्रामतीति
निवृत्त्यात्, नष्टविदिताम्निर्नरोटम्निमान् देय इति जानाति, ततश्च प्रथमम्
गौरिति शुक्ल इति चलतीति रीत्या विशेषणविशेष्यभावाभावापक्षानां गो-व्यक्ति-
शुक्लपुण्य-चलनक्रियायां प्रत्येकमेव ज्ञानं आवते, तदमन्तरश्च गौः शुक्लः चल-
तीति विशेषणविशेष्यभावावसम्बन्धि विशिष्टज्ञानं भवति, स एव विकल्पः ; कथमेव
सविकल्प इत्युच्यते । विकल्पे च ज्ञाने गौः शुक्लपुण्य-चलनक्रियाभ्यां भिन्नत्वेन
तयोः सम्बन्धित्वेन च प्रकारेण भासते, (गौः शुक्लः चलतीति विशिष्ट-
ज्ञानानन्तरं गवि शुक्लपुण्यदेर्भेदसम्बन्धयोः संग्रहाद्यनुदयात्), प्राथमिके तु
ज्ञाने भेदसम्बन्धौ न प्रकाराविति, यथा पूर्वं प्रतीतानामपि मवादीनां विक-
ल्पज्ञाने प्रकारान्तरेण पुनः प्रतीतिः, तथा प्रकृते वाच्यस्यापि प्रकारभेदेन
व्यञ्जनवा पुनः प्रतीतिरिति । यथादृष्टं, येन प्रकारेण दृष्टम् । तथेति
तेनैव प्रकारेणैवार्थः । अभिन्नासंस्पृष्टत्वेन दृष्टमित्यस्य भेदेन सम्बन्धेन च
प्रकारेणादृष्टमिति फलितोऽर्थः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥२६॥

उपलक्षणमङ्गभावः । अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे (१३०) ।

उदाहरणम्,

तदिदमरणं यस्मिन्दशरयवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षः-क्षयं रामः ॥

नचात्र वीरो रसः(१३१), तस्येहाङ्गत्वात् ॥

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यवान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ(१३२),

तस्य (प्रसूतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साध-
कान्तराणि यत्र सम्भवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्,
दुर्वीराः स्मरमार्गणाः, प्रियतमो दूरे, मनोऽत्युत्सुकं,
गाढम् प्रेम, नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः, कुलं निर्मलम् ।

(१३०) उपलक्षणीयेऽङ्गिनि वर्णनीये । वर्णनीयस्यार्थस्य विशेषकतया
बहुत उपादामेऽपरमुदात्तमित्यर्थः ।

(१३१) बाहुमात्रसहायात् रक्षःश्वकराण्यपेक्ष्य अनुभावेन क्षमि-
ष्यतस्य उदाहस्यैव चमत्कारित्वादिति शेषः । तथाच वीररसध्वनिरेवाव-
मिति पूर्वपक्षः । अङ्गत्वात् परस्परवा उत्कर्षकत्वात्, उत्साहेन उत्कर्षितो
हि रामः वर्णनीयमरणमुत्कर्षयति । अयमत्र सिद्धान्तः, नात्र वीररसो
वर्णनीयः, किन्तु अरण्यमतो न वीररसध्वनिरिति ।

(१३२) बाध्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रे विवक्षितम्, वक्ष्यमाद्यसमाध्यवहारे एकैव
हेतुना कार्यं निर्भाज्यमाने कान्तकेनापरेण कार्यस्य सौकर्यकरणं विवक्षितं,
अत्र तु बहूनां कार्यकरणसमायां साहित्यं विवक्षितमिति परस्परं भेदः ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि, मन्थसमुच्चत्कालः, कृतान्तोऽधमी,
नो सत्यश्चनुराः, कथं नु विरहः सोढव्य इत्यं शठः ॥

अत्र विरहासङ्गतं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि
प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्यो-
गेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न शक्यं लक्ष्यते ।
तथाहि,

कुलममलिनं, भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतशालिनी,
भुजवलमलं, स्त्रीता लक्ष्मीः, प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगाः ह्येते भावाः, अमीभिरयं जगो
व्रजति सुतरां दर्पे, राजन् ! त एव तवाङ्कुशाः ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ॥

शशी दिवसधूसरो, गलितयौवना कामिनी,
सरो विगतवारिजं, मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः सज्जगो,

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र, शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति(१३३), शोभ-
नाशोभनयोगः(१३४) ॥

(१३३) धूसरशशिरूपशल्यमेव मर्मभेदं करोति, तदुपरि गलितयौवना-
दीनि उपात्तानीति सामान्यलक्षणासम्भव इत्यर्थः ।

(१३४) शशिनः खलःशोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन शोभ-
नाशोभनरूपस्य, तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । नृपाङ्गनगतः खल-

स त्वन्या युगपद्गुणक्रियाः ॥३०॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च, गुणक्रियाः (१३५) ।

क्रमेणोदाहरणम्,

विहसितसकलारिकुलं

तव बलमिदमभवदाशु विमलसु ।

प्रखलमुखानि भराधिप !

मलिनानि च तानि जातानि ॥ [गु०गु०]

अयमेकपदे तथा वियोगः

प्रियया चोपगतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयाद्दहोमि-

र्भवितव्यञ्च निरातपत्वरस्यैः ॥ [क्रि०क्रि०]

इत्यत्र तु नृपाङ्गनतत्वेन शोभनत्वम्, अथत्वेन कश्चिन्नतत्वमिति रीत्या सदस-
द्रूपतासमर्थमेवैषि अस्मिन्संघे नावमतद्वाहः, किञ्च स्वतःशोभनरूपस्य सद-
सतः प्रकरणे स्वतोऽशोभनरूपस्य अस्वस्य पाठात् बहुचरभिरूपप्रक्रमभङ्गत्व-
दोषानेव साः । इह सदसत्त्वम् उपादेयानुपादेयतया बहुचरभिरूपत्वम्, इत्थं वा
इत्यत्र प्रियतमादयः स्वतःशोभना अपि वक्ताः विरहिण्याः दुःखहे-
तुतया तदानीमनुपादेयतयैव विवक्षिता इत्यवस्थम् । इह तु अग्निप्रभतय
उपमरूपतयैव विवक्षिता इति सदसत्त्वम् । एवमेव चन्द्रिकायाम् ।

(१३५) तथाच सूत्रस्वगुणक्रिया इति पदम् एकमेवनिग्रहम्, यथा,
गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणस्य क्रिया च गुणक्रिये, गुणक्रियाश्च गुण-
क्रिये च गुणक्रिया इति । गुणक्रियासहितं समुच्चयः । दीपके तु सतीत्यपि
बहुषु क्रियासु साहित्यं न विवक्षितमिति ततो भेदः ।

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्केरुदसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितञ्च मञ्जीपतीन्द्र ! तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदाङ्गटाद्यैः ॥ [गु०क्रि०]

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्’ इत्यादेः, ‘लपाण-
पाण्डिष मवान् रणधितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुराण्ये’-
इत्यादेश(१३६) दर्शनात्, ‘व्यधिकरणे’ इति, ‘एकस्मिन्देष्टे’
इति च न वाच्यम्(१३७) ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा(१३८), स
पर्यायः । क्रमेणोदाहरणम्(१३९),

गन्धाश्रयस्थितिरियं तव कासकूट !

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्थावस्य हृदये, वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खुलानाम् ॥ [म०]

(१३६) अत्र कार्यकारणयोरेककावात्मविपर्ययव्युत्पातिशयोक्तिर्भूतं
न तु स एवावधारसास्येडाङ्गतात् ।

(१३७) न वाच्यं वृषलक्ष्मणे न निवेद्यम् । तत्रापि गुणक्रियासाहित्यमात्रं
समुद्भव इत्यङ्गीकार्यम् ।

(१३८) एकस्य वस्तुनोदनेकत्र सम्बन्धे प्रयोजको न.व. नोक्तः, तत्र एकं
वस्तु क्रमेणैकत्र भवति, यत्र तु स उक्तः तत्र क्रियते इति विशेषः ।

(१३९) ‘त्रोष्णीभारस्मजति तनुतां, सेवते सध्वभागः, पङ्कजां मुक्ताक्षर-’

यथा वा,

विम्बौष्ठ एव रामस्तो तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मगशावाहि ! लक्ष्यते ॥ [भ०]

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽप्यवसितत्वदिकत्वमवि-
रुद्धम् (१४०) ।

तत्ताप्यं सिरिसहोदररक्षणाम्बरणम्भि हिमप्रमेकरसं ।

विंबाहरे पित्राणं पित्रेसिचं कुसुमवाणेण (१४१) ॥ [क्रि०]

अन्यस्ततोऽन्यथा (१४२) ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्,

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाम्

अस्तमहो प्रथमं दृष्टु व्यनक्ति ।

मगतवः संश्रितालोचनाभ्याम् । अस्ते वचः कुचसचिवतामद्वितीयस्तु वक्तां तद्वा-
त्माणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेति पद्यम् । प्रदीपोद्योतनिदर्शनकङ्कित-
नोदाहृतम् । क्रमभङ्गभीक्या महेचरेण च विम्बौष्ठ एवेति पद्यस्यानन्तरं,
'क्रियते' इत्यस्य उदाहरणतवाटधारि, चन्द्रिकावन्तु प्रथममेवेदमुदाहरण-
तया व्याख्यातम् । वस्तुतः प्रयोजनाभावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेयः ।

(१४०) तदाच श्लेषमूलकातिशयोक्तिरेवात्मास्य मूलं बोध्यम् ।

(१४१) तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे
प्रियतां निवेष्टितम् कुसुमवाणेनेति सं० । श्रीसहोदररत्नम् कौस्तुभस्तदाभरणे
हृत्तौ इति उद्योतचन्द्रिकाकव्यश्रीदासाः ।

(१४२) पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथेति मन्त्रिसत्त्वात्, नात्र कुन्दोभङ्गः ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्त-

र्गतमिव वासावृष्टं विषं तदेव ॥ [अ०]

तत्रेहं गतमिह, मन्दिरमिहं सखावकाशं दिवः !

सा धेनुर्जरती, नदन्ति करिणामेता घमाभा वटाः ! !

स शुद्धो मुशसध्वनिः, कलमिहं सङ्गीतकं योषिताम् !

आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥ [क्रि०]

अत्रैकस्यैव ज्ञानोपादानयोरपि वक्षितत्वात् न परिहृतिः ॥

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥३१॥

पञ्चधर्मान्धव्यतिरेकित्वेन (१४३) निरूपो हेतुः साधनं,
धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य, साध्यत्वम् । यथा,

यत्रैता लङ्घरीचकाचसदृशो व्यापारयन्ति शुर्व,

यत् तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्यूशो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृत-चापमञ्चितशर-प्रेङ्खत्करः क्रोधनो

धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां सारः ॥

(१४३) पञ्चधर्मत्वम् पक्षे (यत्नानुनीयते च पक्षः, धर्मतो वाहिमान्
धूमात् इत्यादौ धर्मतादिः) इतित्वम् । धर्मधित्वम् पक्षे (निश्चितसाध्यवति
महानसादौ) इतित्वम् । व्यतिरेकित्वम् विपक्षे (निश्चित साध्यवद्विषये ज्ञानादौ)
अज्ञितित्वम् । धर्मिणि पक्षे (धर्मतादौ) व्यापकस्य । हेतुमेव वा अन्वयदेश-
स्वितस्य वङ्गादेः) अयोगव्यवच्छेदः निवतसम्बन्धः । कविप्रतिभाकलितम् यत्
साधनेन साध्यस्य उद्भवनम् तदनुमानमिति कथितम् ।

साध्यसाधनयोः(१४४) पौर्वापर्यविकल्पो न किञ्चिद्वैचि-
त्यमिति न तथा दर्शितम् ॥

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्,

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भूतः संयति सख्यकीर्तयः ।

न संहतासास्य न भेददृशवः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यमुनिः समीहितुम् ॥

यद्यप्यपुटार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुटार्थ-
स्वीकारः कृतः, तथाप्येकमिष्टत्वेन वङ्गना विशेषणानामेवमु-
पन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः (१४५) ।

व्याजोक्तिश्चरानोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूढनम् ॥३२॥

निगूढमपि(१४६) वस्तुनो रूपं कथमपि प्रसिद्धं केनापि

(१४४) ननु साध्यस्य पूर्वमुक्तौ एकः, साध्यस्य परममुक्तौ चैक इति
भेदद्वयसम्भवात् कथं विभागो न कृत इत्यत आह साध्येति ।

(१४५) तथाच एकस्य सार्थकवस्तुविशेषणोपन्यासः परिकर इति कलि-
तम् । अपुटार्थत्वदोषाभावात् निर्विशेषवस्तुत्वात्पुनपत्तेरेकस्मिन्नपि सार्थके
विशेषणे समकारानुभवाच्च तत्साध्यवसिति प्रदीपः ।

(१४६) निगूढमपि अस्तुटमपि । उद्भिन्नम् स्फुटम् । अपदेशेन
काल्पनिककारणाद्युपन्यासेन । साध्यमूलकोट्यपह्नवोऽपह्नवः अत्र तु न साध्य-
विवक्षेति भेदः । इदमुपलक्ष्यम्, तत्सोपमाननिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम्,
अत्र तु किञ्चिदनिविध्यैव निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि बोध्यमिति उच्यते ।

व्यपदेशेन यदपङ्क्यते, सा व्याजोक्तिः । न चैषा अपङ्क्तिः,
प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् । उदाहरणम्,
शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजा-हस्तोपमूढोल्लस-
द्रोमाश्चादिविसंधुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्, सस्मितं
शैलान्तःपुरमाटमण्डलगणैर्हृद्योऽवताहः शिवः ॥

अत्र पुस्तकवेपथु सात्विकरूपतया प्रसूतौ शैत्यकारणतया
प्रकाशितत्वाद्दपलपितं स्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित्पृष्टमष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥३३॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोज-
नान्तराभावात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति,
सा भवेत्परिसङ्ख्या (१५७) अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च
परिदृष्टं, तथा उभयत्र व्यपोद्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं
चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,

किमासेव्यं पुसां : सविधमनवद्यं द्युसरितः,

किमेकान्ते ध्येयं - चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

(१५७) तदन्यनिवेधाच्च तस्योक्तिः परिसङ्ख्येति कथितम् । वयोदा-
हरणे, गङ्गातीरादेः सेन्यत्वादि सम्बोधनतमेवेति न तदवगमाभेदं पद्यमुक्तम्,
किन्तु गङ्गाभिन्नादीतीरादेरसेन्यत्वादिप्रतिपादनावेति ।

किमाराध्यं : पुण्यं, किमभिलषणीयञ्च : करुणा,
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्तौ प्रभवति ॥ [प्र०प्र०]
किं भूषणं ? सुहृदमत्र यशो, न रत्नं,
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं, न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिष्ठितं धिषणा, न नेत्रं,
जानाति कस्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ [प्र०वा]
कौटिल्यं कचमिचये, करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचबुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति(१४८) ॥ अ०प्र०]
भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न युवति-कामास्त्रे ।
विन्ता यशसि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते भवताम् ॥ [अ०वा०]
यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्ताम् उत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्,
जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण अनोऽनुरज्यते,
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः(१४९) ॥

(१४८) न हृदयादिषु इति व्यङ्ग्यम् । अत्र श्लेषभूलेखम् ।

(१४९) विनयस्य कारणमित्युपक्रम्य विनयादवाप्यते इत्युपसंहारादत्र
भग्नप्रकमतादोषोऽस्तीति विभावनीयम् ।

‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति हेत्वलङ्कारो(१५०) न लक्षितः आद्युर्ध्वतमित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदाचिदर्हति वैचित्वाभावात् ।

‘अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥’

-इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समान्वासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति, पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव-हेतुः(१५१)

क्रियया तु परस्परम् ॥३४॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्,

अर्थयोरेकक्रियामुखेन (१५२) परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यनामा अलङ्कारः । उदाहरणम्,

(१५०) भट्टोद्भटप्रदर्शितः ।

(१५१) अयं भावः, प्राचीना अस्य श्लोकस्य सावहारतया यत् काव्यत्वमूषुः, तत् न उक्तहेत्वलङ्कारवक्तव्यं, येन तत्स्वीकारः आवश्यकः, किन्तु अनुप्रासादिमत्तवेति । हेतुरिति नाम न काव्यलिङ्गस्यैवेति ।

(१५२) एकजातीयक्रियाजननद्वारा । कारणत्वे कारणत्वकल्पने । परस्परं अन्यजनकभावाभावेऽपि परस्परगतक्रियाजननमादाव परस्परं अन्यजनकभावः कल्पते इत्यर्थः । परस्परं परस्परगतयोरेकजातीयक्रिययोर्जननेऽन्योन्यमिति । अत्र क्रियवेति गुणस्यापि उपलक्ष्यमिति उद्योतकम् ।

हंसाणं सरोहिं सिरी सारिज्जइ अइ सराणं हंसेहिं ।

असोखं विअ एए अथाणं णवर गरुअन्ति (१५३) ॥

अत्र उभयेषामपि परस्परजनकता मिथः श्रीसारतास-
म्पादनद्वारेण ॥

उत्तरश्रुतिमावतः ।

प्रश्नस्योन्मयनं यत्र क्रियते, तत्र वा सति ॥३५॥

असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् (१५४) ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं
तावदुत्तरम् । उदाहरणम्,

वाणिज्य ! इतिदन्ता कुतो व्याघ्राणं वग्धकत्तीअ ।

जाव ललितालकमुखी ष्टे परिष्वकते सोण्हा (१५५) ॥

इतिदन्तव्याघ्रकत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्यान प्रयच्छेति
कौतुर्वचनम् (१५६) अमुना वाक्येन समुन्नीयते । नचैतत्

(१५३) हंसानां सरोभिः श्रीः सार्धते, अथ सरसां हंसैः । अन्योन्य-
मिव एते आत्मानं केवलं गरमन्तीति सं० । गरवन्ति गुरुकुर्वन्ति ।

(१५४) असम्भाव्यम् सर्वजनासंबेद्यम् ।

(१५५) वाणिज्य इतिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकत्तयश्च । यावत्
ललितालकमुखी ष्टे परिष्वकते सुवेति सं० । बहुसमासक्तः सुतः ऋगदार्थं
न गच्छतीति भावः ।

(१५६) अस्य प्रश्नरूपत्वाभावेऽपि प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमित्यदोषः ।
यदा इतिदन्तव्याघ्रकत्तयः किं तव न सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयमिति प्रदीपः ।

काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य तादृथानुपपत्तेः (१५७), न हि मन्त्रस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः, नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यसङ्खारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

मन्त्रादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च (१५८) सल्लुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसङ्गदित्युक्तम् । उदाहरणम्, का विसमा ? देवगर्भे, किं दुःखं ? अं जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं ? सुकलत्रं, किं दुःखं ? अं खलो लोचो (१५९) ॥

मन्त्रपरिसङ्ख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः (१६०) ।

कृतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

(१५७) तादृशं चारुता । एकधर्मिनिष्ठतया एकव्यक्तिवृत्तिगता । प्रकृते साध्यं मन्त्रः, साधनम् उत्तरम् । अनिर्देशादिति मन्त्रस्य अपरव्यक्तिगत्वमेव उद्गीतमानत्वादिति शेषः ।

(१५८) अनयोश्च मन्त्रप्रतिवचनयोश्च । मन्त्रोत्तरयोरेकतरस्याङ्गुतमर्भत्वे सल्लुपादानेऽपि चमत्कारोऽस्त्येव, नवा किमिति कथापि कथोददि ? किं तत्र परकीयवचनैरित्यादौ मन्त्रेण प्रतिकारणार्थम्, उत्तरेण च पातिप्रत्यं व्यज्यते इति उद्योतकम् ।

(१५९) का विसमा ? दैवगतिः, किं दुःखं ? यत् जनो गुणग्राही । किं सौख्यम् ? सुकलत्रम्, किं दुःखं ? यत् खलो लोच इति सं- ।

(१६०) विश्रान्तिः तात्पर्यम्, दैवगत्यादीनामुत्तराणां धर्मजनानेदित्यात् ।

कुतोऽपि चाकारादिङ्किताद्वा(१६१), सूक्ष्मसीष्णमतिर्स-
वेद्यः । उदाहरणम्,

वक्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धै-

ईद्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्मया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ [आ०]

अत्राकृतिमालोक्य कयापि वितर्कितं पुरुषायितम् असि-
स्तालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं, पुंसामेव हपाण-
पाणिता, योम्यत्वात् । यथा वा

सङ्केतकास्तमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ईषन्नेवापि ताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ [इ०]

अत्र निज्ज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्कितमात्रेण नि-
दितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रति-
पादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥३७॥

परः पर्यन्तभागः(१६२), अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया
तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्,

रान्धे सारं वसुधा, वसुधायां पुरं, पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं, तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥

(१६१) हपादेरन्यथात्वमाकारः, वेदाविशेषः इङ्कितम् इति प्रदीपः ।

(१६२) (अर्थात् काव्यस्य) शेषांशः । अवधिः उत्कर्षसीमा, सर्वोत्त-

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्वर्त्मयोर्यत्र स्यातिः सा स्यादसङ्गतिः॥३८॥

इह यद्देशङ्कारणं, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि, यत्र हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन(१६३) नानादेशतया युगपदवभासनं, सा तयोः स्वभावोपपन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्,

अस्मिन्न वणो तस्मिन्न वेदना भणद्, जणो तं अलिप्तं ।

दन्तकवचं कपोले बद्ध्वा वेदना सवर्त्तीणं (१६४) ॥

एषा(१६५) च विरोधाभासिनी न विरोधः, भिन्नाधरतयैव

कण इत्यर्थः । धाराधिरोहितया प्रवाहरूपेण । विज्ञाने पर्यवसानात् । उत्कर्षश्च श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानाम् सम्भवति, तत्राद्यमुदाहृतम्, अन्यं यथा, तृणाद्भवतरन्तूनं, तृणादपि च याचकः । यावुना किं न नीतो-
ऽसौ ? मामयं प्रार्थयिष्यते' इति उद्योतः ।

(१६३) अतिशयेन कारणान्तराभ्यो वैलक्षण्येन । युगपदिति स्वरूपकव-
चम् । आभासनम् प्रतिपादनम् । कारणान्तरात् वैलक्षण्यमभिसम्भवाय कार्य-
कारणयोर्भिन्नस्यानस्थितिकथनम् असङ्गतिः । स्वभावोत्पन्ना स्वाभाविकी ।
सङ्गतिः एकदेशत्वलक्षणाः सम्बन्धः । कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, एकदे-
शस्थितत्वेन प्रसिद्धयोरिति बोध्यम् । तेन नेत्रे निरञ्जने तन्त्राः नून्यास्त
वयमद्भुतमित्यस्य सङ्ग्रह इति केचित् प्राहुः ।

(१६४) यस्यैव व्रण तस्यैव वेदनाः भणति जनस्तदलीकम् । दन्तजतं कपोले
बद्ध्वा, वेदना सपत्नीनामिति सं० । अत्र व्रणश्चतुषदयोः प्रक्रमभङ्गः चिन्त्यः ।

(१६५) नन्वत्र विरोधाभास एवास्तु, अनुपपत्तिर्हि विरोधः, सा च

द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्, विरोधे तु विरोधित्व-
मेकाग्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारे-
णोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः, तथा चैवं निदर्शितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपहततेन (१६६) कर्त्ता तदक्लेशेन कार्यम्
आरब्धं समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्,

मानसस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टोदसुदीर्घं धनगर्जितम् ॥

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥३६॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया (१६७) सम्बन्धस्य नियत-

भिन्नदेशयोरेकदेशत्वे इव, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वेऽपि समानेति पूर्वपक्षं निरा-
करोति एवा चेति, इदमत्र निराकरणम्, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वे एवासङ्गतिः
सम्भवति, विरोधस्तु अन्यथापीति, समकारान्तरविधाविनी विशेषरूपा अस-
ङ्गतिः सामान्यविशेषन्यायेन विरोधं बाधते, सुतरां विरोधाभासो भिन्नदेशयो-
रेकदेशत्वे एव पर्यवस्यति, अतएव विरोधाभासोदाहरणम् पूर्वं तथैव दत्त-
मिति । एकान्त्रयनिष्ठं भिन्नदेशयोरेकदेशत्वप्रयुक्तम् । अनुक्तम् विरोधत्व-
क्षणं इति शेषः । अनवाप्तो विशेषः । उत्सर्गः सामान्यम् । 'एवम्' भिन्न-
देशयोरेकदेशत्वप्रयुक्तया विरोधः । निदर्शितम् विरोधोदाहरणतवेति शेषः ।
विरोधमाधिनीत्यत्र विरोधबोधिनीति पाठः प्रदीपसम्मतः, तदर्धसङ्गतिश्च
ततएव बोध्या ।

(१६६) तथाच यत्र एकमेव कारणां प्रधानतया विवक्षितम्, अपरस्य
सहकारितया, तत्रैवायमलङ्कारः । उभयोः प्राधान्ये विवक्षिते समुच्चय इति ।

(१६७) योग्यतया प्रयत्ननीयत्वेन रूपेण, कस्य अध्यवसानमित्यनेन

विषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च ।
उदाहरणम्,

धातुः शिल्पा-तिशयनिकषस्थानमेषा नृणाञ्चो,
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं देवास्तद्विशमनयोः सङ्गतं यत्, तदेतत्
नङ्कारस्योपगतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ [स०]
चित्रं चित्रं वत वत महश्चित्रमेतद्विचित्रं !
जातो देवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निष्पन्ना परिणतफलस्कीतिरास्थादनीया,
यश्चैतस्याः कवत्तनकलाकोविद्ः काकलोकः ॥ [अस०]

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान् श्लेषो घटनामियात् (१६८) ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥४०॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥४१॥

अन्वयः । सम्बन्धस्य (अनुरूपयोः) भेदमस्य । निवतविषयं निवतकपम् ।
अध्यवसानं प्रतीतिः । समं समनामा असङ्कारः अनुरूपयोर्योगो हि स्वाध्यः,
स च सतीरिव असतीरपि सम्भवतीत्याह तदिति ।

(१६८) अतिवैधर्म्यात् अत्यन्तवैसादर्यात् । श्लेषः सम्बन्धः । घटनाम्
स्वाध्यत्वरूपाभुपपद्यमानताम् । क्रमेणेति कार्यस्य गुणेन कारणगुणो
विरुद्ध इत्येकः, कार्यस्य क्रियया कारणस्य क्रिया विरुद्धेत्यपर इति द्वौ, एतद्-
भेदद्वये च कार्यकारणयोर्विरुद्धानुसङ्गिकत्वाद्येन एव असत्कारी, विरोधे तु

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः
प्रतीयते [१], यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्त्ता क्रियायाः प्रणा-
शात् (१६६) न केवलमभीष्टं यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थित-
मध्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरू-
पानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४।],
स विपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्,

शिरीषादपि रुद्रङ्गी छे यमायतलोचना ।

अयं क्वच कुक्कुलाग्निकर्कशो मदनामसः ॥ [१]

सिंहिकासुतसम्प्लवः शशः शीतांशुभाश्रितः ।

जप्रसे सान्द्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ [२]

सद्यःकरस्पर्शमवाप्य चित्तं !

रणे रणे यस्य कपाण्यरेखा ।

तमासनीला शरदिन्दुपाण्डु

वशस्त्रिकोक्यामरणं प्रसूते ॥ [३]

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ [४]

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवं,

भिन्नदेशबोरेकदेशत्वम्, अवज्ञत्वसङ्कारे एकदेशबोर्भिन्नदेशत्वमेव चमत्कारीति
विशेषः ।

(१६६) प्रणाशात् उद्देश्यफलजननासामर्थ्यात् । कारणाख्यानकारे

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
 भुवनानि यस्य पपिरे सुगच्छये ।
 महद्विभ्रमासकलया पपे पुनः
 स पुरस्त्रियैकतमवैकया दृशा ॥

-इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् (१७०) ।

महतोऽर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् (१७१) ।
 आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकन्तु तत् ॥४२॥
 आश्रितमाश्रयम् आश्रयस्तदाधरः तयोर्महतोरपि विषये (१७२),
 तदपेक्षया तन् आश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया

इति जनकानुरूपमेव जन्यमिति त्रिमात्, न हि कदाचिदपि भेदस्ततो
 गगनोद्भूयताय प्रभवति, काकशिगुर्वो शुक्लीभवितुम् ।

(१७०, जगत्पानकर्तृरश्वयस्य कुक्षिणः अमममस्तीदृदिपीतेन अवयविना
 (विष्णुना) अवयवावयविभावः सम्बन्धोऽनुपपद्यमान इति प्रथमप्रकारोऽत्र
 विषम इति प्रदीपाभिप्रायः । उपादानकारणरूपस्य कुक्षिणः जगत्पानक्रिया
 उपादेयस्य विष्णुगरीरस्य) एकतमस्तोककर्तृकपानक्रियया विह्वलेति चतुर्थ-
 प्रकारो विषम इति तु महेश्वरः ।

(१७१) महतोर्वहतोः । महीयांसौ महत्तया विवक्षितौ । क्रमादिति
 वस्तुतोऽमहानपि महत् आश्रितस्याश्रयत्वेन महत्तया विवक्षित आश्रय
 इत्येकः, वस्तुतोऽमहानपि महदाश्रयान्वितत्वेन महत्तया विवक्षित आश्रित
 इत्यपर इति ।

(१७२) विषये सम्बन्धे ।

यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं
नाम । क्रमेणोदाहरणम्,

अहो विशासं भूपस्य ! भुवनत्रितयोदरम् ।

माति सातुसप्तकोऽपि यशोराशिर्यद्वत् ते ॥ [आश्रित०]

सुगान्तकासप्रतिसंस्तृतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकाशसासत ।

तनौ मसुस्तत्र न कैटभद्विष-

क्षपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ [आश्रित०]

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥४३॥

न्यकृतिपरमपि विपक्षं साक्षात्तिरसितुमशक्तेन केनापि
यत्, तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तद्वाश्रितस्य तिरस्करणं, तत्
(अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके
अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिद्भिरुच्यते,
तथेह प्रतियोगिनि विजये तद्दीप्तोऽन्यो विजयीयते इत्यर्थः ।

उदाहरणम्,

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः, सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ।

यथा वा,

यस्य किञ्चिदपकर्त्तुमश्वमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः (१७३) ।

(१७३) यस्य शीलणस्य । विष्णुराक्षदिरक्षिणेति पुराणभाषा ।

‘कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राऊरिन्दुमधुनापि बाधते ॥

इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात् (१७४) ॥

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यत् निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मोलितमिति स्मृतम् ॥४४॥

सहजम् (१७५) आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणं, तद्वारेण यत्, किञ्चित्कोनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीय-
स्याया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति ।
क्रमेण उदाहरणम्,

अपाङ्ग-तरले दृशौ, मधुर-वक्त्र-वर्णा गिरी,

विलासभरमन्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः लतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ [स०]

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं, साधारणञ्च
मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रौ-

स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

अथङ्ग-सुत्पलक-मुदङ्गतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ [आ०]

(१७४) त्रीक्षणसम्बन्धिनो मुखस्य सादृश्यलक्षणसम्बन्धात् ।

(१७५) सहजं वस्तुस्वभावसिद्धम् । आगन्तुकं नितिसान्तरसम्पर्कजनितम् ।

साधारणम् तिरोधीयमानतिरोभावकयोः धर्म्मः । लक्षणम् विह्वलम् । वस्तु-

अत्र तु सामर्थ्यात्(१७६) अवसितस्य शैत्यस्यागन्तुकत्वात्
तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्तादृश्यं समानता च, भयेष्वपि
तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थायतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु, सैकावली द्विधा ॥४५॥

पूर्वं पूर्वं प्रति दद्योत्तरस्य वस्तुनो वीक्षया(१७७)विशे-
षणभावेन यत् स्थापनं निबोधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैः
एकावली भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्,

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि,

वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासम्,

अस्त्वं विलासाः कुसुमाद्युधस्य ॥ [स्या०]

स्थित्या वस्तुसम्भावेन । व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुसम्भावजनितं किन्तु
अतिरोहितस्यापि तिरोधानेच्छामात्रं विवक्षितम्, इह तु वास्तविकं
तिरोधानं विवक्षितमिति भेदः ।

(१७६) सामर्थ्यात् हिमाद्रिकन्दरनिवासरूपात् चेतोः । अवसितस्य
अधिगतस्य । तादृश्यम् आगन्तुकत्वम् । समानता शैत्यभयोभवसाधारणता ।
उपलक्षितत्वात् अनुभवात् ।

(१७७) वीक्षया बाह्येन । स्थापनं विधानम् । 'विशेष्यतवेत्यपि
बोध्यम्, यथा, धर्मैष बुद्धिस्तत्र देव गुहा, गुह्या निबद्धा सहस्रैव लक्ष्मीः ।
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वं लोका, लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिरिति' इति
उद्योतः । दर्पछेदमेवम् ।

न तज्जलं, यन्म सुचारुपङ्कजं,
 न पङ्कजं तत्, यदस्तीनवट्पदम् ।
 न वट्पदोऽसौ, कलशुश्रितो न यः,
 न शुश्रितं तत्, न जहार वीर्यमः ॥ नि०]

पूर्वतः, पुराणां वराङ्गनाः, तासाम् (चक्रविशेषण-
 मुखेन(१७८)) रूपं, तस्य त्रिलासाः, तेषामप्यस्मान्नायसुना
 क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरतः प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः(१७९) यदा-कदा-
 चित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधधाविनि
 तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्, तथैव स्मर्यते, तत् भवेत्
 स्मरणम् । उदाहरणम्,

निम्ननाभिकुङ्करेषु यदम्भः-

भाषितं चलदृशां लङ्घरीभिः ।

तद्भवैः कुञ्जवतैः सुरनाम्नैः

स्मारिताः सुरतकण्ठवतानाम् ॥

(१७८) चक्रस्य विशेषणभावद्वारा ।

(१७९) नियतः विशेषितः । स्मृतिप्रतिबोधधाविनि स्मृतौ (स्मरणा-
 नुगुणः) यः प्रतिबोधः (संस्मारोद्बोधः) तदाधाविनि (तज्जलमे) । अत्रात्र
 सारः, यादृशं वस्तु एकदा अनुभूयते, तादृशमेव तत् अन्यदा स्मर्यते इति

यथा वा,

करजुग्मगहिच-जसोच्चा-त्यणमुह-विष्ण्वेसिआहर, उल्ल ।

समरिच-पञ्चजसस्य णमह कण्हस्य रोमञ्चम्(१८०)॥

भ्रान्तिमान् अन्य-संवित्तत्तुल्यदर्शने ॥४३॥

तदिति (१८१) अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यत्, अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स

निवृत्तात् स्मृतौ अनुभवः कारणम् । अनुभवस्य न स्वतएव कारणम्, (अन्य-जनस्तस्य अपि दृष्टत्वादेरकारणात्) किन्तु संस्कारद्वारा (ततश्च ततोपेक्षया तत्त्वादेर्दर्शनात् न संस्कार इति न स्मृतिः), संस्कारोऽपि उद्बुद्धएव स्मृतिं जनयति, न तनुद्बुद्धः (अन्यथा संस्कारस्य सर्वदा सत्त्वेन सर्वदा स्मृति-प्रसङ्गः) । उद्बोधकाश्च सम्बन्धिज्ञानादिरूपा नाना, यथा हृदिदर्शनात् संस्कारोद्बोधद्वारा हृदिपक्षस्य स्मरणमिति स्मृतिप्रणाली । एवञ्च सादृश्य-सम्बन्धमूलकमेव सम्बन्धिनः स्मरणम् स्मरणानुद्धार इति प्रकाशाभिप्रायः । बहुतः वैशित्यजनकं स्मरणमात्ममेव स्मरणानुद्धार इति युक्तम् ।

(१८०) करजुग्मगहीतवयोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । कृतपञ्च-जन्यस्य नमत जण्यस्य रोमाञ्चम् इति सं० ।

(१८१) 'तत्तुल्यदर्शने' इत्यत्र तत्पदेन पूर्वोक्तम् अन्यपदबोधमप्राकर-णिकमेव पराचक्षते इत्यर्थः । तेन अप्राकरणिकेन । तस्य प्राकरणिकस्य । तथाविधस्य अप्राकरणिकसमानस्य । दृष्टौ दृष्टिपथपतने । अप्राकरणिकतया अप्राकरणिकस्वरूपेण । संवेदनम् अवधारणम् । तथाच सादृश्यमूलः प्रकृते-र्त्येऽप्रकृतार्थभ्रमो भ्रान्तिमानिति फलितम् । बहुतः, वस्तुसमावृत्ति-रङ्ग-रञ्जतादिभ्रमविषयं यत्कृतिमत्भ्रममात्ममेव तथेति युक्तम् ।

भ्रान्तिमान्, नचैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा (१८२), तत्र
वस्तुनो भ्रमस्य भावात् इह च (अर्थानुगमनेन संज्ञायाः
प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । उदाहरणम्,

कपाले मारजारः पय इति करान् लेदि शशिनः,
तरुच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करो सङ्कुलयति ।
रतान्ते तल्पस्यान् हरति वनिताऽप्यशुकमिति,
प्रभामत्तचन्द्रो जगदिदमहो ! विह्वलयति ॥

आक्षेप उपमानस्य, प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पाः तिरस्कारनिबन्धनम् ॥४७॥

अस्य (१८३) पुरं सुतरामुपमेयमेव बोधुं प्रौढमिति
कैमर्थेन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि, तस्यैवोपमानतया
प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते,
तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् ।
क्रमेणोदाहरणम्,

लावण्यौकसि सप्रतापनरिमण्यग्रेसरे त्यागिनाम्,
देव ! त्वय्यवनीभर-क्षम-भुजे निष्पादिते वेधसा ।

(१८२) प्रथमातिशयोक्तिः निगीर्वाध्यप्रसाररूपा । अर्थानुगमेव भ्रम-
सम्बन्धरूपार्थानुसन्धानेन (स च सम्बन्धः यमेदो घटकत्वं वा बोध्यम्), संज्ञायाः
भ्रान्तिमदिति भावः । तस्य भ्रमस्य ।

(१८३) अस्य उपमानस्य । पुरम् प्रयोजनम् । प्रौढं समर्थम् ।
कैमर्थेन किमर्थमिदमिति न्यायेन प्रयोजनविरहेण वा । आक्षिप्यते निन्द्यते ।

इन्दुः किं घटितः, किमेष विहितः पूषा, किमुच्चादितं
चिन्तारत्नमदो, सुधैव किममी सृष्टाः कुलस्माभ्यतः(१८४)।।[आ०]

ए ! एहि दाव सुन्दरि ! कस्यं द्वाऊण सुणसु वच्चाणिज्जं ।
तुम्ह मुहेण किसोच्चरि ! चंदो उच्चमिज्जाइ जणेण(१८५)।।[अनि०]

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरुगुणत्वात्
उपमित्यनिष्पत्त्या वच्चाणिज्जमितिवचनीयपदाभिप्रेत्यस्तिर-
स्कारः (१८६) । क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादर-
निश्चयनम् । यथा,
गर्वमसंवाह्यामिमं लोचनयुगलेन किं बहसि मुग्धे ! ।
सन्तीदृशानि दिशि-दिशि सरःसु ननु नील-नलिनानि ।।[नि०]

उपमेयसत्त्वे उपमानस्य वैफल्येन निन्दा एकं प्रतीपमित्यर्थः । तस्य
उपमानस्य । उपमानान्तरमत्र वर्णनीयम् उपमेयमेव । उपमाननिन्दार्थम्
उपमानस्य उपमेयेन उपमाकल्पनम् अपरं प्रतीपमिति फलितम् । उपमान-
तिरस्कारश्च क्वचित् कल्पिताया उपमाया अनिष्पत्तिद्वारा, क्वचित् निष्पत्त्या
उपमेयैवेति उदाहरणेनैतत् स्फुटीभविव्यति ।

(१८४) चिन्तारत्नम् चिन्तामणिनामा मणिः । अत्र यथासंख्यमप्यस्ति ।

(१८५) अयि एहि तावत् सुन्दरि ! कस्यं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् ।
अव मुखेन वयोदरि ! चन्द्र उपमीयते जनेनेति सं० । वचनीयम् निन्दाम् ।
तवेति उभयत्र (वचनीयमिति मुखेनेत्यत्र) अन्वेति ।

(१८६) वच्चाणिज्जमित्यनेन उपमित्यनिष्पत्तिः, तदा च शशिनः स्वल्प-
गुणत्वरूपस्तिरस्कार इति तात्पर्यार्थः ।

इहोपमेयीकरणमेवोत्पत्तानामनादरः (१८७) । अन्यैव
रीत्या यत् (१८८), असाधारणगुणयोगात्, न, उपमानभावमपि
अनुभूतपूर्वं सङ्गते, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति
प्रत्येतव्यम् । यथा,

अहमेव गुरः सुदारुणानाम्

-इति हालाहल ! तात ! मा स्म हृष्यः ।

ननु सन्ति भवाद्दृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अतः, हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यम् (१८८) एवोपनिबद्धम् ।
प्रस्तुतस्य यदन्येन (१८९) गुणसाम्यविवक्षया ।

(१८७) न्यूनगुणस्यैव उपमेयत्वात् ।

(१८८) यत् असाधारणगुणयोगात् (असाधारणगुणसम्बन्धात् कर्वाह
अभिहितत्वात्) अनुभूतपूर्वमपि उपमानभावं न सङ्गते इत्यन्वयः । उपमानत्वेन
प्रसिद्धस्यापि (असाधारण्यप्रतीतिवीकम्) असाधारण्यगुणसम्बन्धमभिधातुं
उपमानत्वकल्पनं (उपमेयस्यापि तादृशगुणसम्बन्धं स्यादवत् तस्यासाधारण्यं
व्याहृतीति) उपमानप्रतिज्ञातया प्रतीपमिति तात्पर्यम् । तथाच सूत्रे
'उपमेयता' -इत्युपलक्षणम् उपमानतापि बोध्या ।

(१८९) (पूर्वम् अहमेवेत्यादिना असाधारण्याभिधानेन) सम्भावनागर्हम् ।

(१९०) अन्येव अपस्तुतेन । ऐकात्म्यम् ऐकरूपम् । बध्यते प्रतिपाद्यते ।
योगात् सम्बन्धात् । तस्यतया विवक्षितबोधस्तुनोर्मन्वनात् तयोद्धमगोरेव
एकतया प्रतीतौ सामान्यमिति कथितार्थः । नीविते तु एकस्यैव प्रतीतिरन्यस्य
तु तिरोधानमिति ततो भेदः । रूपकान्तिप्रसोक्तयोश्च उपमेवस्य उपमानतया
प्रतीतिरत्र तु न तथेति ततोऽपि भेद इति उच्यते ।

येकात्म्यं बध्यते योगात्सामान्यमिति श्रुतम् ॥४८॥

अतादृशमपि (१८१) तादृशतया विवक्षितं यत्, अमस्तुता-
र्थेन संशुद्धमपरित्यक्तनिष्कगुणमेव (१८२) तदेकात्मतया निब-
ध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम् । उदाहरणम्,
मलयज-रस-विलिप्त-तमवो नव-हार-सता-विभूषिताः
सिततर-दन्तपत्र-कृत-वक्त्र-रूपो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलस्यति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरक्षभियोऽभिसारिकाः ॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोः (१८३) अन्यगानतिरिक्ततया निबध्यं
धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोः
उपलक्षणम् । यथा वा (१८४),

वेतत्वचा तुल्यरुचां मधूनां कर्णाग्रतो जल्लतलागतानि ।

भङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् को वेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥

अत्र निमित्तान्तरजनितापि (१८५) ज्ञानात्वप्रतीतिः

(१८१) अतादृशमपि वस्तुतोऽप्रस्तुतार्थावमानमपि ।

(१८२) तेन वक्ष्यमाणान् तदुपाकङ्कारात् भेदः ।

(१८३) प्रस्तुताप्रस्तुतवोरभिसारिकाभन्दिकयोः । उपलक्षणम् प्रतीतिः ।

(१८४) उदाहरणं भेदप्रतीत्या पूर्वकालिचाया ऐक्यप्रतीतेरुसीयमानत्वे
अपि एतत् सम्भवतीत्याह यथा चेति ।

(१८५) निमित्तान्तरं भङ्गपतनम् । प्रतीतेरित्यस्य उत्पन्नाया इति
आदिः । अयं भावः, व.भोऽनुत्यादः उत्पन्नायाश्च नानुत्यादः सम्भवतीति
पूर्वम् उत्पन्नाया ऐक्यप्रतीत्या एव सामान्यालङ्कारस्य सम्भव इति ।

प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न बुद्धसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य,
प्रतीतेषु बाधयोगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः (१६६) ।

एकात्मा युगपद्दृष्टिरेकस्थानेकगोचरा ॥४६॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यान्यस्य वस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥५०॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत्, आधेयस्य विशिष्टा स्थितिः
अभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्.

दिवसपुष्पयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कस्यमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्त्तते,
स द्वितीयः । उदाहरणम्,

सा वसति तुम्ह शिष्ये, सा चैव अस्त्रीसु, सा च वज्रणेसु ।
अम्हारिसाणं सुन्दर ! ओआसो णत्वि पाभाणं (१६७) ॥

(१६६) आधारात्तरगतत्वेनाधेयवर्त्यनेष्ट्यर्थं, यथा, नतेऽपि सूर्यो दीपस्या-
स्तमस्तिन्दन्ति तत्करा इति उद्योतः । एकात्मेति एक आत्मा स्वभावो वस्तु-
सा, तेन अघासद्वयात् भेदः, युगपदिति पर्यायनिवारणाय । तथैवेति धुनोति
चासिं तनुते च कीर्त्तिमित्वादिस्मृशुभमवर्त्तमानेति प्रदीपः ।

(१६७) सा वसति तव हृदये सा चैवाक्षिपु सा च वज्रणेसु ।
अम्हारिणानां सुन्दर ! अवकाशो नास्ति पापानामिति सं० ।

यदपि किञ्चिद्भूजदेनारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि
कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्.
स्फुरद्भूतरूपमुत्पताप-ज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभू-भुवि सत्यं सविता दृढस्यतिष्ठ ॥

यथा वा,
गृहिणी सचिवः सखी मिथः, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
कृष्णाविमुद्गेन मृत्युना हरता त्वां वद किम् मे हृतम् ॥

सर्वत्र (१८८) एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेन
चवतिष्ठते, तां विना प्रायेणासङ्गारत्वायोगात्. अत एवोक्तं,

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः, अनयाऽर्थो विभाव्यते (१८८) ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः, कोऽसङ्गारोऽनया विना-इति ॥

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

(१८८) ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्. एकस्य एकदा अनेक-
तावस्थानम्. एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणस्य वस्तुतो नोपपन्नमिति कथमेतेषा-
मसङ्गारत्वमिति पूर्वपक्षे उक्तम् सर्वत्रेति । अथवा उक्तराभिप्रायः,
वास्तविकानामेतेषामनुपपद्यमानत्वमस्तु, वैचित्र्यविशेषप्रतिपक्षवे प्रतिभाकस्ति-
तानामेतेषामसङ्गारत्वे का हानिः, कविर्हं गिरां वास्तविको नाधारः, किन्तु
आधारतया कविसमयसिद्ध इति तादृशआधारं विना आधेयानां गिरामव-
स्थितिर्नानुपपन्नेति । अतिशयोक्तिः अतिशयेन (वैचित्र्यविशेषप्रतिपक्षवे)
लोकमीमातिक्रमेण उक्तिः कथनम् । स्वभावोत्थादौ अस्या असम्भवात्
प्रायेयेति उक्तम् ।

(१८८) वक्रोक्तिः वक्रा वैचित्र्यप्राधाविका लोकातिशयादिनी उक्तिः
कथनम् । विभाव्यते अलङ्घ्यते ।

वस्तु तद्गुणतामेति, भण्यते स तु तद्गुणः ॥५९॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव (२००) यत्प्रमासादयति, स तद्गुणः, (तस्य अप्रकृतस्य गुणोऽवासीति) । उदाहरणम्,

विभिन्नवर्णा गहड़ाग्रजेन सूख्यस्य रथ्याः परितस्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रत्ना रत्नं स्वामानिन्विरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र रवितुरगापेक्षया गहड़ाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्ण्यता (२०१) ॥

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य, तत् स्वादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं (२०२) वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं व्युत्पन्नं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम ।
उदाहरणम्,

भवसोऽसि अहवि सुंदर! तहवि तुए मय्यहं रंजिषं हिमचं ।

(२००) तत्प्रतिभासं तद्गुणताम् । केचित्ते धर्मिणोऽपि तिरस्कारः, सामान्ये अपरित्यक्तनिजगुणस्याहमकप्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैव तिरस्कारः, धर्मिणस्तु प्रसंगवभास इति भेद इति उद्योतः ।

(२०१) तत्तात्पर्यं गहड़ाग्रजस्य रत्नैः, नीलरत्नवर्णस्यापि चेति तद्गुणद्वयं बोध्यम् ।

(२०२) तदीयं प्रस्तुतसम्बन्धि । योग्यतायां तद्गुणव्यवहारोपाये । इदम् अप्रस्तुतम् कर्तुं । सुखाद्यद्वयरूपविभक्तिविशेषावबध्नात् विशेषोक्तेर्भेद इति दर्शयः ।

राजभरिए वि विषय सुहृद्य ! निहितो ण रक्तोऽसि (२०३) ॥

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततासुपगत इत्यतद्गुणः ।

किञ्च तदिति अप्रकृतम्, अस्वेति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते,
तेन यत्, अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् न
अनुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् (२०४) । यथा,

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुर्न कज्जलाभमुमयत्न मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च नचापचीयते ॥

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥५२॥

तथैव यदिधीयेत, स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितं, तस्यान्येन जिगीषुतया
तदुपायकमेव यत् अन्यथाकरणं, स (स्वसाधितवस्तुव्याहृति-
हेतुत्वात् (२०५) व्याघातः । उदाहरणम्,

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुमो वामलोचनाः ॥

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥५३॥

(२०३) धक्तोऽसि यद्यपि सुन्दरः । तथापि त्वया रञ्जितं मम
हृदयम् । राजभरितेऽपि हृदये सुमनः । निहितो न रक्तोऽसीति सं० ।
वक्तरार्द्धमेशोदाहरणम् । तत्र स्वहृदयप्रापनमेवाभिप्रेतमिति हृदयं प्रकृतम् ।
श्लेषोऽत्र सूच्यम् ।

(२०४) तथा च कारिकायां तद्रूपेत्यत्र तत्पदम्, अस्वेत्यत्र वेदम्यदं
प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरम् बोध्यम् ।

(२०५) स्वेन उपायेन । हेतुत्वादिति उपायस्येति शेषः ।

एतेषां (समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां) यथासम्भवमन्योन्य-
निरपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभाग एव, अर्थविषय एव,
उभयत्रापि वा) अवस्थानं, सा (एकार्थ(२०६)-समवाय-
स्वभावा) संसृष्टिः । तत्र शब्दाक्षरसंसृष्टिः यथा,
वदनसौरभ-लोभ-परिभ्रमद्भ्रमर-सम्भ्रम-सम्भृत-शोभया ।
चलितवा विद्धे कल-मेखला-कलकलोऽलकलोऽलहृष्टाऽन्यथा ॥

अर्थाक्षरसंसृष्टिस्तु,

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गमं नमः । [उत्०]

असत्पुरुषदेवेव हृष्टिर्निष्कलतां गता ॥ [उप०]

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोज-
यतः ; उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दाक्षरसंसृष्टि-
योस्तु संसृष्टिः,

सो णत्वि एत्य गामे ओ एअं महमहत्तलाअसं ।

तरुणाणं हिअअलुडिं परिसकन्ती णिवारेइ(३०७) ॥

अवानुप्रासो रूपकस्यान्योन्यानपेक्षे, संसर्गश्च तयोरेकत्र
वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

(२०६) एकस्मिन् अर्थे, वाक्ये श्लोकस्ये छन्दसि वा) समवायः (अर्था-
दक्षरयोः सम्बन्धः) एव स्वभावः (स्वरूपं) मस्याः सा, संसृष्टिरक्षर-
इत्यर्थः । लौकिकानां कटककुण्डलादीनां समवधानं न अमत्कारान्तरं अन-
यतीति तत् अक्षरान्तरं भानु अलौकिकानां पुनः काव्याक्षरद्वाराणां
समवधानं अमत्कारान्तरमादधदक्षरान्तरमेव इत्यभिप्रायः ।

• (२०७) सो गाम्यव गामे व एनां महमहोयमानलाअगलाम् । तरुणाणां

अविद्यान्ति जुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वन्तु सङ्करः ।

एते एव (२०८) यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः
परस्परम् अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां सङ्कीर्ण-
माणस्वरूपत्वात्, सङ्करः । अदाहरणम्,
आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि, हृते हेमताट्टरूपत्वे,
कुप्तायां मेखलायां, भट्टिति भणि-तुलाकोटिवुम्मे गृहीते ।
शोणं विम्बौष्ठकान्त्या, त्वदरिष्टगृष्टाभित्वरीणामरण्ये,
राजम्! गुम्फाफलानां सुख इति श्वरा नैव हारं हरन्ति ॥ [दयोः]

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण
च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गि-
भावः (२०९) । यथा वा,

हृदयगुणाङ्गी परिध्वक्कमाण्याम् निवारयतीति सं० । महमहोवमानम् उत्सवो-
त्थायमानम् । परिध्वक्कमाण्यां सकृच्छन्तीम् । निवारयति उपभोगेच्छात इति
शेषः । हृदयगुणाङ्गीमित्यत्र रूपकम् ।

(१०८) एते अलङ्काराः । स्वतन्त्रभाव इतरानभेदिता । अनुग्राह्या-
नुग्राहकता स्वतःप्रवृत्तानां यथाकथञ्चिदुपकारार्थोपकारकभावः, तेन यत्र
एकस्य निष्पत्त्यर्थमेवापरः प्रवृत्तस्तत्र तस्य सङ्करः, यथा, सङ्घमुक्तामणि-
रित्यादौ रूपकनिष्पत्त्यर्थमेव श्लेषस्य प्रवृत्तेर्न श्लेषरूपकयोः सङ्करः, किन्तु
रूपकमेव । स्वतःप्रवृत्तानामलङ्काराणां यथाकथञ्चित् परस्परमुपकारार्थो-
पकारकभावः सङ्कर इति कथितम् ।

(२०९) विम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणः स्वतन्त्रवैचित्त्यविशेषप्रतिपत्तये
स्वत एव प्रवृत्तः, गुम्फाफलानां सुख इतिभ्रान्तिमन्तम् स्वरूपनिष्पत्तावनु-
गृह्णाति, भ्रान्तिमत्त्वाद्वाक्येन च तद्गुणस्य चारुत्वातिशय इत्यभिप्रायः ।

जटाभाभिर्भाभिः करभूतकण्डूच्छाद्यवसवो
वियोगिव्यापत्तेरिव कक्षितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेक्षुस्तारापरिकर-कपालाङ्कित-तले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति(२१०) ॥[५४०]

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽव पूर्ववत्
अङ्गाङ्कितया प्रतीयन्ते (२११) । कलङ्कएवाद्यवसवमिति-

(२१०) भाभिरुपलक्षितः । करः किरणम् वृक्षश्च । वियोगी विरही
(वियोक्तुं शीघ्रमस्येति) विषवद् । व्यापत्तिर्विनाशः । वैराग्यम् विगत-
रक्तता विषवस्तुहाराङ्कितम् । विशदः शुभ्रः शुद्धश्च । पितृवनम् वृक्षघानम् ।
अत्र वोगिधर्मसमारोपात् स्थितापि समाशोक्तिरतिस्फुटत्वात् भस्माद्यलता
नोक्तेति प्रदीपः । वस्तुतः व्योम्नीति भाभिरिति च विशेषणम् वोगिनि न
सम्भवतीति नात्र समाशोक्तिरिति । पितृवन इव व्योम्नीति आभारवोरुपमा-
वत्त्वात् तारापरिकरकपालाद्येभ्यो भाभि आभेदवोरुपमैव तत्र रूपकम् ।

(२११) चन्द्रे वोगिधर्मसमारोपात् कलङ्कवत्त्वात् प्रतीतये च कृतः प्रहस-
कक्षितवैराग्यविशद इति श्लेषः, वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षामुपकरोति,
अङ्कश्लेषसमधिगतविषवन्तिसुहृत्वरूपद्वितीयार्थमवगम्यैव उत्प्रेक्षायाः प्रवृत्तेः ।
तदा च उत्प्रेक्षया च श्लेष उपक्रियते, तदा द्वितीयांशानुबन्धानवशेन तस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वाद् । एवं जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति च
उपमा, करभूतकण्डूच्छाद्यवसव इति रूपकञ्च तं श्लेषमुपकरोति ; स च श्लेषः
ते उपमे तन् रूपकञ्च उपकरोति, यतः उपमादिवशात् जटादिसत्त्वं श्लेष-
वशात् तस्य वैराग्यस्योपकरणम्, जटादिधारणस्य च वैराग्येयैव सम्भव
इति । यदि च पितृवन इव व्योम्नीत्युपमानिव्यक्त्यर्थमेव तारापरिकरकपाला-
द्युपमा नोपात्ता, किन्तु स्वतन्त्रमकारितत्वा इति विभाव्यते, तदा अपभो-
रुपमयोरपि परस्परमनुपाद्यानुपाहृत्यमेवेति श्रूयानि कथं इति ।

रूपकपरिग्रहे(२१२)करघृतत्वमेव साधकप्रमाणातां प्रतिपद्यते,
अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षवलयमेव मुख्य-
तयाऽवगम्यते, तस्मैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी
प्रसिद्धिः ; श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव

(२१२) कलङ्कएवाक्षवलयमिति कलङ्कोटक्षवलयमिवेति बोधयरूपस्यापि
समासस्य सम्भवेन किम् करघृतकलङ्काक्षवलयमित्यत्रांशे वक्ष्यमाणोऽनयोः
सन्देहसङ्करः उत रूपकमेवेति संशयं निराकरोति कलङ्क इति । इदमत्र
निराकरणम्, कलङ्काद्यानिवृत्तसाधकबाधकप्रमाणाभावे एव सन्देहसङ्करो
भवति, न चात्र तथा, करघृतेतिविशेषणस्यैव रूपकसाधकत्वात्, तथा हि
उपमायाम् (चन्द्रसदृशं मुखम् इति रीत्या) सादृश्यांशे उपमानं विशेषणीकृत्य
उपमेयमेव प्राधान्येन निर्दिश्यते इति उपमेये मुख्यतया सम्भवदेव विशेषण-
मुपादीयते, कुर्यात् त (चन्द्र एव मुखमिति रीत्या) उपमेयं तिरोधाय उपमानमेव
प्राधान्येन निर्दिश्यते इति उपमाने मुख्यतया सम्भवयोग्यमेव विशेषणमुपा-
दीयते, तच्च विशेषणम् उपमेये कथञ्चिदुपचर्यते इति नियमः, एवञ्च प्रकृते
करघृतत्वविशेषणम् उपमानीभतेऽक्षवलय एव मुख्यतया सम्भवत् रूपकमेव
प्राहयति । कलङ्कस्य मण्डलात्मकमूल्यैव धारणात् कलङ्के करघृतत्वमसदेव,
तथापि करग्रन्थश्लेषवशादुपस्थितस्य किरणस्य कलङ्काधारमण्डलसादृश्य-
सम्बन्धेन कलङ्काधारत्वमुपचारेण परिकल्प्य उपमेये कलङ्के करघृतत्वं सम्बोध्यते ।
यद्यत्र उपमा स्यात्, तदा कलङ्क एव मुख्यतया उपस्थीयेत, तथा सति च
मुख्यतया उपस्थितेऽपि तस्मिन् करघृतत्वविशेषणम् गौणतयैवान्विवात्, मच्च
तद्वदुक्तम्, मुख्येन मुख्यान्वयसम्भवे गौणान्वयस्यान्याय्यत्वादिति । श्लेषश्चायेति,
किरणघृतरूपद्वितोवार्थस्य अक्षरूपतया प्ररोहाभावात् वास्तविको नात्र
श्लेष इति श्लेषश्चायेत्युक्तम् । प्रत्याश्रय्या कलङ्काधारमण्डलस्य सात्त्विकस-
म्बन्धेन । उक्ततया मुख्यतया ।

प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, [शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य
मूर्त्त्यैव उद्वहनात् ; कलङ्कोऽद्यवलयमिवेति तु उपमायां
कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः, नचास्य करधृतत्वं तत्त्वतो
ऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । एवंरूपस्य सङ्करः
शब्दालङ्कारयोरपि परिहृष्यते । यथा,
राजति तटोयमभिहत-दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजताच यूथमविरत-दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा (२१९) ॥

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च (२१४) चित्रभेदः पादद्वय-
गते परस्परपेक्षे ॥

(२१९) अभिहतोऽभिघातं प्राप्तः दानवानां रासः सिंहनादशब्दो
वस्याम् का अभिहतदानवरासा । अतिपाती ग्रीष्मगामी सारावश्च (सारा-
वेषा शब्देन सहितः) नदो वस्याम् का अतिपातिसारावनदा । सा गजता
(गजसमूहः) यूथम् (समुत्थम्) अतिपाति (अतिशयम् रक्षति) वेत्त्यन्वयः ।
अविरतेन दानेन (मदजलेन) वरा (चेष्टा) अविरतदानवरा । सारा वक्षिष्ठा ।
वनदा (वने द्यति खण्डयति) वनखण्डिका ।

(२१४) अत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरमारभ्य अनुलोमेन (अनु-
क्रमेण) पठने यादृक्, तयोरेत्याक्षरमादाय प्रतिलोमेन (व्युत्क्रमेण) पाठे-
ऽपि तादृगेवायातीति । पादद्वयगतश्च पादद्वयगतश्चेतिरीत्या एकशेषे 'नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवचन्यतरस्याम्' (१।२।६६ पा० सू०) इत्यनेन लीवमेव शिष्यते,
अतः पादद्वयगते इति नपुंसकतोपपत्तिः, एवं परस्पर । पादयमकानुलोम-
प्रतिलोमयोः प्रत्येकमेव दुष्करतया विदग्धमनोऽनुरञ्जकम्, तयोः साहित्यन्त
अतिदुष्करतया अतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकमिति परस्परधारुत्वातिशये
परस्परमपेक्षेते इत्यभिप्रायः ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्ययः ॥५४॥

द्वयोर्ब्रह्मणो वा अलङ्काराणाम् एकत्र समावेशोऽपि विरोधात् न(२१५) यत्र युगपदवस्थानं, नचैकतरस्य परिग्रहे साधकं, तदितरस्य परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन सङ्करस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्,

अहं गहिरो अहं रत्नणिभरो

अहं च णिम्लसक्कायो ।

तह किं विधिणा एसो

सरसपाणिओ अहणिही ण किओ(२१६) ॥

अत्र, समुद्धे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः, किमसौ समासोक्तिः, किम् (अन्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन, कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा :-इति सन्देहः । यथा वा,

नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाश्रमविशीर्णमिदन्तमः ॥

(२१५) विरोधात् अहिनकुलवोरिव एकत्रावस्थानासहनसुभावत्वात् । समुच्चयेन 'एकस्य च' इति चकारेण । आक्षेपात् पूर्वकारिकातोऽनुवृत्तेः ।

(२१६) यथा गहिरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलसक्कायः । तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो अहनिभिर्न कृतः ? इति सं० । पुरुषपक्षे सरसपानीयशब्देन परोपभोग्यवस्तुमत्वम् लक्ष्यते इति नृपेश्वरः ।

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कासो वर्त्तते इतिभङ्गान्तरेण अभिधानात्) धर्मायोक्तम्, उत, (वदनस्येन्दुविम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्ष्यं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकं, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां(२१७) दीपकम्, अथ वा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाध्यादाननस्यावगतौ) सभासोक्तिः, आहोस्वित् मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा :-इति वक्ष्यं सन्देहादयमेव सङ्करः । यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः । न्यायस्य साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्ष्यशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः

-इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्ष्य एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकं, शशिमि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्य अबाधकता(२१८) ।

वक्षोन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः

(२१७) समुच्चयार्थकचकारादिकल्पनया विम्बं प्रसीदति, एतद्वत्ताञ्च प्रसीदतीति विवक्षायाम् एकतरस्यैव प्रकृतत्वे दीपकम्, उभयोरेव प्रकृतत्वे तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रदोषसमये वर्णनीये इति शेषः । विम्बपक्षे आशा दिक् । तमोऽब्जकारः । वक्ष्यपक्षे आशा अभिलाषः, तमो विरहजन्यमूढता ।

(२१८) वक्षो वक्ष्यस्य प्रधान्येनोपस्थितौ, एवं परत्वापि । तथा आनुकूल्यानुरूपा । प्रतिकूलेति हासपदस्योपचारात् विकाशेऽपि वक्ष्यः प्रयोगादिति शेषः ।

-इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं (२१६) न तु वक्तास्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम् ।

-इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सहर्षं प्रति पर-
प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

पादाश्लुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।

-इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अश्लुजे प्रतिकूलम्, असम्भवा-
दिति रूपकस्य बाधकं, न तु (२२०), पादेऽनुश्लुजमित्युपमायाः
साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कट-
त्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घ्यतिद्वयम् ।

(१६) वतो निर्विशेषणस्यापरशब्दस्य स्वविशेष्यभूतपदव्यपेक्षया
अपरत्वबोधकतानिबन्धः, यथा अपरमपरः पण्डित इत्यत्र पण्डितान्तरापे-
क्षयैवापरत्वं प्रतीयते, तथा अपरः शीतांशुरित्वापि शीतांश्वेक्षयैवापरत्व-
प्रतीतिरुचितेति । प्रतिकूलमिति सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमभ्युपगम्य
अपरशब्दस्य वक्तापेक्षया अपर इति समुदितस्यार्थस्यापि कल्पनसम्भवात् ।

(२२०) ननु मञ्जीरशिञ्जितं कथा मञ्जुजप्रतिकूलत्वेन बाधकतया व्यप-
दिष्यते, तथा पादेऽनुश्लुजत्वेन साधकतयापि क्वं न व्यपदिष्यते इति शङ्का
निराकरोति न त्विति । इदं निराकरणम्, प्राधान्यं हि व्यपदेशनियामकं,
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति निबन्धात्, प्राधान्यञ्च बलवत्त्वम्, तच्च प्रकृते

व्यवस्थितञ्च

अभिन्न एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्था-
सङ्कारौ (२२१) व्यवस्थां समासादयतः सोऽप्यपरः सङ्करः ।
उदाहरणम्,

स्पष्टोल्लसत्किरण-केसर-सूर्यविम्ब-
विस्तीर्णकर्षिकमयो दिवसारविन्दम्
शिष्टाष्टदिन्दलकलापमुषावतार-
वह्मन्वकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ निरूपः परिकीर्तितः ॥५५॥

तदयमनुप्रास्यानुप्रासकतया, सन्देहेन, एकपदप्रतिपाद्य-
तया च व्यवस्थितत्वात्त्रिप्रकारएव सङ्करो व्याकृतः । प्रकारा-
न्तरेण तु (२२२) न शब्दो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्रभेदाना-

(स्वपक्षरक्षकसैन्यात् परपक्षनिराकर्तुः सैन्यस्यैव) उपमासाधकात् रूपक-
साधकस्यैव बलीयस्त्वमिति बाधकतयैव व्यवदेशो वृत्त इति । विधेः परपक्ष-
विधानस्य (प्रकृते रूपकविधानस्य) । उपमर्द्दिनः निराकर्तुः । उत्कटत्वेन
बलीयस्तया ।

(२२१) शब्दार्थानङ्कारावित्तुपलक्ष्यम्, कमलकोटलककोलदशादव्यये-
त्यादौ शब्दानङ्कारयोरनुप्रासबलकयोः, वङ्गारविन्दमधुसुखमधुप्रताप धाव-
न्यमो वक्रउपकुलकुलमध्ये इत्यादावर्णानङ्कारयोः रूपकातिशयोक्तयोस्त्वामेव
सङ्करीटवधेयः ।

(२२२) “संछटिरिति विज्ञेया सर्वाङ्गहारसङ्करः । सा तु व्यक्ता

मिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषो-
ऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशय-
हेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्धस्य कश्चिजोभयस्य ?
-इति चेत् । उक्तम् [२४१४०] अतः, यथा काव्ये दोषगुणा-
लङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेका-
वेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात्, ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयान्वयव्यतिरेकावगुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते-
इति, एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं जोभयो-
र्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतु-
कार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि (२२३) द्रष्टव्याः, अर्थस्य तु तत्र
वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये
वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः । 'योऽलङ्कारो यदाश्रितः ।
स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायाम् (२२४) अन्वयव्यतिरेकावेव
समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-

तयाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा । तिलतण्डुलवद्व्यक्ता छायादर्शवदेव च
अव्यक्ता क्षीरजवत् पाशुपानोवद्व्यक्ता सा । व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टि-
र्भरसिंहवदित्यते । चित्रवर्णपदन्यास्त्रिन् नानालङ्कारसङ्करे" इति भोज-
राजोक्तप्रकारेण ।

(२२१) "उत्पादयति लोकस्य मोतिं मलयमारुतः । ननु दाक्षिण्य-
सम्पन्नः सर्वस्य भवति मित्रः" इति दाक्षिण्यशब्दमूलोत्पन्नान्तरन्यासः ।
प्रभृतिपदात् सकलकलं पुरमेतत् आतमित्युपमादीनां सङ्ग्रहः ।

(२२४) अलङ्कारसर्वस्वकाराद्यभिमतयाम् । तत् पूर्वोक्तम् । आश्रयणम्

भावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्पर-
व्यतिरेको ज्ञायात् ॥

एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्धभावो वैफल्यं वृत्तिवि-
रोधः (२२५) इति ये तयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धताम्,
अपुष्टार्थत्वं, प्रतिकूलवर्णनाच्च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति,
तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्,
चक्री चकारपङ्क्तिं, हरिरपि च हरीन्, धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अश्वं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः, कूवराग्रं कुबेरः ।

रंहः सङ्घः सुराणां, जगदुपलतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः (२२६) ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन (२२७) स्तुतिः अनुप्रासानु-
रोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तेषां प्रतीतेति
प्रसिद्धिविरोधः ॥

अन्वयव्यतिरेकरूपम् । त्रिशिष्टस्य आधाराधेयत्वरूपविशेषवतः । कभावादिति
सम्भावनादिरूपस्य उग्रेणादेरात्मादिगतत्वेनार्थाश्रितत्वविरहात् ।

(२२५) वृत्तेः उपनागरिकादेः (२२८ प्र०), विरोधः प्रतिकूलता ।

(२२६) अत्र आर-पुर्-कव-कूवर-रंहःशब्दाः क्रमेण कीलक-
वानमुल-चक्र-मुगम्बर-वेगार्थकाः । हरिरिन्द्रः । हरीन् चक्रान् ।

(२२७) चक्री चकारपङ्क्तिं स्तौतीतिरीत्या ।

भण तरुणि ! रमणमन्दिरम् आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि !
यदि सल्लोलोल्लापिनि ! गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥
अनणुरणन्मणिमेखलम् अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरणचरणै ! रणरणकमकारणं कुरुते(२२८) ॥

अत्र वाच्यस्य विशिष्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्युपट्यतैवानुप्रासस्य वैफल्यम्(२२८) ।

अकुण्डोत्कण्डयेति [१५३४०११५०], अत्र ऋङ्कारे परुष-
वर्णाङ्गम्बरः पूर्वोक्तरीत्या (२२०) विरुध्यते इति परुषानुप्रा-
सोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ॥

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा,
भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः, ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः(२२१) ॥

(२२८) भक्तुन्दुगमनाय कृतावधारणां प्रति उपनायकस्योक्तिरियम् ।
युग्मम् (श्लोकद्वयात्मकम्) इदम् । हे तरुणि ! यदि रमणमन्दिरं गच्छसि,
तत् (तदा) त्वदीयं परिसरणम् (गमनम्) मे (मम) चकारणं (निमित्तं
विमा) रणरणकम् (उत्कण्डाम्) किम् (कुतः) कुरुते, (तत्) भण (वद)
इत्यन्वय इति चन्द्रिका ।

(२२९) अत्र परिसरणविशेषणानि, 'त्वदीयं परिसरणमकारणं
रणरणकं कुरुते-इति-वाच्यार्यस्य, तेन अङ्गस्य भाविधिरङ्गस्य च न किञ्चि-
दुपकारे वर्तन्ते, केवलमनुप्रासार्थमेव तान्युपात्तानीति भावः ।

(२२०) अष्टमोल्लासे गुणविवेचनप्रस्तावानुसारेण ।

(२२१) सदम्भा इति पदत्रयस्य यथाक्रममिदमर्थत्वम्, तेजोविशेष-
सहितः, समीचीनजना, दुष्टाभिसम्मानयुक्ताश्चेति ।

उपमायाम्, उपमानस्य जाति-प्रमाण-गतन्यूनत्वम्,
अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः ; धर्माश्रये तु
न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं कीनपदत्वमधिकपदत्वञ्च न व्यभिचरतः ।
क्रमेणोदाहरणम्, (६)

चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । [जा०न्य०]

वङ्गिस्तुलिक इव भानुरयं चकाशि ॥ [प्र०न्य०]

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ [जा०अ०]

पातालमिव ते नाभिः ; सूनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेषीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ [प्र०अ०]

अत्र चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कद-
र्थितः (२३२) इत्यनुचितार्थता ॥

स मुनिर्होषितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाक्षिप्त इवांशुमान् ॥ [ध०न्य०]

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्य डिङ्मञ्चणो धर्मः केनापि
पदेन न प्रतिपादित इति कीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रमृहीतशार्ङ्गो

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रासुधवान्निशायां

संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ [ध०अ०]

अत्रोपमेयस्य (२३३) शङ्खादेरनिर्देशे अशिनो ग्रहणमति-
रिच्यते-इत्यधिकपदत्वम् ॥

लिङ्गवचनभेदोऽपि (२३४) उपमानोपमेययोः साधारणं
चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्वर्त्मसम-
न्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा
प्रतीयमानेन धर्म्येण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनि-
र्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा,

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽपि करतो धिक् मन्दभाग्यस्य मे । [लि०भे०]

शक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव । [व०भे०]

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः, सामान्याभिधायिपदं

(२३३) उपमेयस्य श्रीलणास्त्र ।

(२३४) 'साधारणधर्मवाचकपदस्य, विभिन्नलिङ्गवचनयोः उपमानोपमेय-
योरेकतरानुसारिलिङ्गवचनत्वे, भिन्नलिङ्गं भिन्नवचनमेति दोषद्वयं भोज-
राजादिसम्मतम्, तद्वीजन्त, यल्लिङ्गवचनानुसारि साधर्म्यं स्यात्, तेनैव
तत्त्वान्वयः स्यात्, न तदभाभ्यामपि ; विशेषणविशेष्यभावान्वये समानलिङ्ग-
वचनयोस्तन्वत्वात्, उभयत्र (उपमानोपमेययोः) अन्वयाभावे च तस्य
साधर्म्यत्वमेव व्याहन्येत, तत्स्वरूपत्वात् तस्य, तदभावे च कथमुपमा ?
उपात्तस्य साधारणधर्मस्य एकत्र (उपमेये उपमाने वा) अन्वयबलेन, अपरत्र
प्रतीतिबलेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य उपमगतिर्काङ्क्षतु न सम्भक्, सर्वत्र कठिति
प्रतीत्यनुद्वादिति । एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या
उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा
(वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारादिति प्रकाशकशतम् इति
तात्पर्यार्थः ।

स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथापि
अस्य अनुगमश्चमस्वभावत्वात्(२३५) । यथा,

गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।

तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभ्यतः(२३६) ।

दधते ह्य परां शोभां तदोया विभ्रमा इव ॥

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा(२३७)प्रतीतिरस्त्वलि-
तरूपतया विन्नान्तिमासाद्यतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव
व्याप्तः । यथा,

अतिर्षिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुसुदती ।

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

(२३५) भोजराजादयस्तु, पर्यायान्तराभावे लिङ्गवचनभेदो न दोषाय
इत्याहुः, यथा, यस्य विवर्गान्तरानि दिनान्तरानि सन्ति च । स लोह-
कारमस्त्रेव असदपि न जीवति । अत्र भस्त्रायाः पर्यायान्तराभावादिति ।
दक्षिणापि “न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायां
यदोद्देशो न धीमताम् । प्राणा इव प्रियोदयं मे, विद्या धनमिवाकिता ।
भगानिव महीपाल ! देवराजो विराजते । अलमंगुमतः कक्षामारोढुं
तेजसा नृपः” इत्यनेनैषोदयोऽङ्गीकृतः ।

(२३६) मधुरतया भ्यतः पूरितः, यत्नं मधुरतां धारयन्ति मे, ते
मधुरताभ्यतः । दधते इति दध-धान-धात्वोरेकवचनमञ्जुवचननिष्पन्नम् ।

(२३७) कालो भूतभविष्यदुत्तमानरूपः । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः ।
विधिः प्रवर्तनारूपः लिङादिप्रत्ययार्थः । तथा कालादीनामैक्यस्थल इव ।
अस्त्वलितरूपतया अपरिवर्तितस्वरूपेण । विन्नान्तिं परिसमाप्तिम् । प्रथमं
यथा उपमानं प्रतीयते, अरमं तथा नोपमेयं प्रतीयते इति स्थानार्थः ।

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुरा आप्रेति कालभेदः ।
 प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
 कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
 विम्बाजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
 बालप्रबालविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र, लता विम्बाजते नतु विम्बाजसे इति सम्बोध्यमान-
 निष्ठस्य परभागस्य(२३८)असम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्
 पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्त्तिरित्यादौ च गङ्गा प्रवहति न
 तु प्रवहतु-इति अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मनो विधेः । एवञ्जातीयकस्य
 चान्यस्यार्थस्य(२३९) उपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदः ॥

“ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं धर्मान्तरम् उपादाय
 पर्थवसितायाम् उपमायाम् उपतेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धान्न
 कश्चित्कालभेदोऽस्ति (२४०) ।

(२३८) परभागस्य भाजसे इति क्रियाशेषांशभूतस्य हे-गन्धस्य व्यत्या-
 सात् परिवर्त्तनात् ।

(२३९) ‘विरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयमुनिर्वेषा’ इत्याशीर्वादादिरूपस्य ।

(२४०) काम इव सुन्दरः सः रराज इत्यादौ, काम इव स रराजे-
 त्यादौ च यथाक्रमं उच्चारितं प्रतीयमानञ्च सौन्दर्यरूपं धर्मान्तरमवलम्ब्य
 उपादाय प्रतीयते, रराजेति क्रिया च उपमेवे तत्किमेव अन्वेति, न तदुपमानोभूते
 कामेऽपीति समुदायार्थः ।

यत्राप्युपात्तेनैव(२४१)सामान्यधर्म्येण उपमा अवगम्यते,
यथा, सुधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति, तत्र सुधिष्ठिर इव सत्य-
वाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति
च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम्, रैपोषं पुष्पातीतिवत्(२४२)
सुधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्(२४३) ।
सत्यमेवैतत्, किंतु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा
निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविधातात्(२४४) इति, सचेतस
एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव
पर्यवस्यतः । यथा,

अस्माति काव्यशशिनां विततार्थरश्मिन्, 'असा०]

-अत्र काव्यस्य शशिना, अर्थानाञ्च रश्मिभिः साधर्म्यं
कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(२४१) यत्र साधारणधर्मोन्तरासत्त्वस्येव । उपात्तेन भिन्नकालादिवया
उद्धारितशब्दप्रतिपाद्येन ।

(२४२) यथा च सत्यं वदतीति न साधारणधर्म्यवाचकम्, किन्तु प्रतीय-
मानं सत्यवादित्वमेव साधारणधर्म्यः ।

(२४३) रैपोषं पुष्पातीत्यत्र यथा (काशिकान्वासकारादिमते) धनकरणा-
करोषणाभिज्ञा पुष्टिरिति रीत्या धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन विशेषण-
विशेष्यभावाच्च पौनरुक्त्यम्, तथात्वापीति । एवमेव निदर्शनम् । अत्र
सुधिष्ठिर इवेत्यनेन सत्यवदनस्य भावत्वं प्रतीयते ।

(२४४) प्रस्तुतस्य साधारणिकस्य वस्तुनः उपमाकारस्य । साधर्म्यस्य
भाटिति प्रतीत्यनुदयेन प्रतीतेर्विभक्त्यूपो विधातः ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः

शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा

दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ [अस०]

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ॥

उत्प्रेक्षायामपि, सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सङ्गन्ते, न यथाशब्दोऽपि, केवलस्य (२४५) अस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा,

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् सुकुलं मेघकोत्पलम् ।

मारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यं (२४६), तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं, तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः । यथा,

(२४५) केवलस्य पदान्तरेशासमस्तस्य, समस्तस्य तु बध्नीकितवधार्थादिषु अन्यार्थत्वमस्येवेति मत्तेश्वरः ।

(२४६) निरुपाख्यम् अलीकम् गगनकुसुमादि, तत्प्रख्यं तत्सुख्यम् । निर्विषयत्वम् (अनन्तरोक्तस्वरूपम्) निर्विषयत्वनाम दूषणम् । एतस्य अर्था-न्तरन्यासस्य ।

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्तासएव न सम्भवतीति
कुतएव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्वाणं, सम्भावितेन तु रूपेण
प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थएव
तत्समर्थमायां यत्नः (२४७) । साधारणविशेषणवशादेव
समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यान पुन-
रुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयत्वं यत् तत् अपुष्टार्थत्वं
पुनरुक्तता वा (२४८) दोषः । यथा,

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करै-

र्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अ-तनु-मान-परिग्रहया स्थितम्

रुचिरया चिरयापि दिनत्रिया ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभाश्च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिः

(२४७) अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि कर्मान्तरमुपन्यस्यते, न चात्रानुप-
पत्तिः अनवधारितस्वरूपत्वात् । निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनं सम्भवति ।
यत्नं तु अतार्त्त्विकमपि कथिप्रौढोक्त्या निश्चितस्वरूपम्, तत्र सुकितवसना-
नद्वारायामित्यादौ अतार्त्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषायेति बोध्यम् ।

(२४८) प्रतीतस्यापि पुनरुपादानं न प्रस्तुतार्थं पुष्पातीत्युपुष्टार्थत्वम् ।
“ यदि अर्थतः प्रतीतस्यापि उपादाने पुनरुक्तिस्तदा अर्थपुनरुक्तत्वं दोषः ”
इति प्रदीपः ।

विशेषपरिग्रहेण(२४६) च नायकतया नायिकात्वेन व्यक्तिः,
तथा ग्रीष्मादिवसन्वियोऽपि प्रतिनायिकात्वं भविष्यतीति
किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन । श्लेषोपमायास्तु(२५०) स
विषयः, यत्र उपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि
विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः, यथा,

स्वयञ्च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसन्ध्येवास्वापफलसुञ्जेद्वितप्रदा ॥ -इति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न
पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा,

अद्भुतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते.

मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।

सद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानासृष्टतत्त्वान्तरम्(२५१)॥

अत्र, अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्य-द्वारेण(२५२)

(२४६) व्यक्तिविशेषः पुंस्त्रीलिङ्गविशेषः । व्यक्तिः प्रतीतिः ।

(२५०) मन्त्रत्वं श्लेषोपमैव स्यादित्यत्र आह श्लेषेति । साधारण-
विशेषणवत्तात् कुत्र तथा उपमाप्रतीतिः कुत्र नेत्यत्र सङ्कटय एव प्रमाणम् ।

(२५१) दृश्यमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । इनेत्यस्य सामान्य-
मित्यनेनान्वयः मध्ये वा घुरि वेति कश्चित् पाठः ।

(२५२) अप्रस्तुतं वदु विशिष्टम् (आद्भुतेष्वित्यादिविशेषणावृत्तम्)
सामान्यं, तद्द्वारेण तन्मुखेन , धिक् सामान्यमित्यनेनैवेत्यर्थः ।

अभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम् । तदेतेऽलङ्कारदोषाः यथा-
सम्भविनोऽन्येऽप्येवञ्चातीयकाः (२५३) पूर्वोक्तैव दोषजात्या
अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति

सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशमोऽङ्कासः ।

॥ समाप्तश्चायं श्रीमद्भाट्टभट्टकृतः काव्यप्रकाशः ॥

(२५३) समासोक्तौ नपुंसके नावकव्यवहारसमारोपः, उपमायां उपमा-
विरुद्धोक्तिः, एवं विरोधे भिन्नाधरबोर्जिरोधवर्णनमित्येवञ्चातीयकाः । एते-
ऽनुचितार्थत्वादौ अन्तर्भावमर्हन्ति । इत्यास्तां विस्तरः ।

कृतैव शिवम्

॥ सम्पूर्णमिदं श्रीमद्देशचन्द्रन्यावरत्नसङ्कलिततात्पर्यविवरणम् ॥

कलिकातासंस्कृतविद्यालयः

संवत् १८२२ । ख.० क्र. १८११ ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
एमेक	एकमेक	८	४
दूषित्वासि	दूषित्वासि	८	७
सदृशं	सदृशकं	८	१६
परार्थे	परार्थम्	११	१६
बाह्यिकादिः	बाह्यीकादिः (एवं सर्वात्)	१२	२
अतथाः तथाः	अतथा तथा	१२	७
शुभञ्ज	विमञ्ज (एवं परत्वा)	२२	१८
शुभ	शुभ	२२	२१
अविवक्षित	विवक्षित	३७	१२
नूतनाङ्कुर	नूतनाङ्कुर	५१	१८
प्रितयमे	प्रितयमे	५४	१२
उन्नत-स्वम् उर	उन्नत-स्वम्-उर	५६	१७
रूपा	रूपः	६४	१३
द्वादशाक्षः	द्वादशाक्षः	६८	१०
अक्षव्यात्मिका	अक्षव्यात्मिका	७७	२०
तेनावितम् ॥	ते नावितम् ॥ [६]	७८	१८
पद्योत्थं	पद्योत्थं	८०	८
सुदसामनाङ्गो धम्मिल्लो	सामनाङ्गो	८२	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
कलिका	धन्विष्ठो कलिका	८२	८
कलं गहिक्क	कलं	८२	८
सरो	गहिक्क सरो	८२	१०
भीरशी	रीरशी	८६	६
प्रमः	प्रमः (एवं टीकायां)	८०	७
इहसुता	इहसुता	१००	१४
विम्वंसनः	विम्वंसनः	१०२	२
व्यज्जते	न व्यज्जते	१०६	१८
बुध्येत	बोधेत	१११	३
इत्यन्वयः	इति शेषः	१११	१६
तात्पर्यार्थव्या	न तात्पर्यार्थव्या	११२	१६
मयेक्षन्ती	मयेक्षमाना	११८	१९
सुमज्जहिमि	सिमज्जहिमि	१२३	१०
भीरोरपि	भीररपि	१२६	६
रसः	दीवः	१३०	८
लम्बा	लम्बा (एवं टीकायां)	१४१	७
पादान्तको	पादान्तगो	१५७	१८
कोदरुहाः	कोदरुहः	१६३	११
अस्यानस्य	अस्यानस्य	१६५	१०
स्यात्	स्यात्	१६६	६
समुदास्य	समुदास्य	२	१८
अनुप्रयुक्ते	अनुपयुक्ते	१८१	१७
विवरौचिषः	विवरौचिषः	१८४	१
सुखामात्रं	सुखामात्रं	१८७	४

अशुद्धम्	शुद्धम्	शृङ्गायाः	पङ्क्तौ
शोधवान्	शोधवान्	१८०	१६
[२०३]	[२०२]	१८७	१५
सर्गो	सर्गो	२०६	७
प्रसतो	प्रसमतो	२१	१६
तरणी	तरणी	२१२	२०
वक्तोक्त्यर्थान्तरन्यासौ	वक्तोक्तिरस्यनुप्रासौ	२२५	८
परिस्रम्भ	परिस्रम्भ (एवं टोकायां)	२२१	१०
असमासगतत्वेन	समासासमासगतत्वेन	२२८	१८
न प्रत्येकमेकादशविधत्वेन	नैकपद्याद्यादिभागस्य अन्यपद्यादिभागे यमनेन सङ्ग्राधिक्यम्	२२२	११
द्वाविंशतिविधत्वापत्तिः			
[अ० ० अ०]	[दि० पा० अ०]	२२३	८
न वा	नवा	२२५	१६
अवस्थेयं	अवस्थेयं	२२७	१
अवसमासकम्	अव समासकम्	२२८	१२
स एव प्रधानः	तदेव प्रधानं	२४७	१४
वन्दो	वन्दो (एवं परत्वा)	२५०	१७
वसन्देहो	वसन्देहो	२५७	४
अनुपयोगिना	अनुयोगिना	२५८	४
वाचकात् वत्-	वाचकवत्-	२६८	८
वत्	वत्	२६८	१०
क्रिया	क्रिया	२७१	२२
संशयान्तरं	संशयोत्तरं (एवं १८ पङ्क्तौ)	२७८	१३
एकदेशविपत्तिः	एकदेशविपत्तिः	२८०	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
प्रभावः	प्रभावः	२८४	४
वैरिणः	वैरिणः	२८४	५
मार्गस्थमेव	मार्गस्थमेव	२८४	७
रक्षणा	रक्षणा (एवं परत्वा)	२८६	८
शुद्ध	शुद्ध	२८२	१०
यत्	यत्	२८८	२
एवमन्यत्रापि	एवमन्यत्रापि	२८८	१०
पुरः	पुरः	२८८	९
अप्राकरणिनामेव	अप्राकरणिनामेव	३०१	८
यत्	यत्	३०८	८
सुरेण	सुरेण	३१२	११
यस्तनः	यस्तनः	३१८	४
तन्या	तन्यो	३२१	९
मुपमान	मुपमेव	३२५	२९
सुभावोपच	सुभावोत्पद्य	३३२	६
अवसिस्त	अवसितस्य	३३८	९
यत्	यत्	३३८	५
अमस्य	अमस्या	३४२	२
व्यक्तिः	व्यक्ति-	३६८	१३

आद्यामशुद्धिशुद्धीनामवलोकनमात्रादेवावगतिर्भवति तासां प्रदर्शनमनर्थम् ।

